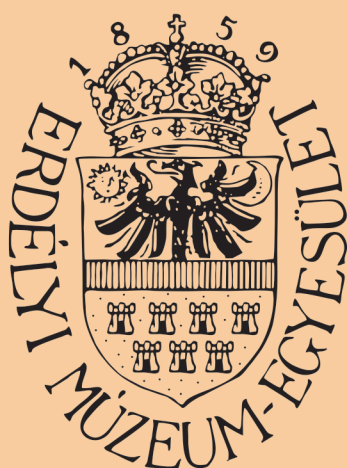

DOLGOZATOK

AZ ERDÉLYI MÚZEUM ÉREM- ÉS RÉGISÉGTÁRÁBÓL

ÚJ SOROZAT XV. (XXV.)

2020

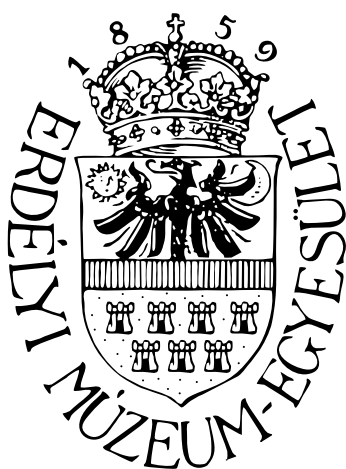
KOLOZSVÁR

DOLGOZATOK

AZ ERDÉLYI MÚZEUM ÉREM- ÉS RÉGISÉGTÁRÁBÓL

ÚJ SOROZAT XV. (XXV.)

2020

KOLOZSVÁR

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület,
az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány és a Pósta Béla Egyesület közlönye

Főszerkesztő

Kovács András

Szerkesztőbizottság

Bajusz István, Benkő Elek, Emődi Tamás, László Attila

Szerkesztőségi titkárok

Dobos Alpár, Molnár Zsolt, Nyulas Dorottya, Orbán János

Tudományos tanácsadók

Művészettörténet

Lővei Pál, MTA BTK, Művészettörténeti Intézet, Budapest
Mikó Árpád, MTA BTK, Művészettörténeti Intézet, Budapest
Sisa József, MTA BTK, Művészettörténeti Intézet, Budapest
Takács Imre, ELTE BTK, Művészettörténeti Intézet, Budapest

Régészet

Forisek Péter, Debreceni Egyetem BTK, Debrecen
Kulcsár Valéria, Szegedi Tudományegyetem BTK, Szeged
Révész László, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Vida Tivadar, ELTE BTK, Régészettudományi Intézet, Budapest

Felelős szerkesztő

Orbán János

Korrektor

Codău Annamária

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 2023

Felelős kiadó: Biró Annamária

Szerkesztőség: 400009 Kolozsvár, Napoca/Jókai u. 2-4, tel. 0264-595-176

e-mail: titkarsag@eme.ro

ISSN 1842-5089

DOI: 10.57047/dolg-2020

E számunk megjelenését támogatta:
Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhelyi Kulturális Központ

Készült az ORACLER nyomdában, Marosvásárhelyen

Felelős vezető: Vészi Tibor. Tel. +40 728-941-382 / Tördelőszerkesztő: Balázs Ildikó, Kubánda Lehel

TARTALOM

Pánczél Szilamér-Péter et al.

Roncsolásmentes régészeti kutatások az oklándi Hagymás váránál	5
Nondestructive Archaeological Research at the Roman Watchtower at Ocland – Cetatea Hășmașului	22

Botár István

A felsőboldogfalvi református templom régészeti kutatása	29
Archaeological Excavations at the Medieval Church in Feliceni	41

Nyárádi Zsolt

Középkori településnyomok Székelyudvarhely belvárosában	47
Medieval Settlement Traces in the Inner Area of Odorheiu Secuiesc	64

Sófalvi András

Etéd református templomai	85
The Protestant Churches in Atid	105

Székely Miklós

Iparos, tervező, művész. Modern szakipari oktatás Székelyudvarhelyen 1893–1918 között	125
Craftsman, Designer, Artist. Modern Vocational Education in Odorheiu Secuiesc between 1893–1918	153

Gy. Dávid Gyula

„Városának díszére szolgál.” Az udvarhelyi unitárius Úrháza építéstörténete	155
„For the Adornment of the Town.” The Building History of the Unitarian Church of Odorheiu Secuiesc	196

KÖNYVISMERTETŐ

Botár István: <i>Havasok keblében rejtőző szép Csík. A Csíki-medence középkori településtörténete.</i> Opitz Archaeologica 15. Martin Opitz Kiadó. Budapest, 2019 (Győrfi Zsolt).....	205
--	-----

SZERZŐINK	208
------------------------	-----

RONCSOLÁSMENTES RÉGÉSZETI KUTATÁSOK AZ OKLÁNDI HAGYMÁS VÁRÁNÁL¹

PÁNCZÉL SZILAMÉR-PÉTER – SIDÓ KATALIN – PETHE MIHÁLY – SZABÓ MÁTÉ –
SÓFALVI ANDRÁS – LACZKÓ NÁNDOR

Az oklándi római őrtorony a Kis-Homoród és a Vargyas-patak vízválasztóján, a Hagymás vára néven ismert ponton állt, fontos szerepet játszva a római limesút, valamint a homoródszentpáli és baróti katonai táborok közötti határszakasz ellenőrzésében. A lelőhely már a 19. század közepétől ismert, azonban ásatásokra csak 1971-ben került sor. Jelen tanulmány az ásatási eredmények és a leletanyag feldolgozása, valamint roncsolásmentes kutatási módszerek révén vizsgálja a lelőhely morfológiáját és kronológiáját. A roncsolásmentes kutatási módszerek, köztük a geofizikai és topográfiai mérések, továbbá a légirégészeti kutatások és a felszínmodellek lehetővé tették a lelőhely 3D-s rekonstrukcióját.

Kulcsszavak: limes, őrtorony, kerámia, geofizika, terepmodell

Keywords: limes, watchtower, pottery, geophysics, terrain model

Dacia meghódítása után, a Kr. u. 2. század elején, a római hatalom megszilárdulásával, elkezdődött a tartomány védelmi rendszerének (*limes*) kiépítése. A tartomány nyugati felében kialakított légiótáboroknak, és a fő útvonalak mentén felépült segédcsapattáboroknak fontos szerepe volt a mélységi védelem biztosításában. A határvonalra kerülő segédcsapatok rendszere képezte a körkörös védelmi rendszer külső védelmi vonalát, ők ellenőrizték a határokat és a hadsereg ellátásában is fontos szerepet játszó úthálózatot.²

A római hadmérnökök alapos terepismeretről tettek tanúbizonyságot, amikor a Keleti-Kárpátok belső vonulatával párhozamosan jelölték ki az Erdély keleti felét észak–dél irányban átszelő határvonalat. A Kr. u. 2–3. század folyamán, az itteni segédcsapattáborok és ezek szomszédságában alapított katonai *vicusok* a régió legjelentősebb vallási, gazdasági, társadalmi és kulturális központjai voltak. A táborok közti kommunikációt és a csapatok ellátását egy, a határral párhuzamosan haladó ún. *limesút* révén valósították meg, melynek jelenleg csak rövidebb szakaszait ismerjük.³ A határszakasz felülgyeletét és védelmét völgyzáró sáncok és egy átfogó őrtoronyrendszer biztosította (1. kép).

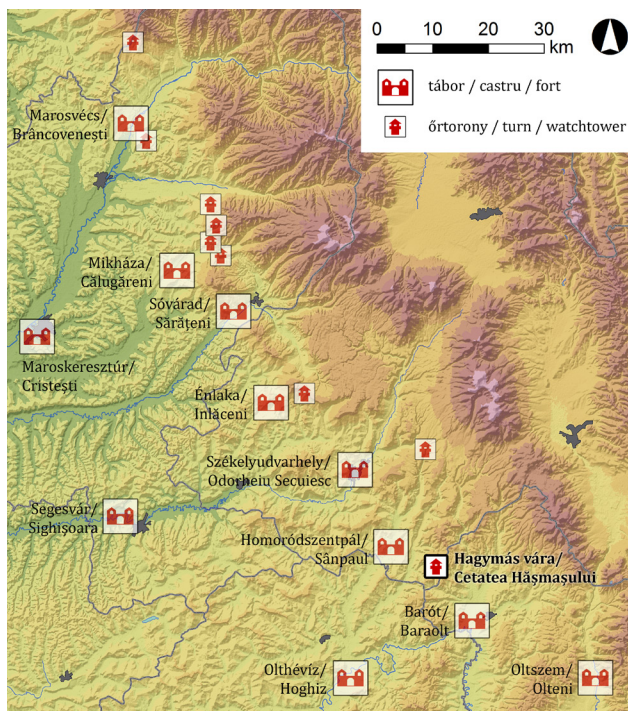
Az északi Persányi-hegység 680 méter magas nyergén, a Kis-Homoród folyó és a Vargyas-patak vízválasztóján álló Hagymás vára is egy római őrtorony volt, amely a homoródszentpáli és a baróti táborok közötti határszakasz, valamint a táborokat összekötő *limesút* ellenőrzésében játszhatott fontos szerepet.⁴

¹ Jelen kutatás a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum és a marosvásárhelyi Maros Megyei Múzeum Limeskutató Központjának együttműködése révén és Hargita Megye Tanácsának a támogatásával valósult meg. A rekonstrukciót a kutatócsoporttal konzultálva a *Cloudscale Digital* készítette.

² GUDEA 1997, 3–5; MARCU-CUPCEA 2021, 47–59.

³ A legfrissebb eredményeket és az utakra vonatkozó szakirodalmat lásd: DACZÓ–PÁNCZÉL 2022.

⁴ A Hagymás helynévhez kapcsolódó legendát Orbán Balázs jegyezte fel: „E várat, bár kisszerű, mégis óriásokkal építetteti a hagyomány. A várhoz menő út mellett egy sír van, melynek hantját minden ott elmenő oda dobott kő- vagy gallyal növeli; a hagyomány szerint egy szegény árva leány jött itt haza a baróti vásárról, egy keringő gazember csatlakozott hozzá, ki hagymával töltött átalvetőjében kincset hívén, agyonütötte a szegény leányt. A nép eltemette, s a halálát okozott hagymáról, az egész vidéket Hagymásnak nevezte el. Sirját pedig kegyeletes tisztelettel hantolják mindig nagyobbra.” ORBÁN 1868, 186.

1. A tartomány keleti limese a Maros és az Olt völgye között / The eastern limes of Dacia between the Mureş and the Olt Valley

tekintő homlokzaton nyílik meg az 5 m széles bejáró, melynek védelmére a déli saroknál 4 x 4 m belvilágú négyszögű őrtorony alapját jelölhetjük meg. A földből felhányt négyszögre fatorony következhetett, honnan az őr megfigyelését teljesíthette. Kívülről 1,5 m mély és 2,5 m széles sánc futja körül az egészet a bejáráig. A védősáncból 5 m meredekség emelkedik a 3 m széles várfohig, melyről 1 m lejtünk a vár udvarára. A sáncok irányában kívül 25 méter a szélesség és hosszúság, míg a vár belterülete 18 x 18. Ilyenformán a belterület 324 nm, a védelmi arcvonal összege pedig 72 m.” Véleménye szerint ez a belterület elegendő egy *centuria* számára,⁸ és hangsúlyozza, hogy a töltésen palánkkerítés húzódnak, ugyanis falmaradványokat ő sem talált. Említést tesz a „cserépletekről”, de kiemeli, hogy ezek ritkaságszámba mennek, valamint a közelben található bővizű forrásról, amely a helyőrség vízigényét volt hivatott fedezni. A Hagymás helynevet a nedvességkedvelő hagymás növények jelenlétével magyarázza.⁹ A témát érintő későbbi közleményeiben következetesen római erődítményként említi a lelőhelyet, de lényegesen új megfigyeléseket nem közöl a Hagymás váráról.¹⁰

Dacia keleti limeséről írt összefoglaló munkájában Paulovics István nem foglalkozik részletesen a kiserődök és őrtornyok kérdéskörével, de a Hagymás vára kapcsán felveti a Kis-Homoród mentén feliratokkal igazolt sóbányászat és a limesút védelmében játszott esetleges szerepét.¹¹

Ferenczi Géza és Ferenczi István 1971-ben folytattak régészeti feltárásokat, melyek során két kutatóárkot (*Secțiunea I-II*) és egy szelvényt (*Suprafață I*) nyitottak meg.¹² Az ásatásokról közöltek egy összesítő alaprajzot (3. és 5. kép) és az I. kutatóárok keleti metszetrárajzát (4. és 6. kép). Az alaprajznak köszönhetően fény derült a Téglás által közölt alaprajz pontatlanságaira, melyek főleg a bejárat, vagyis a keleti oldalon lényegesek.¹³

Jogosan feltételezhetjük, hogy a tornyot a közeli Homoródszentpálon hosszú ideig állomásozó egység, a *numerus Maurorum S...*⁵ építette és látta el helyőrséggel. A kutatás jelenlegi állása szerint sem a baróti táborban állomásozó egység neve, sem a tábor élettartama nem tisztázott.

Kutatástörténet

A lelőhelyet elsőként ismertető Orbán Balázs egy 160 lépés kerületű „jelentéktelen körített szögű négyszög erősségként” írja le, valamint a töltésen végzett próbaásatások után megállapítja, hogy a falak hiánya arra enged következtetni, hogy földvárval van dolgunk. Megemlíti azt is, hogy „sok vastag, durva anyagú cserépdarab” került elő, de ezek alapján nem vállalkozott az erődítmény keltezésére.⁶

A 19. század végén Téglás Gábor kiemeli a lelőhely jó fekvését és immár a római határvédelmi rendszer egyik fontos elemeként azonosítja be.⁷ Ő közli első alaprajzát (2. kép) és pontos leírást is készít a felszínen látható romokról: „A négyszögű földvár lekerekített csúcsai a négy világrészt jelzik. A déli és keleti sarok közt a Vargyas felé

⁵ GUDEA 1997, 61; MATEI-POPESCU-ȚENȚEA 2016, 13.

⁶ ORBÁN 1868, 186, 234.

⁷ Az erődítmény megnevezésére a *castellum* kifejezést használja, mely a kutatás jelenlegi állása szerint a segédcsapattáborok megnevezése, az őrtornyokra a *burgus* vagy *turris* kifejezés a megfelelő latin *terminus technicus* (COCIȘ 2022, 49–50).

⁸ Hasonló méretű őrtornyokban valószínűleg egy kisebb *vexillatio*, feltételezhetően egy *contubernium* legénysége teljesíthetett szolgálatot, egy teljes *centuria* térigénye lényegesen nagyobb volt.

⁹ TÉGLÁS 1895a, 26–27, 45.

¹⁰ TÉGLÁS 1895b, 246; TÉGLÁS 1896, 422; TÉGLÁS 1900, 316.

¹¹ PAULOVICS 1944, 54.

¹² Két előzetes ásatási jelentést (MORINTZ 1972, 344–345; FERENCZI–FERENCZI 1979, 415–417) és egy részletes ásatási jelentést (FERENCZI–FERENCZI 1982) tettek közzé.

¹³ Az alaprajz nem volt észak felé tájolva, így Ferencziék szerint a tükörképe lett közzéve (FERENCZI–FERENCZI 1982, 281).

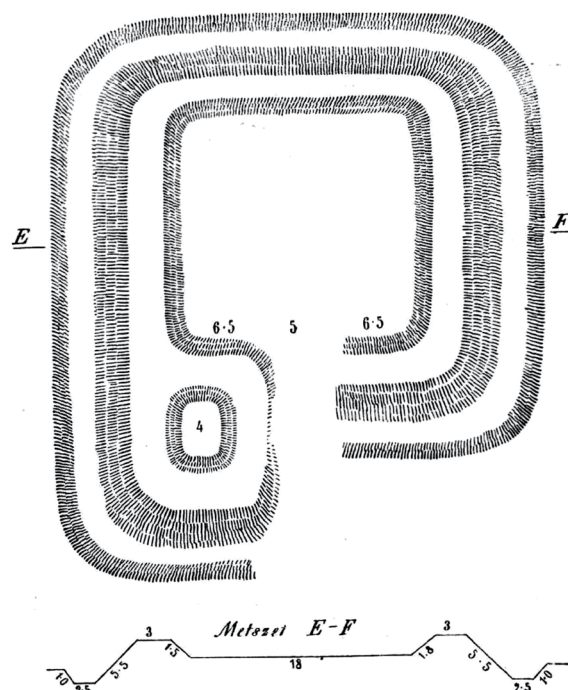
Az 1972-es közlésben egy 33,5 x 29,5 m, az 1979-es publikációban egy 20 x 20 m, míg az 1982-es jelentésben már 33 x 30 m lekerekített sarkokkal rendelkező négyszögű erődítményt említenek.¹⁴ A méretbeli pontatlanságok egyrészt a mért pontok közötti eltérésekből, valamint az árkok feltöltődéséből és a töltés erodálásából adódhatnak.

A szerzők ugyan utalnak a leletanyagra, de azt nem teszik közzé,¹⁵ a római és dák kerámiaedények mellett¹⁶ fémtárgyakat (*pilum*-töredékek, gyűrűk, véső) és üvegtárgyakat említenek.¹⁷ Kutatásaink során az 1971-es leletanyagból csak kerámialeleteket sikerült visszaazonosítani a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum gyűjteményében, így jelen tanulmányban elemzésünk erre a leletkategóriára korlátozódik.¹⁸

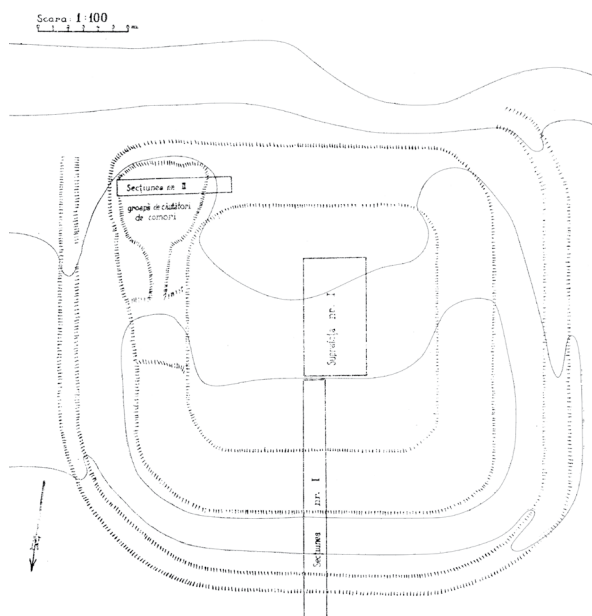
Az ásatások során az I. kutatóárokkal (16 x 1,5 m) az északi oldalon átvágták a védműveket, dokumentálva az ék alakú árkot és a döngölt agyagból épített, de erősen erodálódott sánc maradványait. Az erődítmény belsejében, az I. szelvényben egy fából épült barakként beazonosított épület maradványaira bukkantak, de a II. kutatóárokkal megvizsgált délkeleti sarokban nem találták meg a torony alapozását, így azt kincskeresők gödrének vélték.¹⁹

Az I. kutatóárok szelvényrajza alapján (4. és 6. kép) ismertetik a stratigráfiát, kiemelik a *berma* hiányát, megemlítik a külső palánkhhoz tartozó elszenesedett tölgyfaoszlop jelenlétét (8–8,40 m között), valamint egy oszlop cölöplyukát a sánc belső oldalán.²⁰

Leírják, hogy három oldalról védte árok a tornyot (kelet, észak és nyugat), és a pusztulási réteg nem utal tüzesetre, így egy szándékosan elhagyott erődítménnyel van dolgunk.²¹

2. A lelőhely első alaprajza / The first plan of the site (TÉGLÁS 1895a, 27, 21. rajz)

3. A lelőhely alaprajza az 1971-es feltárásokkal / The plan of the site with the excavations from 1971 (FERENCZI-FERENCZI 1982, 282, Fig. 1)

¹⁴ MORINTZ 1972, 344; FERENCZI-FERENCZI 1979, 415; FERENCZI-FERENCZI 1982, 280.

¹⁵ Megjegyzik, hogy a dokumentáció és a leletanyag egy része megsemmisült, illetve kompromittálódott, ezért nem állt módjukban közölni (FERENCZI-FERENCZI 1979, 417; FERENCZI-FERENCZI 1982, 283).

¹⁶ A kelet-erdélyi dákokról írt monográfiában (CRIȘAN 2000, 59, nr. 109), valamint Hargita megye régészeti repertóriumában (CAVRUC 2000, 167, nr. XXX/5 – 500) kiemelik a dák kerámia jelenlétét, de a megvizsgált leletanyag és a homoródszentpáli párhuzamok alapján ez inkább La Tène hagyományokra visszanyúló kerámiának tekinthető, mely mind a moesiai, mind a noricumai vagy pannoniai telepésekkel kapcsolatba hozható.

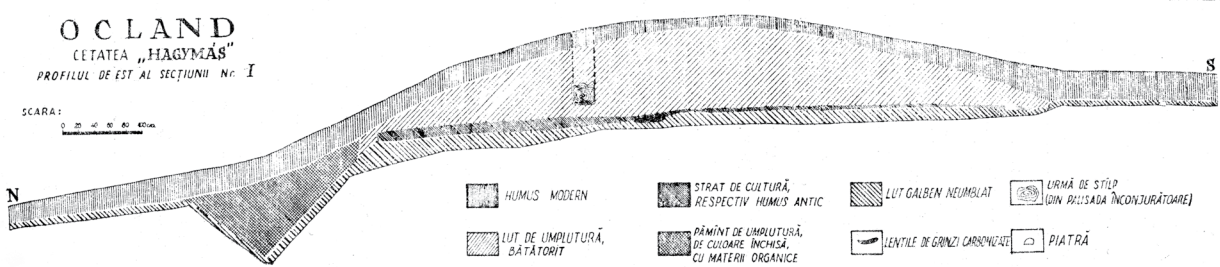
¹⁷ MORINTZ 1972, 344; FERENCZI-FERENCZI 1979, 417; FERENCZI-FERENCZI 1982, 283–284.

¹⁸ Lásd jelen tanulmány *A leletanyag* alfejezetét.

¹⁹ MORINTZ 1972, 344; FERENCZI-FERENCZI 1979, 417; FERENCZI-FERENCZI 1982, 281–283.

²⁰ FERENCZI-FERENCZI 1982, 282–283.

²¹ FERENCZI-FERENCZI 1979, 417; FERENCZI-FERENCZI 1982, 281, 284.

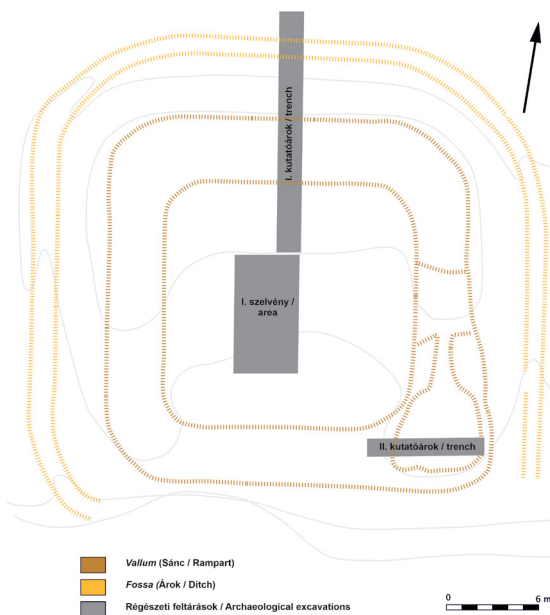
4. Az I. kutatóárok keleti metszetrajza / Eastern section drawing of trench I.
(FERENCZI-FERENCZI 1982, 283, Fig. 2)

A kelet-erdélyi *limes*ről értekező Dénes István és Ferenczi István kiemelik, hogy más erdélyi szakaszoktól eltérően a Hagymás vára egy elszigetelt őrtorony benyomását kelti, nem illeszkedik egy tornyok sorozatából álló rendszerbe.²² Ezt a jelenséget egyrészt a kérdéskör elmaradott kutatási helyzetével, másrészt *Dacia superior* tartomány keleti szakaszának sajátos védelmi rendszerével lehet magyarázni, melynek elsődleges fókuszpontja a Keleti-Kárpátokon a tartományba vezető utak ellenőrzésében rejlett.²³

F. Matei-Popescu és O. Țentea a Dacia keleti *limes*én állomásozó csapatok diszlokációját vizsgáló tanulmányukban megemlíti az oklándi őrtorony stratégiai fontosságát, és a Homoródkarácsonyfalva határában talált, Aelius Valerianus²⁴ által állított felirat alapján felvetik annak a lehetőségét, hogy az oklándi torony esetében az utat felügyelő *statio beneficiarii consularis*-szal²⁵ van dolgunk.²⁶ Már a

19. század óta összekapcsolták az oklándi tornyot a Kis-Homoród menti római sóbányászattal, de a témát érintő legújabb közlemények is kiemelik ennek jelentőségét.²⁷

A közelmúltban végzett terepkutatások a Persányi-hegység főgerincén haladó sánc- és árokrendszerek területén új megfigyeléseket eredményeztek a római kor vonatkozásában is. A Hagymás-tetői őrtoronytól mintegy 2,5 km-re délre a gerincen áthaladó, a 20. század elejéig a fő forgalmat bonyolító ún. régi rikai országutat zárja egy 1150 m hosszú, több sánc- és árokszakaszból álló földmű. A népnelyben és a helynévanyagban Országhatár vagy Fejedelmi metaként ismert objektumcsoportról az itt végzett régészeti feltárások és szondázások kiderítették,²⁸ hogy ennek egy része késő középkori – kora újkori keletkezésű, és feltehetően összefügg a Bethlen Gábor korában létesített rikai vámmal.²⁹ A vámhelytől délre, mintegy 100 méterre nyitott szelvényekben kibontott keleti földtöltés felhányásának 1. és 2. szintjéből vett faszénminták – melyek a földmű építését megelőző tereprendezés: erdőirtás, -égetés reliktumai – radiokarbon kormeghatározása 252:349 AD, illetve 250:420 AD kalibrált dátumokat eredményezett (7. kép).³⁰ Ezek az adatok arra utalnak, hogy a római kor

5. A lelőhely digitalizált alaprajza / The digitized plan of the site (after FERENCZI-FERENCZI 1982, 282, Fig. 1 alapján)

²² DÉNES-FERENCZI 1995, 396–397.

²³ HÖPKEN ET AL. 2016, 248–250.

²⁴ CIL III 7719 = IDR III/4, 256.

²⁵ A tartományra vonatkozó forrásokat lásd: CUPCEA 2012.

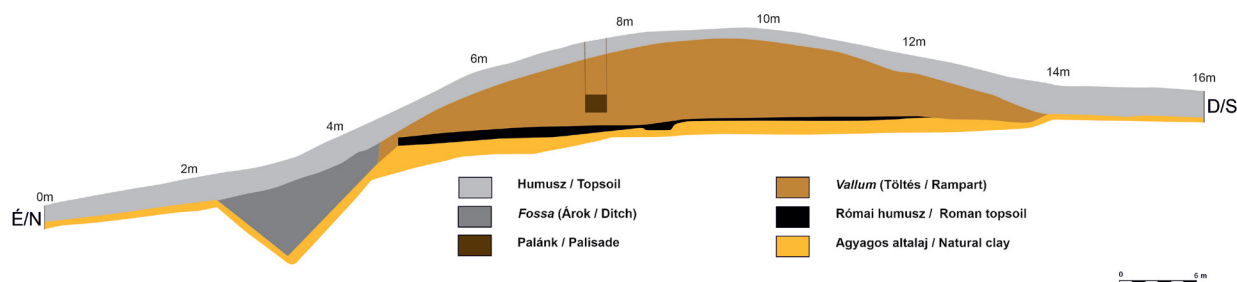
²⁶ MATEI-POPESCU-ȚENTEA 2016, 15.

²⁷ MIHAILESCU-BÎRLIBA 2019, 136–137; MIHAILESCU-BÎRLIBA-ASĂNDULESEI 2019, 29; MIHAILESCU-BÎRLIBA 2022.

²⁸ 2010-ben a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum szervezésében Sófalvi András vezetésével folyt kutatások.

²⁹ SÓFALVI 2019.

³⁰ A minták meghatározását az MTA debreceni ATOMKI laboratóriuma végezte.

6. Az I. kutatóárok digitalizált keleti metszetrajza / Digitized eastern section drawing of trench I (after FERENCZI–FERENCZI 1982, 283, Fig. 2 alapján)

végén a Persányi-hegység Rika-tető felé tartó gerincének eme pontján a forgalmat akadályozó földművet hoztak létre.³¹

Jelen kutatásaink az anyagfeldolgozásra és a roncsolásmentes régészeti módszerekre fektették a hangsúlyt, melyek során légírészeti vizsgálatokat, geodéziai és geofizikai méréseket alkalmaztunk. A feltérképezett adatok alapján egyértelművé vált, hogy a körbefutó árok és töltés csak az erődítmény bejáratánál, a keleti oldalon szakadt meg. A megfigyelések arra utalnak, hogy a korábbi előfeltevésnek megfelelően mégiscsak a délkeleti sarokban állhatott az a torony, amelynek a szerepe a Hagymás-tetőn haladó út ellenőrzése volt, és ebből leágazott egy, a toronyhoz vezető út. A belső udvar nyugati oldalán azonosított épület valószínűleg katonai barakk vagy gazdasági épület lehetett.

A geofizikai mérések

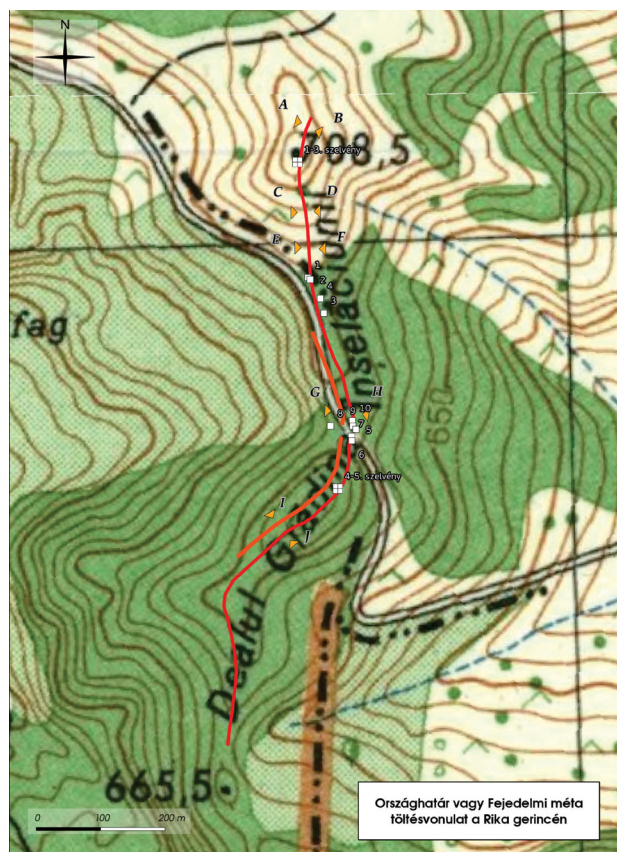
A geofizikai mérések során kétféle geofizikai módszert használtunk. A geomágneses mérési módszerrel feltérképeztük a területet. Itt a Sensys DLM típusú fluxgate szondákkal dolgozó műszert használtuk, amely a föld mágneses terének változásait felhasználva tudja kimutatni a felszín alatt levő természetes vagy mesterséges eredetű jelenségeket, bolygatásokat. A mérés során két függőlegesen egymás fölött elhelyezett szonda működött egy időben, a szondák által mért térértékek különbségét vettük alapul, majd elosztottuk a szondák távolságával, ennek eredményeként kaptuk meg minden pontban a mágneses tér vertikális gradiensének nagyságát. A műszer egyszerre öt, egymástól 0,50 m távolságra elhelyezett szondapárral mért. A földben lévő vastárgyaknak van a legjobb mágnesezhetősége, ezek jelentős mértékben recens eredetűek lehetnek, zavarva a mérést és annak értelmezését. Kizárólag a mérés alapján az azonosított jel korát jellemzően nem lehet megállapítani, legfeljebb szerkezeti, formai jegyek segítenek egyes esetekben erre következtetni.³²

A kutatási területen 50 cm-es mérési szelvényközt alkalmaztunk (a mérőműszer beállításaiból adódóan), a mérési pontok távolsága a szelvények mentén 10 cm volt. Optimális esetben a mérés során a műszer hozzávetőleg 0,75 – 1 m mélységig vizsgálja át a talajt, ebből a maximális mélységből szolgáltat számunkra adatokat a mérési területre jellemző talajtípus függvényében (8. kép). A mérési eredményen szépen kivehető a római kori őrtorony fekvése és formája. Sajnos belső struktúrája nem egyértelmű a recens fémszennyezések, illetve a korábbi bolygatások miatt. Az ábrán zöld szín jelöli az őrtornyot körülvevő árkot, sötétkék a régészeti anomáliákat, világoskék a feltehetően régészeti objektumokat, ezek azonban lehetnek mélyebben elhelyezkedő recens vasszennyeződések is. Sárgával jelöltük a recens vasszennyeződéseket, barnával az őrtoronyhoz vezető utat. Az őrtorony közepén rózsaszínnel van jelölve az 1971-ben feltárt I. szelvény körvonala.

A második esetben az egyenáramú elektromos mérési módszert választottuk kutatásunkhoz. A felméréshez ARES RES5 – 5CH típusú, egy-ötcsatornás geoelektromos műszert használtunk, amely 72 elektródát tud egyszerre működtetni. A mérés egymással párhuzamos, és ha az adott mérési körülmények megkövetelik, merőleges szelvények mentén történik, amelyekből ki lehet alakítani egy 3D-s adatrendszert. Az elektródákat a szelvények mentén helyeztük el. A szelvények közti távolság a kívánt adatminőségtől függően általában 1–2 m lehet. A multielektrodás szelvényezés egy, a fajlagos ellenállásmérésen alapuló geofizikai módszer a felszín alatti térrész pontosabb megismerésére. A

³¹ A feltárások előzetes eredményeinek közlését lásd SÓFALVI 2017, 251–255.

³² A mágneses módszert illetően lásd: NABIGHIAN ET AL. 2005.

7. Az Országhatár földmű a Persányi-hegység gerincén a 2010-ben végzett ásatási szelvények jelölésével / The Országhatár Earthwork on the ridge of the Persányi Mountains, with the excavation trenches carried out in 2010 (készítette / made by Antal Kosza)

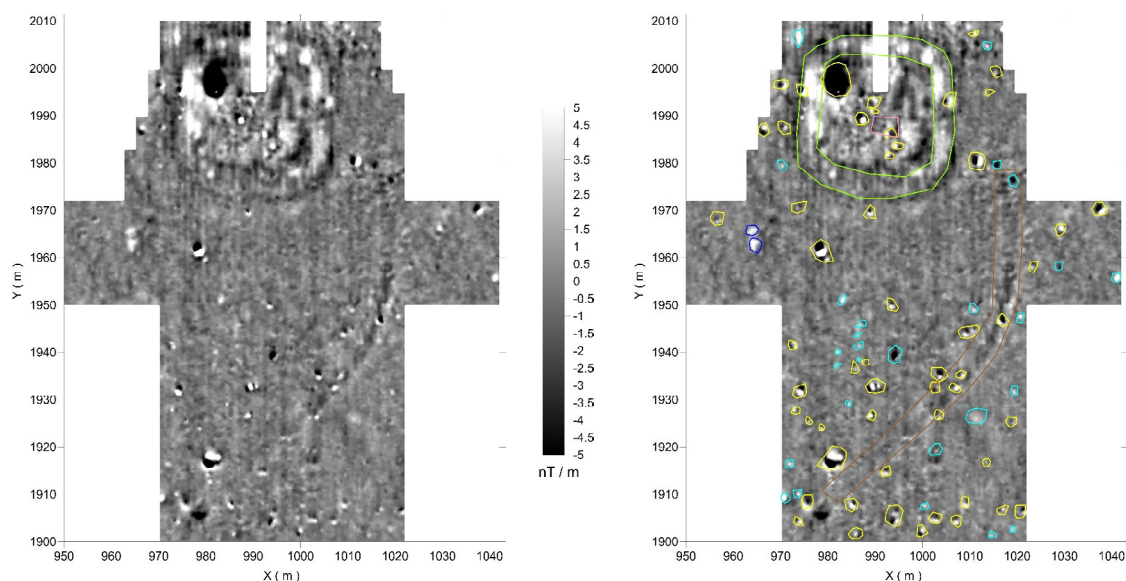
vizsgált térszínen jellemzően egy 1 x 1 m méretű rácsháló pontjaiban helyezünk el elektródákat, egymástól egyenlő távolságra. A mérés során két elektródán keresztül gyengeáramot vezetünk a földbe, majd másik két elektródán megmérjük e két mérő elektróda közötti feszültséget, melyből fajlagos elektromos ellenállást lehet számolni a felszín alatti térrészre. Ez közvetlenül függ az elektródák helyzetétől és a földfelszín alatti ellenállásviszonyoktól. Ha a feszültséget különböző elektródaelrendezésekre mérjük meg egy szelvény mentén, akkor megkapjuk az adott térrész fajlagos ellenállásmetszetét, vagyis a terület ellenállásviszonyait. Ha a talajban a környezetétől eltérő fajlagos ellenállású objektumok vannak, akkor azok anomáliaként jelentkeznek. A mérés során egy kisebb felületet és három darab különálló szelvényt mértünk meg, a szelvényeket mindig a számok felől indítottuk, és az árkok mélységének meghatározása volt a cél (9. kép).³³

Az elektromos szelvényeken nem mindenhol azonosítható könnyen az őrtornyot kerítő árok (10. kép). Ez feltehetőleg a geológiai hatásoknak (erózió), és a terepen történt korábbi kutatásoknak köszönhető. A szaggatott vonal az árkok helyét, a folytonos vonal pedig a régészeti objektumok helyét jelöli. Ahol nagyobb ellenállásértékeket látunk, ott valószínűleg kőzet található az üledékben. Az 1. szelvényen két árok nyoma is látszik a nyugati oldalon, valamint mindegyik szelvényen megfigyelhetők a nagy ellenállással rendelkező geológiai rétegekbe beásott régészeti jelenségek.

Ha a vertikális gradiens eredményképpé rávetítjük az elektromos módszerrel lement felület eredményeit (11. kép), az őrtorony árka jól kivehető, valamint a torony belső szerkezetéről is egy kevésbé bolygatott képet kapunk. Az árkot szaggatott vonallal, míg az őrtoronyhoz tartozó anomáliákat folyamatos vonallal jelöltük. Több kisebb kiterjedésű anomália látszik, ami a belső szerkezetre utalhat, a felület bal oldalán látható a legnagyobb ellenállásérték, amely a súlyosan sérült őrtorony alapozása lehet.

Összegzőként elmondható, hogy a mágneses méréssel jól lehatárolható volt az őrtoronyhoz kapcsolódó régészeti objektumok elhelyezkedése. A toronyhoz vezető út és az azt körülvevő árok egyértelműen beazonosítható. Azonban a geológiai hatások, illetve a korábbi bolygatások ezen mérési módszer alkalmazásával további értelmezést nem tesznek lehetővé. Az elektromos méréssel sikerült a kerítő árok helyzetét pontosítani, és feltehetőleg sikerült az őrtorony elhelyezkedéséhez is információkat adni.

³³ Az egyenáramú elektromos mérési módszert illetően lásd: RAÁB–KELEVITZ–LENKEY 2011.

8. A vertikális gradiens eredményképe és az értelmezés / The vertical gradient results and their interpretation

A fényképalapú 3D modellezés

Első körben a felméréendő terepet meg kellett tisztítani a túlburjánzó növényzettől, ugyanis a közeli erdőnek köszönhetően a lelőhely legnagyobb részét cserje borította.³⁴

A terület megtisztítása után légifelvételek készültek a lelőhely állapotának a felmérése céljából (15. kép), így nyilvánvalóvá vált, hogy az 1971-es ásatások I. kutatóárka nem volt visszafedve, és a lelőhely az elmúlt fél évszázad során maradandó károkat szenvedett. Az 1971-es ásatások georeferálásához és a torony méreteinek pontos meghatározásához a lelőhelyet és környezetét fel kellett mérni, így a hagyományos geodéziai mérések mellett a fényképalapú 3D modellezés mellett döntöttünk (12. kép).³⁵

A nyílt terep lehetővé tette a drónos fényképezést, melyet a geodéziai pontok kijelölése előzött meg. Az alappontok és a modellezéshez szükséges illesztőpontok a 3D modellek előállításán túl a különböző alapadatok rendszerbe illesztését is szolgálták (13. kép).

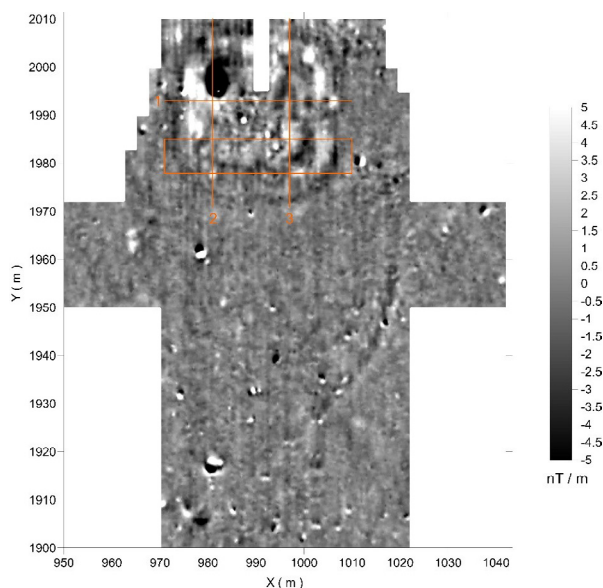
A terepi felméréseket követően a rendelkezésre álló fényképállományból készültek el a 3D modellek – ritka, majd sűrű pontfelhő, felületmodell, textúrázott felületmodell. A georeferált ásatási alaprajz mellett elkészült a nagy felbontású felszínmodell (*Digital Surface Model*) és az abszolút ortofotó (14. kép), mely a lelőhely állapotát híven tükrözte, és lehetővé tette a védművek méreteinek pontos meghatározását.³⁶ A modellen és az ortofotón jól körvonalazódik a geofizikai méréseken is jelentkező római út, a délkeleti sarokban elhelyezkedő torony, a keleti oldalon a bejárat és az 1971-es ásatás visszate-metetlen szelvénye.

A fenti ismeretek birtokában, az analógiák és a régészeti ásatások újraértelmezése, valamint a roncsolásmentes módszerek révén nyert többletinformációk alapján megkísérelhettük az őrtorony virtuális rekonstrukcióját (16–17. kép). A védműveket és a tornyot illetően elegendő adat állt a rendelkezésünkre, így ezt textúrázva jelenítettük meg, míg a jelentésekben említett barakkot csupán volumetrikus rekonstrukcióként tudtuk feltüntetni, ugyanis ennek méreteit, formáját és pontos elhelyezkedését illetően nem rendelkezünk elég információval.

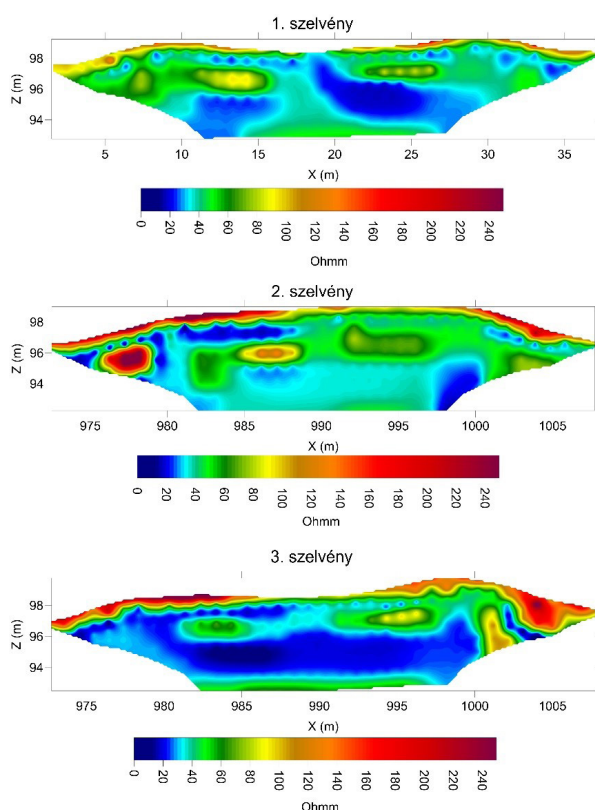
³⁴ A terület tisztítását a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum csapata végezte.

³⁵ A fényképalapú 3D modellezés módszertanát és a még erdő borította oklándi toronyról készült fényképalapú 3D modellt illetően lásd: SZABÓ 2016, 66–75.

³⁶ Az É–D tengelyen a sánc által határolt belső tér 22,82 m széles, a sánc legmagasabb pontjánál 28,64 m és a sánc külső oldalánál 29,29 m, a K–NY tengelyen a sánc által határolt belső tér 22,67 m széles, a sánc legmagasabb pontjánál 28,64 m és a sánc külső oldalánál 38,62 m. A sánc erősen erodálódott, így a beltér jelenleg lényegesen kisebbnek tűnik, míg a sánc külső méretei nagyobbak jelentkeznek.

9. Vertikális gradiens eredményképe és az elektromos módszerrel mért területek /
The vertical gradient results and the areas measured with the electric method

10. Az elektromos szelvények eredményei /
The results of the electrical sections

A leletanyag

A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum régészeti gyűjteményében 182 oklándi kerámiatöredéket sikerült beazonosítani, melyek maximum 113 római edényből származhatnak. A leletanyagot három nagy funkcionális kategóriába soroltuk: főzőedények, tálalóedények és tárolóedények (18. kép). A főzőedények csoportját a fazekak és egy fedő töredéke képviseli, melyek anyaga durva és korongon vagy kézzel formált. A tálalóedények csoportjába kancsók, korsók, tálak és bögrék tartoznak, ezek anyaga általában finom és félfinom, valamint oxidáns és ritkán redukciós égetésű. Mivel a funkcionális kategóriák körében adott esetben formai átfedések vannak, ezért a jó anyagminőségű, fazék formájú edények a tárolóedények csoportjába sorolhatók. Ezeken kívül *dolium*ok és nagyobb méretű kancsók képviselik ezt a kategóriát. Az anyagminőség szempontjából általában finom és félfinom edények és oxidáns vagy redukciós égetésűek találhatók a leletanyagban.

A tálak közül kiemelendő két befele hajló, redukciós égetésű peremtöredék, amelyek az ún. *Dreifußschale*k csoportjához, vagyis a háromlábú tálakhoz tartoznak (1. tábla 1–2). Ez a forma kelta hagyományt követ, és kezdetben Noricum, valamint Pannonia területén népszerű, de később, főleg katonai közegben, a környező tartományokban is megtalálható.³⁷ A gyakran előforduló, redukciós égetésű, Drag. 44-es tál másolata (1. tábla 3), romulai, drobetai³⁸ és apulumai³⁹ analógiák alapján a 2. század második felére keltezhető. Mintapéldányát a németországi Rheinzabernben kezdték először gyártani Kr. u. 140 körül, másolatai és különböző változatai egészen a tartomány feladásáig népszerűek voltak.⁴⁰ Egy tágabb intervallumra keltezhető, függőleges, gömbölyített peremmel rendelkező tál töredékei is előfordulnak a leletanyagban (1. tábla 4–5).

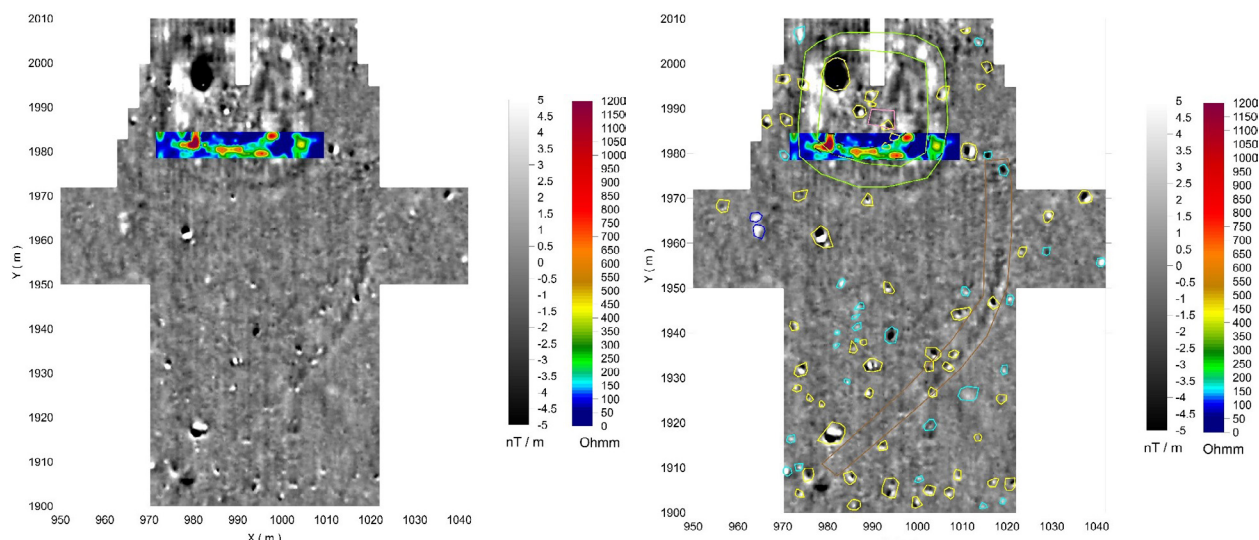
A kancsók és korsók jelen formáit a 2. századtól a 3. század közepéig gyártották. A korsók esetében két típust tudunk megkülönböztetni: a kihajló, keresztmetszetben háromszög alakú peremképzéssel rendelkező korsókat (2. tábla 1–3) és a függőleges, lekerekített, fedőhoronnyal ellátott peremű korsót (2. tábla 4). A korsók lapos szalagfüllel rendelkeznek (2. tábla 3–6). A kancsók körében négy típust különíthetünk el. Az első típus kihajló, szögletes peremmel rendelkezik, és a nyakon két mélyen ívelt horony található (3. tábla 1). Hasonló edény került elő az olténiai Bârca mellett talált

³⁷ CIAUȘESCU 2004, 323.

³⁸ POPILIAN 1976, 119–120, Pl. LXIII/768.

³⁹ CIAUȘESCU 2004, 325/59.

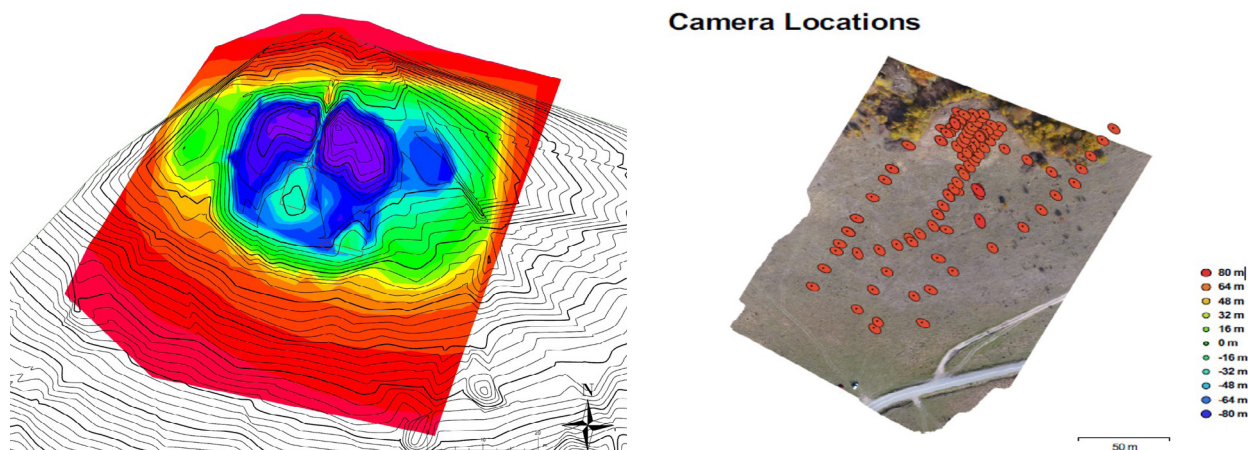
⁴⁰ RUSU-BOLINDEȚ 2007, 384–385.

11. A 0,60 m mélységből származó elektromos adatok és értelmezésük / The results of the electrical measurements at 0,60 m depth and their interpretation

kincslelettel együtt, amelyben az utolsó érme Philippus Arabs korára keltezhető.⁴¹ A második típusú kancsó gömbölyített nyakkal és szalagfüllel rendelkezik (3. tábla 2). A Drobetáról származó párhuzam alapján a 3. század első felére keltezik az edényformát.⁴² A másik két típust illetően (3. tábla 3–4) a kihajló, kannelúras vagy kannelúra nélkül kialakított peremű edények párhuzamait Apulumban is megtaláljuk, ezeket a 2. század első felére keltezik.⁴³ A leletanyagban egy bögre peremtörödéke (3. tábla 8) kihajló, enyhén visszahúzott, kerekített peremmel rendelkezik, az edény vállán két kannelúra fut körbe. Napocában találunk hasonló bögrét, amelyet Traianus-Hadrianus korára kelteztek.⁴⁴

A főzőedények közül a fazekak nagy számban fordulnak elő. Ezeket két nagyobb csoportba oszthatjuk, megkülönböztetve a fedőhorony nélküli edényeket (4. tábla 1–4), a fedőhoronnyal ellátottaktól (4.

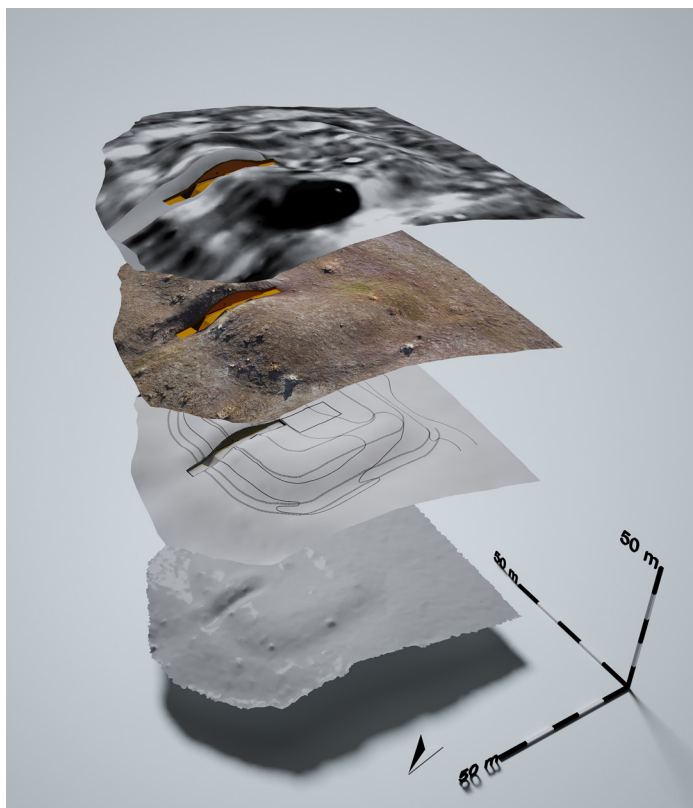
12. A geodéziai felmérés eredménye és a fényképalapú 3D modell elkészítéséhez használt kameraállások / The result of the geodetic survey and the camera positions used for creating the photo-based 3D model

⁴¹ POPILIAN 1976, 96–97, Pl. XLIV/461.

⁴² POPILIAN 1976, 103–104, Pl. LI/558.

⁴³ CIAUȘESCU 2004, 324/1, 39.

⁴⁴ RUSU-BOLINDEȚ 2007, 396–397, Pl. XC.529.

13. Az alapadatok rétegei / Dataset layers

tábla 5–10). A fedőhorony nélküli fazekak a szakirodalom szerint kelta hagyományt tükröznek, így értelemszerűen korábbiak, és a Kr. u. 1–2. századra keltezhetők,⁴⁵ de adott esetben 3. századi közegben is előfordulnak.⁴⁶ Ezek közül egy perem- és két aljtöredék kézzel formált (4. tábla 3 és 5. tábla 4, 10). Ezek a darabok a norico-pannoniai és La Tène hagyományokra visszavezethető csoportba sorolhatók, és több lelőhelyen, mint például Napocán,⁴⁷ Szászfenesen,⁴⁸ az obrézsai település és temető leletanyagában is előfordulnak.⁴⁹ A fazékaljak laposak (5. tábla 1–8), és csupán egyet díszítettek kannelúrákkal (5. tábla 6). A főzőedények osztályába sorolható egy *caccabus* peremtöredéke (4. tábla 11), melyet a 2. század végére, illetve a 3. század első felére keltezhetünk.⁵⁰ A fedők kategóriáját csupán egy, kézzel formált, durva iszapoltású, oxidáns égetésű darab képviseli. A tárolóedények közül egy peremtöredéket emelhetünk ki, mely vastagított, gömbölyített peremű, kiszélesedő vállal (5. tábla 9). Hasonló edényeket gyártottak az aquincumi katonaváros Ürömi úti műhelyében, ahol kerámiagyártás a 3. század közepéig működött.⁵¹

A leletanyagban szépen körvonalazódnak a szakirodalomban *legionárius kerámi-*

ának nevezett edények. Ez bizonyos funkcionális kategóriákat jelöl, elsősorban asztali kerámiából és tárolóedényekből (korsók, bögrék, tálak, kisebb tárolóedények) tevődik össze, és a hadseregben szolgálatot teljesítők elengedhetetlen, olykor személyes tárgyait fedi. Ezek az edények egyes esetekben olyan fazekasok termékei, akik a csapattestekhez szegődve vándoroltak. Így megfigyelhető a formák, bizonyos térség hagyományainak, stílusának, adott esetben az anyagminőségnek és égésmódnak az ismétlődése. Ezen jellemzők segítségével nyomon követhető egyes csapatok áthelyezése, mozgása.⁵² Az oklándi kerámiaanyag jelen pillanatban nem köthető bizonyosan egy csapat vagy katonai tábor anyagához sem, azonban a kelta hagyományú háromlábú tálak és a fedőhorony nélküli fazekak jelenléte kiindulópontként szolgálhatnak a kutatás ez irányú kérdéseinek megválaszolásában. A leletanyag sok hasonlóságot mutat az Apulum B kerámiagyártó műhely anyagával,⁵³ és tükrözi az őrtoronynál zajló étkezéssel kapcsolatos szokásokat. Megfigyelhető a fazekak gyakori előfordulása, azonban hiányoznak a *mortariumok* és a sütőtálak. Ugyanakkor az ital fogyasztására és tálalására használt edények száma lényegesen nagyobb, mint az étkezésre használt tálak száma. A fazekak méreteiből kiindulva, amelyek két esetet kivéve kis méretűek, 10–13 cm peremátmérővel rendelkeznek, elképzelhető, hogy ezek úgy-mond egyszemélyes edények voltak, melyek az étel készítésére és fogyasztására is szolgáltak.

Az oklándi őrtorony leletanyagában néhány edény (1. tábla 1–2 és 3. tábla 2) a 2. század első felére keltezhető, azonban a kerámiaanyag meghatározó hányada a 2. század közepétől a 3. század közepéig datálható. Elképzelhető, hogy a torony építése a 2. század közepén a rómaiak közül toborzott *numerus* Ho-

⁴⁵ CIAUȘESCU–MUSTAȚĂ 2009, 250.

⁴⁶ OŽANIĆ ROGULJIĆ 2007, 3, Fig. 6/CPP.2.

⁴⁷ RUSU-BOLINDEȚ 2007, 101–125.

⁴⁸ CIAUȘESCU–MUSTAȚĂ 2009, 251, Pl. II/2–4.

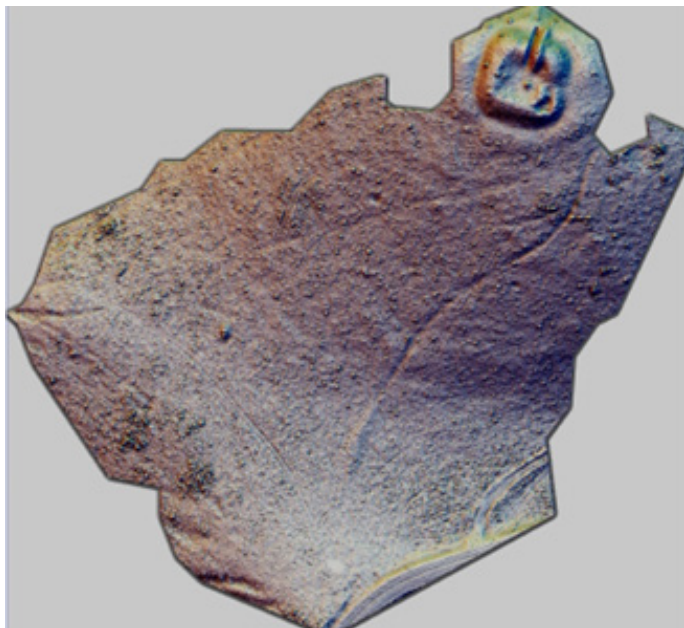
⁴⁹ PROTASE 1971.

⁵⁰ RUSU-BOLINDEȚ 2007, 407, Pl. XCIII. 557–558.

⁵¹ VÁMOS 2016a, 444; VÁMOS 2016b, 48 Abb. 8/16–17.

⁵² VÁMOS 2016b, 53–54.

⁵³ CIAUȘESCU 2004, nos. 1–2, 6–7, 23–24, 42, 45–46.

14. A felszínmodell (árnyékhátmodell és többirányú árnyékhátmodell kombinációja) és az abszolút ortofotó a georeferált 1971-es ásatásokkal / The surface model (combination of hillshade and multi-hillshade) and the absolute orthophoto with the georeferenced 1971 excavations

moródszentpálra költözésével hozható összefüggésbe,⁵⁴ és a bőséges leletanyag alapján úgy tűnik, hogy a 2. század második felében és a 3. század első felében intenzíven használták. Véleményünk szerint a torony *statio beneficiarii consularis*-ként való azonosítása további bizonyítékok felvezetését teszi szükségessé.

15. A lelőhely madártávlatból / The site from above

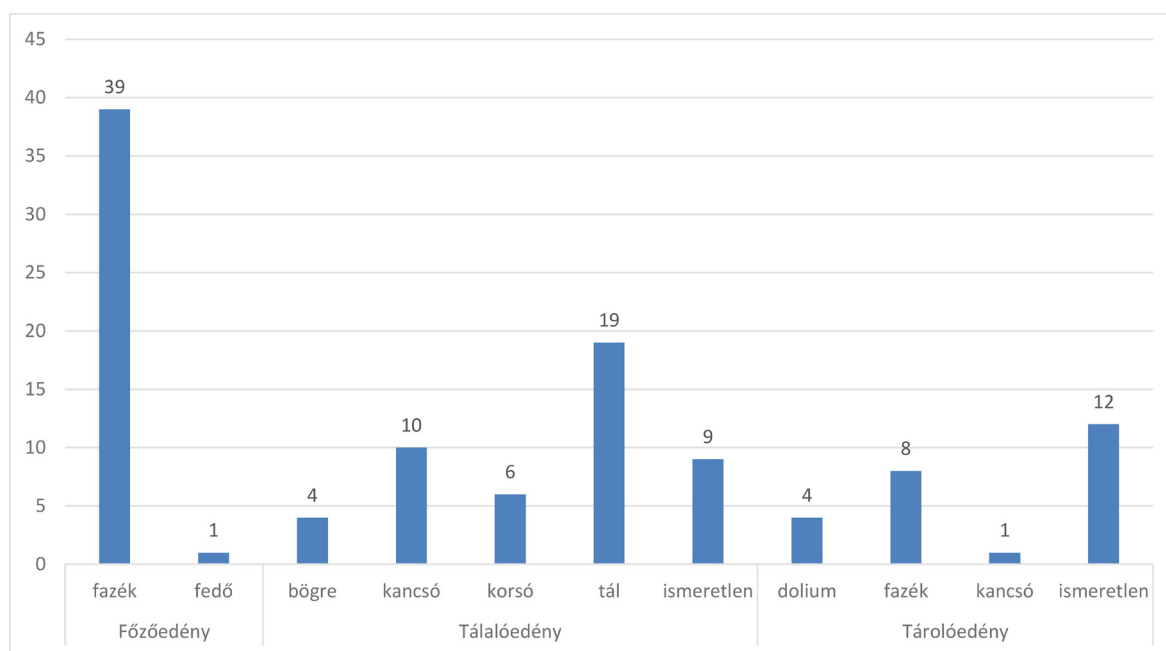
⁵⁴ GUDEA 1997, 61.

16. A légifotóra szerkesztett rekonstrukció / The reconstruction on the aerial photograph

17. A terepmodellre szerkesztett rekonstrukció / The reconstruction on the surface modell

18. A kerámialeletek funkcionális kategóriák és formák szerinti megoszlása / The distribution of the ceramic vessels based on functional categories and forms

A LELETANYAG KATALÓGUSA⁵⁵

1. tábla 1. Félfinom anyagminőségű, redukciós égetésű, háromlábú tál peremtöredéke. Átm. 24 cm, v. 0,4 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226/a.
1. tábla 2. Félfinom anyagminőségű, redukciós égetésű, háromlábú tál peremtöredéke. Átm. 22 cm, v. 0,4 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226/b.
1. tábla 3. Finom iszapolású, redukciós égetésű, Drag. 44-es tál peremtöredéke. Átm. 19 cm, v. 0,6 cm, 8 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,3–0,4 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6239.
1. tábla 4. Finom iszapolású, oxidáns égetésű, tál peremtöredéke. Átm. 24 cm, v. 0,7 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6237.
1. tábla 5. Finom iszapolású, oxidáns égetésű, tál aljtöredéke. Átm. 10 cm, v. 0,8 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6237.
2. tábla 1. Finom iszapolású, oxidáns égetésű, korsó peremtöredéke. Átm. 8 cm, v. 0,4 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226.
2. tábla 2. Finom iszapolású, oxidáns égetésű, korsó peremtöredéke. Átm. 10 cm, v. 0,4 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6238.
2. tábla 3. Finom iszapolású, oxidáns égetésű, korsó perem-, fül- és oldaltöredéke. Átm. 7 cm, v. 0,4 cm, 7 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226, 6242, 6238.
2. tábla 4. Finom iszapolású, oxidáns égetésű, korsó perem és fültöredéke. Átm. 7 cm, v. 0,6 cm, 2 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6238.

⁵⁵ A rövidítések feloldása: Átm. = átmérő; Hossz. = hosszúság; v. = edényfal vastagsága; HRM. = Haáz Rezső Múzeum régészeti gyűjteménye.

2. tábla 5. Finom iszapolású, redukciós égetésű, korsó fültöredéke. Hossz. 4 cm, v. 1 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6242.
2. tábla 6. Finom iszapolású, oxidáns égetésű, korsó fültöredéke. Hossz. 8,7 cm, v. 1,5 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6238.
2. tábla 7. Finom iszapolású, oxidáns égetésű, korsó aljtöredéke. Hossz. 4,8 cm, v. 0,8 cm, 3 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6225.
3. tábla 1. Finom iszapolású, oxidáns égetésű, kancsó peremtöredéke. Átm. 12 cm, v. 0,85 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,3–0,4 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6239.
3. tábla 2. Finom iszapolású, oxidáns égetésű, kancsó nyak- és fültöredéke. Átm. 11 cm, v. 0,5 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6238.
3. tábla 3. Finom iszapolású, oxidáns égetésű, kancsó peremtöredéke. Átm. 11 cm, v. 0,3 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6238.
3. tábla 4. Finom iszapolású, oxidáns égetésű, kancsó peremtöredéke. Átm. 14 cm, v. 0,7 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226.
3. tábla 5. Finom iszapolású, oxidáns égetésű, kancsó aljtöredéke. Átm. 10 cm, v. 0,6 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226.
3. tábla 6. Finom iszapolású, oxidáns égetésű, kancsó aljtöredéke. Átm. 8 cm, v. 0,6 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226.
3. tábla 7. Finom iszapolású, oxidáns égetésű, kancsó fültöredéke. Hossz. 4,28 cm, v. 1 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6239.
3. tábla 8. Finom iszapolású, redukciós égetésű, bögre peremtöredéke. Átm. 10 cm, v. 0,5 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6239.
4. tábla 1. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék peremtöredéke. Átm. 11 cm, v. 0,5 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6239.
4. tábla 2. Félfinom iszapolású, redukciós égetésű, fazék peremtöredéke. Átm. 13 cm, v. 0,5 cm, 2 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226.
4. tábla 3. Durva iszapolású, redukciós égetésű, kézzel formált fazék peremtöredéke. Átm. 12 cm, v. 0,9 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6242.
4. tábla 4. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék peremtöredéke. Átm. 16 cm, v. 0,9 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6237.
4. tábla 5. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék peremtöredéke. Átm. 10 cm, v. 0,4 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226.
4. tábla 6. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék peremtöredéke. Átm. 11,4 cm, v. 0,4 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226.
4. tábla 7. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék peremtöredéke. Átm. 13 cm, v. 0,5 cm, 2 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226.

4. tábla 8. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék peremtöredéke. Átm. 12 cm, v. 0,5 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226.
4. tábla 9. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék peremtöredéke. Átm. 18 cm, v. 0,6 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben, leltári szám: HRM. 6238.
4. tábla 10. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék peremtöredéke. Átm. 13 cm, v. 0,5 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben, leltári szám: HRM. 6239.
4. tábla 11. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék (caccabus) peremtöredéke. Átm. 16 cm, v. 0,5 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226.
5. tábla 1. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék aljtöredéke. Átm. 9 cm, v. 0,8 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6242.
5. tábla 2. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék aljtöredéke. Átm. 9 cm, v. 0,8 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6239.
5. tábla 3. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék aljtöredéke. Átm. 5 cm, v. 0,6 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6237.
5. tábla 4. Durva iszapolású, redukciós égetésű, kézzel formált fazék aljtöredéke. Átm. 5 cm, v. 0,7 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6239.
5. tábla 5. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék aljtöredéke. Átm. 6,8 cm, v. 0,7 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226.
5. tábla 6. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék aljtöredéke. Átm. 7 cm, v. 0,8 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226.
5. tábla 7. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék aljtöredéke. Átm. 10 cm, v. 1 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226.
5. tábla 8. Durva iszapolású, redukciós égetésű, fazék aljtöredéke. Átm. 9 cm, v. 0,8 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6237.
5. tábla 9. Félfinom iszapolású, oxidáns égetésű, tárolóedény peremtöredéke. Átm. 16 cm, v. 0,7 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6226.
5. tábla 10. Durva iszapolású, oxidáns égetésű, kézzel formált tárolóedény aljtöredéke. Átm. 18 cm, v. 1,2 cm, 1 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6242.
5. tábla 11. Durva iszapolású, oxidáns égetésű, kézzel formált fedő töredéke. Átm. 17 cm, v. 1,1 cm, 2 töredék. Oklánd, Hagymás vára, 1971, 1-es szelvény, 0,1–0,3 m mélységben. Leltári szám: HRM. 6231.

IRODALOM

CAVRUC, V.

2000 *Repertoriul arheologic al Județului Harghita*. Sfântu Gheorghe.

CIUAUȘESCU, M.

2004 Early pottery production in Apulum (Partoș) – an overview of recent research. *Rei Cretariæ Romanæ Favtorvm Acta* 39. 321–329.

CIAUȘESCU, M. – MUSTĂȚĂ, S.

- 2009 Ceramica din așezarea romană / Pottery from the Roman settlement. In: Mustăță, S. – Gogâltan, F. – Cociș, S. – Ursuțiu, A. (eds.): *Cercetări Arheologice Preventive la Florești – Polus Center, jud. Cluj (2007) / Rescue Excavations at Florești– Polus Center, Cluj County (2007)*. Cluj-Napoca, 243–278.

COCIȘ, H.

- 2022 *From macro to minor security: watchtowers, fortlets and linear fortifications on the frontier of Dacia Porolissensis*. Cluj-Napoca.

CRIȘAN, V.

- 2000 *Dacii din estul Transilvaniei*. Sfântu Gheorghe.

CUPCEA, G.

- 2012 Officium consularis. The evidence of Dacia. *Transylvanian Review* 21. 3. 267–278.

DACZÓ L. – PÁNCZÉL SZ. P.

- 2022 The Roman limes road between Călugăreni and Sărățeni. *Cercetări Arheologice* 29. 1. 131–142.

DÉNES I. – FERENCZI I.

- 1995 Investigarea unei porțiuni de *limes* din estul Daciei intracarpatică (între valea Homorodului Mic și defileul Oltului de la Tușnad). *Acta Musei Napocensis* 32. 1. 393–400.

FERENCZI G. – FERENCZI I.

- 1979 Observații de topografie arheologică în partea superioară a Depresiunii Homorodelor (jud. Harghita) între anii 1957–1978. *Acta Musei Napocensis* 16. 411–430.
- 1982 Săpături arheologice în burgul roman de la Ocland (jud. Harghita). *Acta Musei Napocensis* 19. 279–285.

GUDEA, N.

- 1997 Der dakische Limes. Materialien zur seiner Geschichte. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz* 44. 1–113.

HÖPKEN, C. ET AL.

- 2016 Wachtürme am Dakischen Ostlimes zwischen Brâncovenesti und Călugăreni, Kreis Mureș, Rumänien. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 46. 2. 241–254.

MARCU, F. – CUPCEA, G.

- 2021 The Roman frontiers of Dacia / Frontierele romane ale Daciei. In: Breaze D. J. – Marcu F. – Cupcea G.: *Frontiers of the Roman Empire. The Roman frontiers of Dacia / Frontierele Imperiului Roman. Frontierele romane ale Daciei*. Oxford, 39–93.

MATEI-POPESCU, F. – ȚENȚEA, O.

- 2016 The Eastern Frontier of Dacia. A Gazetteer of the Forts and Units. In: Bârcă V. (ed.): *Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire*. ClujNapoca, 7–25.

MIHAILESCU-BÎRLIBA, L.

- 2019 Salt exploitation in Roman Dacia. Modern sources and new archaeological surveys. *Acta Musei Napocensis* 56. 1. 135–145
- 2022 Roman army and salt exploitation in Sânpaul-Mărtiniș-Ocland area. *Journal of Ancient History and Archaeology* 9. 1. 111–124.

MIHAILESCU-BÎRLIBA, L. – ASĂNDULESEI, A.

- 2019 Roman army and salt exploitation in Dacia. *Journal of Ancient History and Archaeology* 6. 3. 27–48.

MORINTZ, S.

- 1972 Les fouilles archeologiques en Roumanie (1971). *Dacia N.S.* 16. 325–357.

NABIGHIAN, M. N. ET AL.

- 2005 The historical development of the magnetic method in exploration. *Geophysics* 70. 33–61.

ORBÁN B.

- 1868 *A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeii szempontból* I. Pest.

OŽANIĆ ROGULJIĆ, I.

- 2007 Roman coarse pottery from Cibale: a typology. *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta* 40. 185–189.

PAULOVICS I.

- 1944 *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák”-ezüstkincsek kérdése*. Kolozsvár.

POPILIAN, GH.

- 1976 *Ceramica romană din Oltenia*. Craiova.

PROTASE, D.

- 1971 Așezarea și cimitirul dacoroman de la Obreja (Transilvania), *Acta Musei Napocensis* 8. 135–160.

RAÁB D. – KELEVITZ K. – LENKEY L.

- 2011 Egy feltételezett Mithras-szentély kutatása geoelektromos mérésekkel Porolissumban. *Magyar Geofizika* 52. 1. 40–46.

RUSU-BOLINDEȚ, V.

- 2007 *Ceramica romană de la Napoca*. Cluj-Napoca.

SÓFALVI A.

- 2017 *Hadakozás és önvédelem a középkori és kora újkori Udvarhelyszéken*. Kolozsvár.
2019 A rikai várnagy. In: Benkő L. – Demeter L. (szerk.): *Adalékok Székelyföld történetéhez. Tanulmányok Egyed Ákos 90. születésnapja tiszteletére*. Sepsiszentgyörgy–Barót, 406–413.

SZABÓ M.

- 2016 *Archaeology from above = Régészet madártávlatból*. Budapest.

TÉGLÁS G.

- 1895a A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhelymegye északi és keleti hegységeiben Oroszfalutól Alsó-Rákosig. *Archaeologiai Közlemények* 19. 1–54.
1895b Dák várak Udvarhelymegye keleti és északi hegyvidékein. *Erdélyi Múzeum* 12. 5. 237–247.
1896 A rómaiak végvárai a Hargita-hegység alján s a keleti határvédelem célja és rendszere. Második és befejező közlemény. *Erdélyi Múzeum* 13. 9. 416–427.
1900 Dacia keleti határvonala s annak védelmi rendszere a Maros felső völgyétől az Olt rákos-hévízi szorosságáig. Első közlemény. *Erdélyi Múzeum* 17. 5. 261–269.

VÁMOS P.

- 2016a Pottery industry of the Aquincum military town. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* 3. 4. 439–447.
2016b Die militärische Töpferwerkstatt der canabae von Aquincum. In: Beszédes J. (ed.): *Legionslager und canabae legionis in Pannonien / Legionary fortress and canabae legionis in Pannonia*. Budapest, 45–61.

NONDESTRUCTIVE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE ROMAN WATCHTOWER FROM OCLAND – CETATEA HĂȘMAȘULUI (Summary)

The Roman watchtower at Ocland (Oklánd) – Cetatea Hășmașului (Hagymás vára) is situated in the northern Perșani (Persányi) Mountains, at the watershed dividing the Homorodul Mic (Kis-Homoród) River and the Vârghiș (Vargyas) Stream. Its primary function was likely to oversee the border section and the road between the military forts at Sânpaul (Homoródszentpál) and Baraolt (Barót), serving as a key component of the Roman defensive system.

The watchtower was first mentioned by B. Orbán in 1868, with its strategic significance later emphasized by G. Téglás at the end of the 19th century, who identified it as part of Dacia's Roman defensive infrastructure. Although I. Paulovics, in his research on the eastern *limes* of Roman Dacia, does not focus explicitly on watchtowers, he references the Ocland structure as being connected to the *limes* road and to salt mining activities, corroborated with inscriptions discovered in the Homorodul Mic Valley.

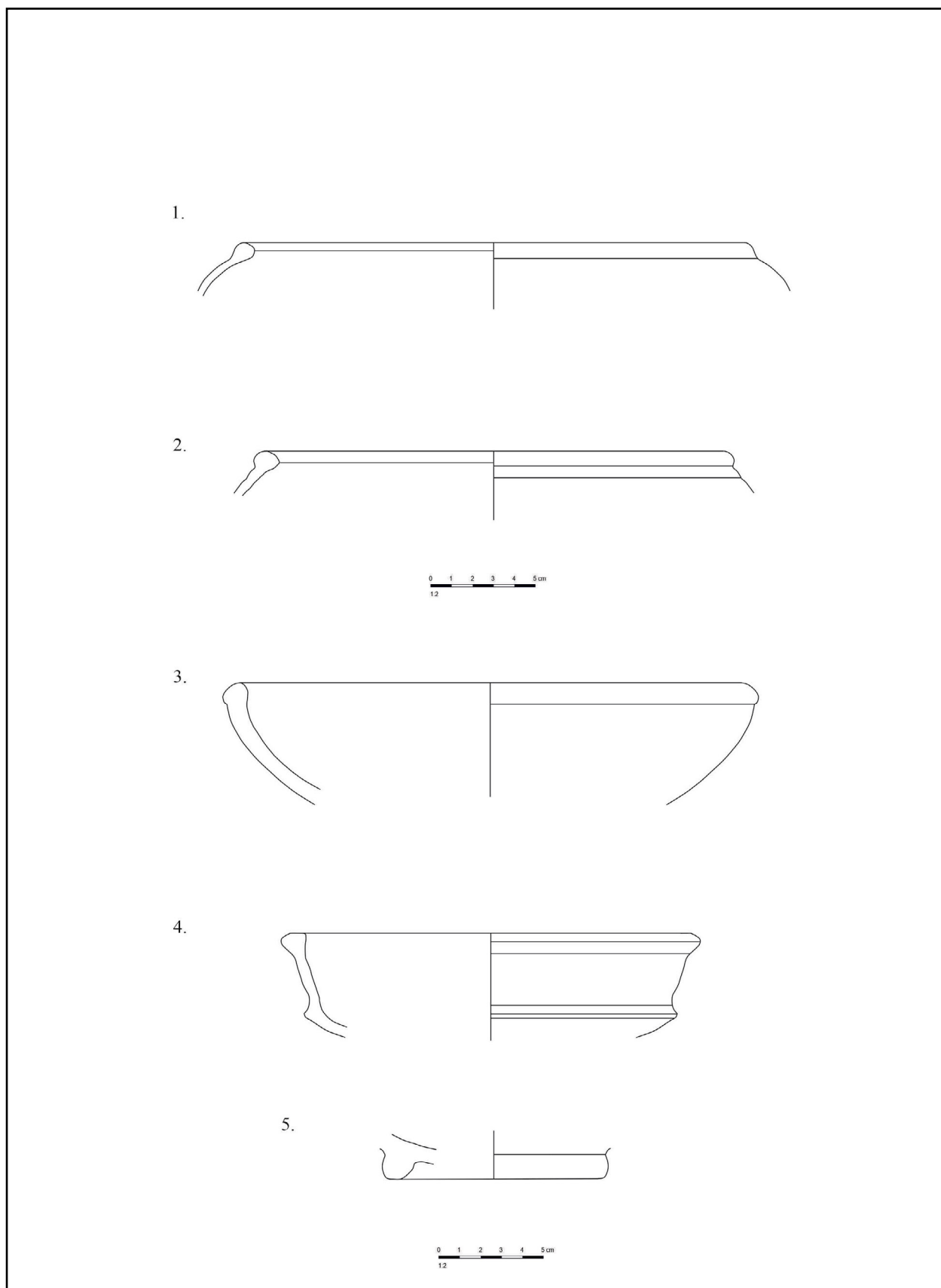
In 1971, G. Ferenczi and I. Ferenczi conducted excavations at the site. Their efforts included the opening of two evaluation trenches (I-II) and a larger excavation area (I), with summarized plans and a section drawing of trench I being subsequently published. Excavations of the first trench revealed the tower's defensive system, comprising a V-shaped ditch and a heavily eroded *vallum*. Within the precinct, the remains of a timber structure (interpreted as a barrack) were uncovered. However, the foundation of the tower in the southeastern corner could not be identified, likely due to stone robbing. The investigations also revealed the absence of a berm and the presence of a wooden palisade. Defensive ditches were identified on the eastern, northern, and western sides of the tower, and the absence of fire damage suggests the site was abandoned rather than destroyed.

The site's historical importance has been further highlighted by F. Matei-Popescu and O. Țentea, who proposed its identification as a *statio beneficiarii consularis* attested by an inscription of Aelius Valerianus discovered at Crăciunel (Homoródkarácsonyfalva).

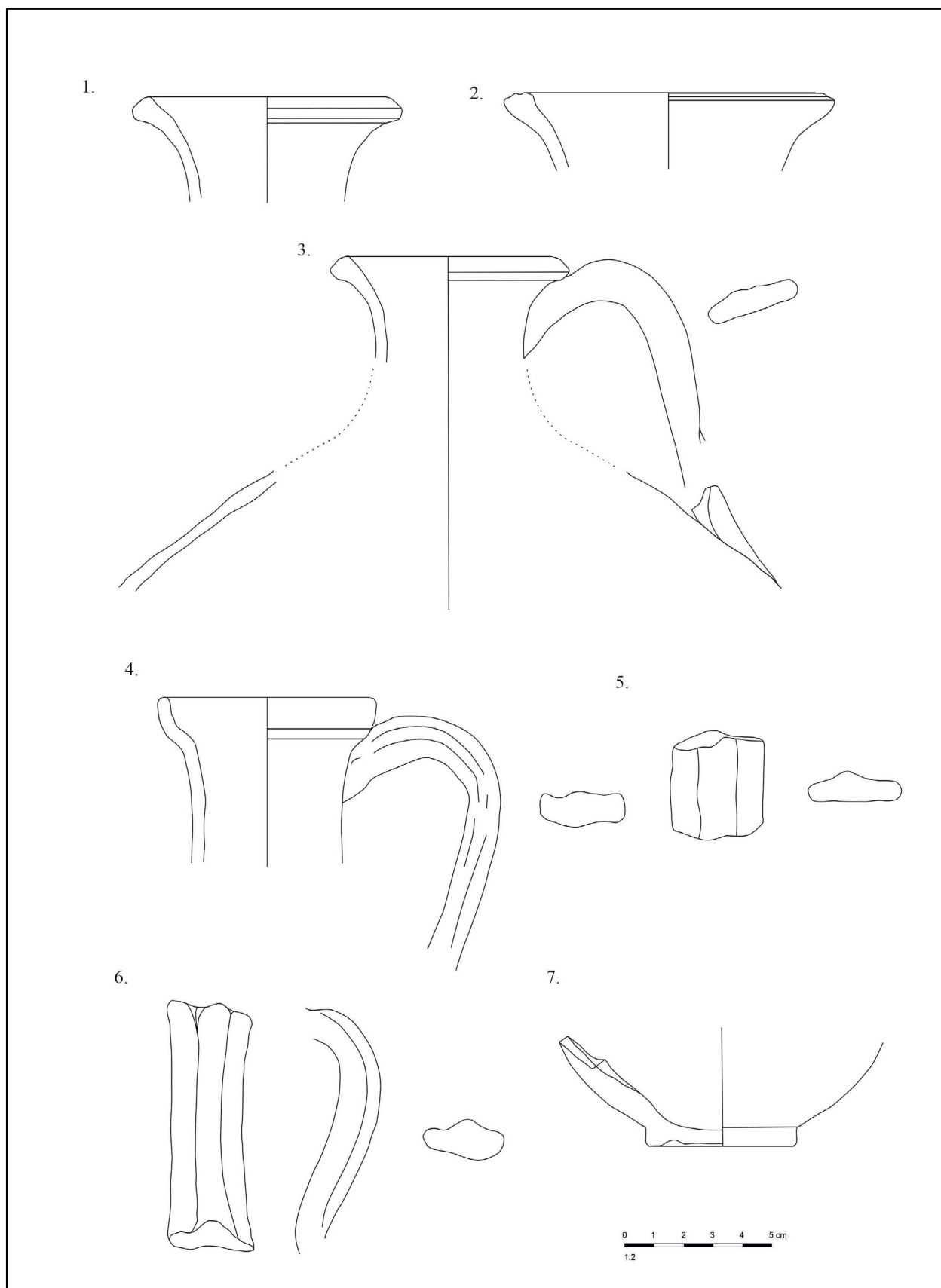
This study reevaluates the 1971 excavations using archaeological materials in conjunction with geophysical surveys, aerial photography, topographic surveys and digital surface models to refine the understanding of the tower's morphology and chronology. Two geophysical methods were employed: the geomagnetic and the geoelectrical measurements, enabling precise mapping of the structures. Field surveys, archive data, georeferenced plans and surface models and orthophotos were used to create a 3D reconstruction of the tower.

The archaeological material from the 1971 excavations, now housed in the collection of the Haáz Rezső Museum in Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely), includes 113 fragmentary Roman ceramic vessels. Cookware constitutes the majority, followed by tableware and utilitarian vessels. Chronological analysis suggests that while a few vessels date to the mid-2nd century, most of it belongs to the late 2nd and early 3rd centuries, indicating intensive activity during this period. The ceramic assemblage, predominantly small cooking jars, drinking vessels, and serving plates, aligns morphologically and functionally with the "legionary ware".

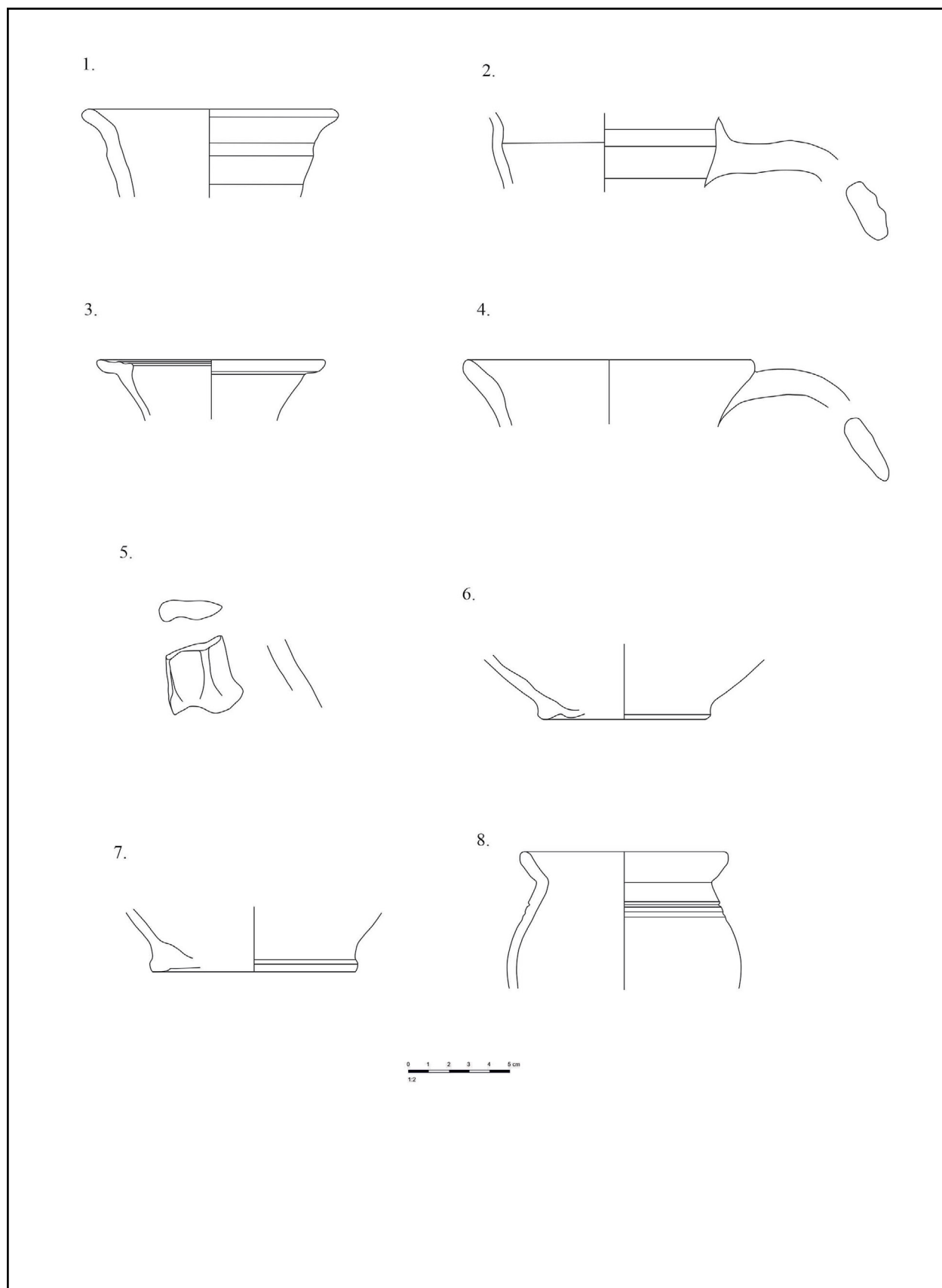
This research was a collaborative effort between the Haáz Rezső Museum in Odorheiu Secuiesc and the Roman Limes Research Center of the Mureș County Museum in Târgu Mureș (Marosvásárhely). The reconstruction was made by Cloudscale Digital in consultation with the research team.

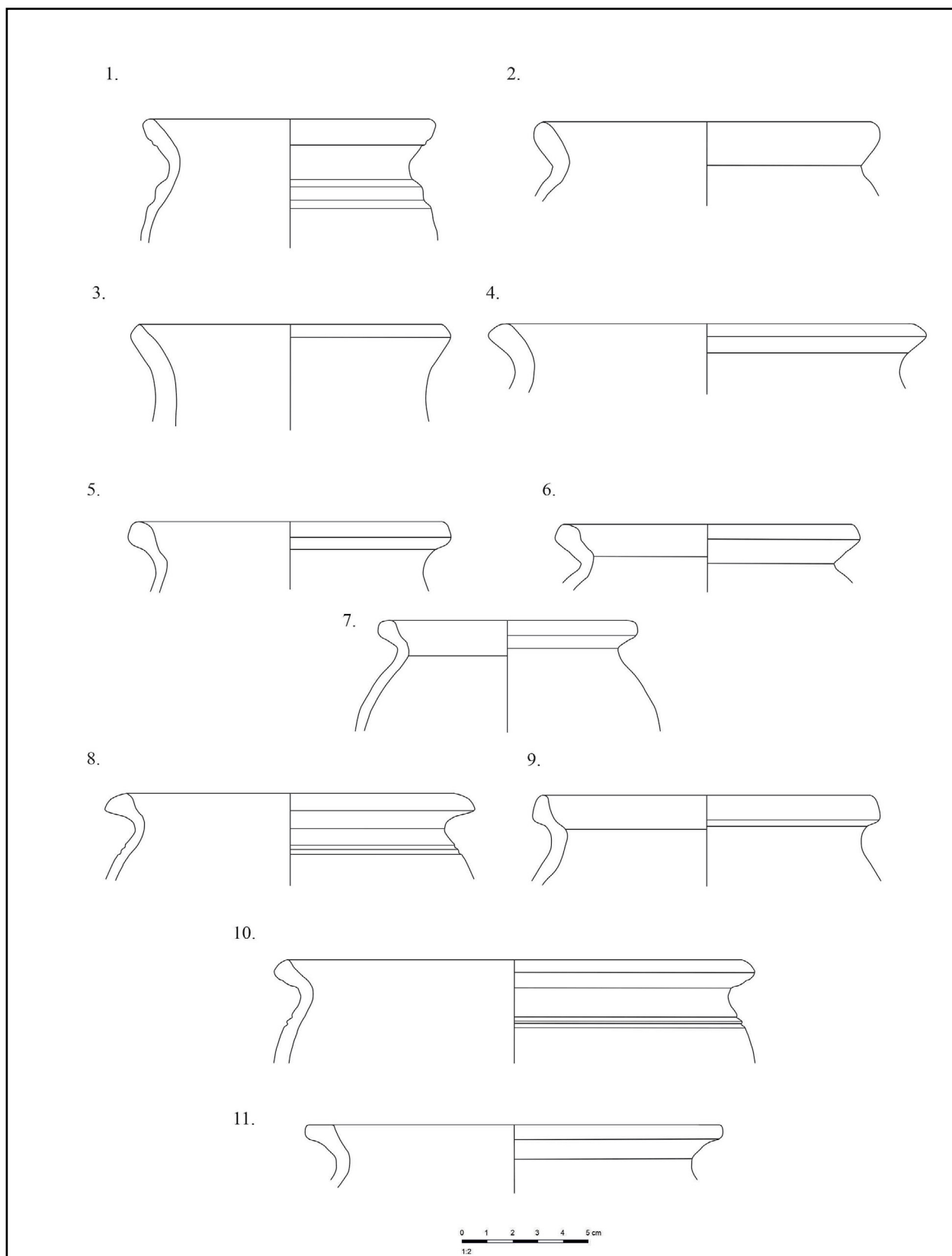
1. tábla. Tálak perem- és aljtöredékei / Pl. 1. Bowl rim- and base fragments

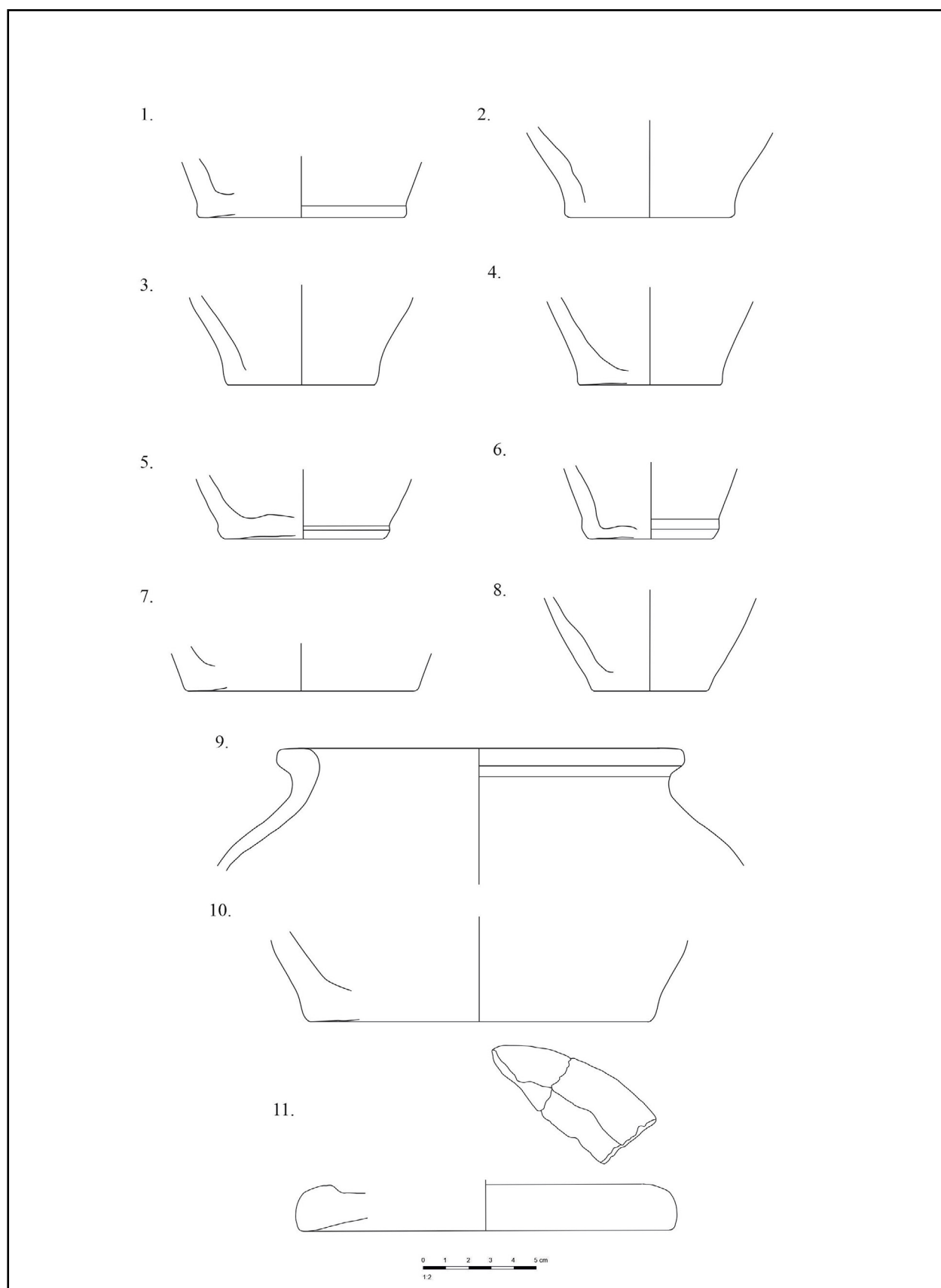
2. tábla. Kancsók és korsók töredékei / Pl. 2. Jug and pitcher fragments

3. tábla. Kancsók és bögre töredékei / Pl. 3. Jug and mug fragments

4. tábla. Fazekak peremtöredékei / Pl. 4. Jar rim fragments

5. tábla. Fazekak aljtöredékei és fedőtöredék, tárolóedények perem- és aljtöredékei / Pl. 5. Jar base and lid fragments, storage vessel rim and base fragments

A FELSŐBOLDOGFALVI REFORMÁTUS TEMPLOM RÉGÉSZETI KUTATÁSA

BOTÁR ISTVÁN

A felsőboldogfalvi református templom Székelyföld egyik legismertebb középkori temploma. Hírét sokszínű részleteinek köszönheti: kazettás mennyezet, középkori faragványok és nyílások, igényes falképek. Ráadásul vidékünkön kifejezetten ritkaság, hogy két, a gótikus korszaknál korábbi építési periódusnak is előkerültek alapfalai közel fél évszázaddal ezelőtt. A templom felújítását megelőzően 2016–2017-ben, illetve 2020-ban folytatott régészeti ásatások sok új adattal egészítették ki az építéstörténetre vonatkozó ismereteinket. Ezek közül talán a legérdekesebb, hogy cáfolni lehetett a legkorábbi egyenes záródású szentély létét. „Helyette” előkerült egy félköríves szentély maradványa, amely alapján hitelesen rekonstruálható az első kőtemplom alaprajza. A második, immár valóban egyenes záródású szentély a 14. századra keltezhető.

Kulcsszavak: Felsőboldogfalva, középkori templom, építéstörténet, régészeti ásatás

Keywords: Feliceni, medieval church, building chronology, archaeological excavation

Felsőboldogfalva (Feliceni, Románia) Hargita megyében, Székelyudvarhelytől délre a Küküllő folyóba balról érkező Garán-patak partján fekszik. Nevét a falu közepén álló templom Szűz Máriára utaló titulusa után kapta. Első említése, mint majdnem minden székelyföldi falu esetében, a 14. századi pápai tizedjegyzékből ismert, ahol 1333-ban *villa Sanctae Mariae* néven tűnik fel, amely magyarul akkor, mint később is, Boldogasszonyfalvaként hangozhatott (1567-ben például: *Bodogazzonijffalwa*) (1. kép).¹ A falu területéről Árpád-kori településre utaló leletek mindeddig nem kerültek elő, de a közeli, kevésbé kedvező elhelyezkedésű falvak 11–13. századi lelőhelyeinek ismeretében több mint valószínű, hogy ezek felbukkanása csak idő kérdése.² A településrégészeti források hallgatása ellenére Árpád-kori eredete hosszú évtizedek óta bizonyosnak tűnik, már a legelső ismertetésekben is említik a templom 13. századi, félköríves, hengertagos déli kapuját,³ melynek számos párhuzama ismert a térségben (2. kép).

A templom alaprajza a térségben teljesen szokványos. Nyugati homlokzata előtt saroktámpilléres harangtorony áll, míg a hajótól keletre sokszögzáródású támpillérek közé fogott, csúcsíves ablakokkal megvilágított szentély áll. A hajó déli falán eltérő méretű és jellegű ablakok láthatók (erről később részletesebben), a déli bejárat előtt kicsiny portikusz található, az északi oldalon egykor állt sekrestyét viszont elbontották (3–4. kép).

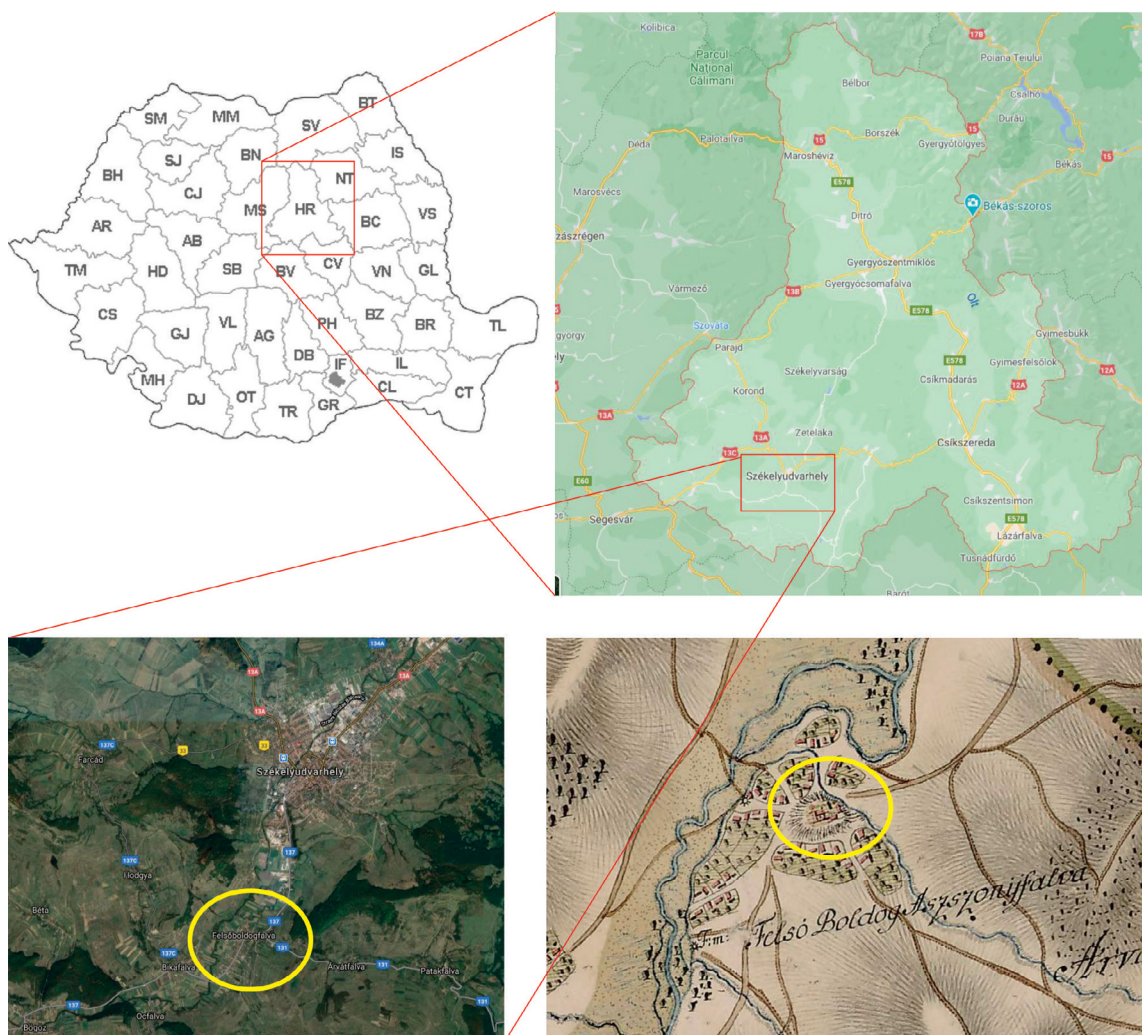
A hajó és a szentély felett kazettás mennyezet húzódik, de a falakon ma is jól kivehető, hogy a késő középkorban mindkettőt gyámokos nyugvó boltozat fedte. Az utóbbi esetében ma már az is nyilvánvaló, hogy az eredeti boltozatot utólag magasabban, ugyancsak konzolokra újjáépítették.⁴

¹ EO, II, 413; SzO, II, 220. A templomcímes helynévnél korábbi, világi neve, ha volt ilyen egyáltalán, nem ismert, de a latin alakból kikövetkeztethető -falva utótag több más udvarhelyszéki példával együtt arra utal, hogy ez a fajta összetett helynév már Székelyföldön is jelen volt a 13–14. század fordulóján. Ez azért fontos, mert az általában templommal nem rendelkező -falva utótagos csíki településnevek csak a 16. században kerülnek első ízben említésre.

² Lásd NYÁRÁDI-SÓFALVI 2016, illetve NYÁRÁDI 2016.

³ ORBÁN 1868, 40.

⁴ A templom művészettörténeti vonatkozásainak tekintetében még mindig DÁVID 1981, 116–125 a legrészletesebb közölt

1. A templom elhelyezkedése / Location of the church

Ilyen és hasonló részleteket több középkori egyházunk esetében ismerünk, de székelyföldi viszonylatban kivételesnek számít, hogy a templomnak nemcsak késő gótikus formáját és egy-két korábbi faragványát, részletét, hanem a korábbi építési periódusok alaprajzát is régebből ismerjük. 1974-ben a templom javítása során az épület belsejében három szelvényt nyitottak, melyekben két korábbi, egyenes záródású szentély maradványait tárták fel a székelyudvarhelyi múzeum munkatársai.⁵ A feltárt falakat az új téglapadlón eltérő textúrával jelölték, illetve az eredmények Dávid László nagy hatású művében is napvilágot láttak,⁶ így a két külön Árpád-kori egyenes szentély széles körben ismertté és idézetté vált (5. kép).

A templomot ismertető későbbi összefoglalások rendre eltekintettek attól, hogy a legelső periódussal kapcsolatban több kérdés is felmerül. Alaprajza aszimmetrikus, a közölt kis szentély nincs a hozzá tartozónak rajzolt hajó tengelyében, a templom déli válla keskenyebb az északínál. A déli oldalon egyértelműnek rajzolt déli (hajó?)fal az északi oldalon hiányzik (holott itt nagyobb felületet kutattak, sőt a váll észak-dél irányú fala állítólag befutott a mai hajófal alá). A szentély beltere meglepően aránytalan, rövid és széles. E legkorábbi szentélynek a leírásokban szereplő, gondosan faragott kváderkövekből (!) álló fala teljességgel társtalan a székelyföldi egyházi építészetben. A két korai építési periódust a 12. és/vagy a 13. századra keltezték a szakirodalomban, noha, mint a legtöbb esetben, az alaprajzokon kívül nem álltak rendelkezésre olyan adatok, melyek ezt a keltezést megerősítették volna.

kiadvány (ti. Fehér János jóval részletesebb szövege egyelőre még kéziratban).

⁵ VARGA-ZEPECZÁNER 1975, 11, 876–877. Az 1974-es ásatási dokumentációt mindenesetre Mariana Beldie és Luminița Munteanu írta alá, a csatolt felméréseket a jelek szerint szintén képzett régészek készítették. A diadalíven ma látható falképek nagy részét akkor tárták fel.

⁶ DÁVID 1981, 13. kép.

*2. A templom nézete légi felvételen (Magyari Hunor felv.) /
The building from bird's-eye view (photo by Hunor Magyari)*

A régészeti kutatások előtti bejárások során több építéstörténeti vonatkozású észrevételt tehetünk, melyek részben megerősítették, részben kiegészítették az 1974-es ásatás megállapításait. A szentély lábazati párkánya nem folytatódik a hajón, igazolva azt, hogy e két épületrész két külön építési periódushoz köthető. A torony esetében ugyanez figyelhető meg; a saroktámpillérek markáns lábazati párkánya a toronytesten nem található meg, jeleként annak, hogy a pillérek utólag épültek a torony sarkaira.

A hajó déli falán különböző méretű ablakok találhatók. A fal nyugati felén viszonylag alacsonyban nagyon kis félköríves záródású nyílások láthatók (belső béllet: 60/70 cm, az ablak nyílása: 12/45 cm), ezek közül a legkeletebbit utólag jóval magasabb, téglakeretes, de még mindig félköríves lezárására alakították át (béllet: 55/170 cm, ablaknyílás: 16/95 cm). Ezt az ablakot kívülről gótikus támpillér takarja. A hajó keleti felén viszont már csúcsíves, a szentély ablakaihoz hasonló ablak található. Az ablakok tehát önmagukban is jelzik, hogy a jelenlegi hajó kialakítása három eltérő korhoz kapcsolható.

A déli portikusz padlásterében két rétegben középkori kifestést találtam, illetve egy korábbi, alacsonyabb párkány nyoma is érzékelhető volt (6. kép).

A hajó északi belső oldalán egyértelmű függőleges cezúra figyelhető meg, ez azonban nem húzódik le a padlóig, alapozásig, ezért nem teljesen egyértelmű, hogy valóban eltérő korú falazatok csatlakozását jelöli-e, illetve amennyiben így lenne, akkor milyen időrendi sorrendben. Az mindenesetre szembetűnő, hogy átellenében, a déli falon, a bejáratától nyugatra nehezen értelmezhető domborulat (köpenyezés?) volt érzékelhető.

A déli kapu nagy valószínűséggel nem az eredeti helyén áll, bal oldali szarkövét cserélték, itt ugyanis hiányzik a hengertagos profilozás.

3–4. A templom déli nézetei (2021) / The church from south (2021)

lakozásánál az északi oldalon (1. szelvény), illetve a déli oldalon a portikusz, hajó és szentély találkozásánál (2. szelvény). Az ásatási felületeket azzal a céllal jelöltük ki, hogy minél kisebb beavatkozással minél több épületrész alapozását, illetve eltérő korúnak gyanított falrészek csatlakozási pontjait figyelhessük meg.

Az **1. szelvény** (a torony és a hajó csatlakozásánál az északi oldalon) feltárása során a korábbi feltételezések jó részét sikerült igazolni, de új, váratlan megfigyelések is születtek. Egyrészt alapozási szinten is egyértelművé vált, hogy a nyugati hajófal az északnyugati saroktámpillérnél és a toronynál is korábbi, mindkét elem utólag épült a már korábban meglévő hajó mellé. A ma álló késő gótikus, lábazati párkányos saroktámpillér egy korábbi, kissé eltérő tájolású és visszabontott támpillérre épült rá (teteje: -12/-31 cm között, alja: -125 cm), azaz a mai nyugati hajófal és annak késő gótikus megerősítése között még számolnunk kell egy köztes (kora gótikus?) építési periódussal is. A nyugati hajófal alapozása az itt feltárt felületen nem vágott korábbi temetkezéseket, sem alatta, sem mellette nem kerültek elő szórványcsontok, így valószínűnek tartottuk, hogy az első kőtemplom különösebb középkori előzmények nélküli új épület volt. Ezen a falszakaszon az alapozás alja, talpa kiszélesedik (alja: -145 cm) és egy faszenes, paticsrögös őskori réteget vág. A toronynak kissé szabálytalan, nyugat felé szélesedő és hangsúlyosan mélyülő alapozási párkánya van (teteje: -13/-18 cm), talpát -187 cm-es mélységben értük el (1. tábla 1–2).

Ebben a felületben mindössze két részleges temetkezést tárhattunk fel, az 1. sír (-128 cm) betöltésében szürke habarcsrögök kerültek elő, ugyanis vágta a korábbi támpillér építkezési réteget. A 2. sír földje (-131/-142 cm) viszont tiszta volt. A 2. sír gödrét, vázát a torony építésekor bolygatták (1. tábla 2).

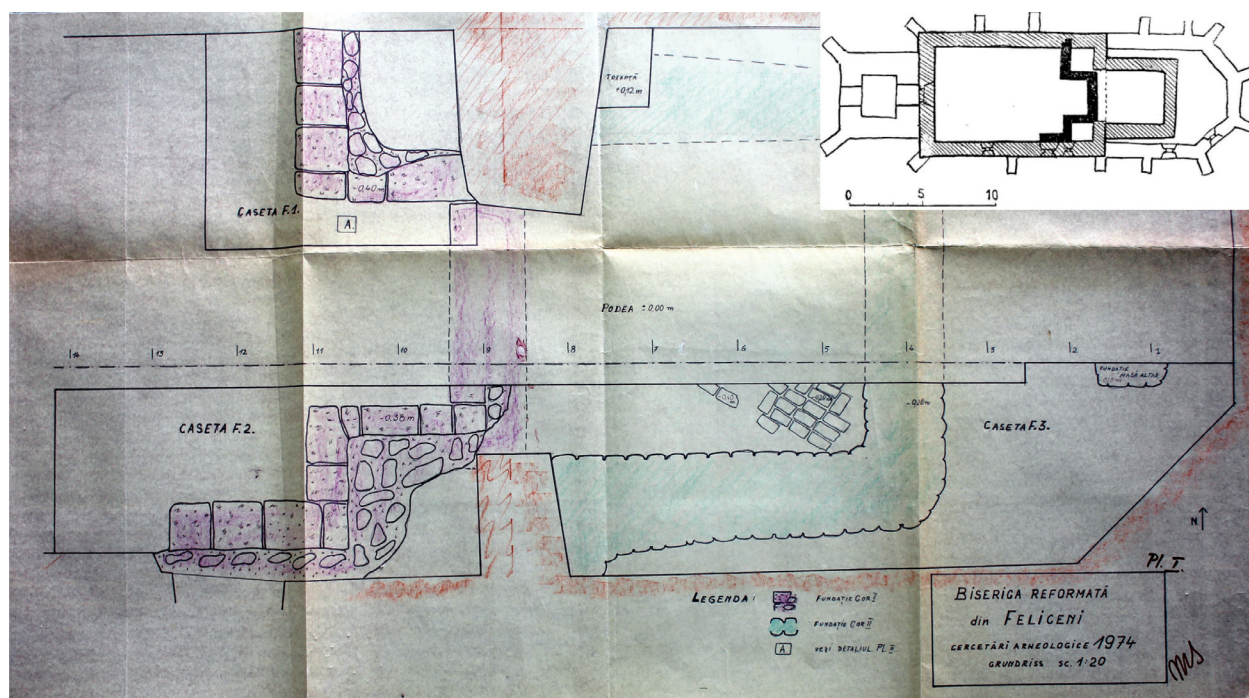
A fenti megfigyelések eltérő korú hajószakaszokra utalnak, és ezt a falak tengelyének vizsgálata is megerősítette. Várday Zsolt kiváló felmérésén (4Zet építésziroda, Székelyudvarhely) a falak középső tengelyére húzott vonalak egyértelműen jelzik a falak tájolásának eltéréseit, azt, hogy a hajónak a déli bejáratától keletre eső fele eltér a nyugati részétől (7. kép).

Ilyen előzmények után a templom tervezett helyreállítását megelőző régészeti kutatások tudományos célja (a műszaki adatok, mint alapozási mélységek, altalaj jellege stb. megállapítása mellett) a korai periódusok ellenőrzése, igazolása, illetve biztosabb időrendi fogódzók szolgáltatása volt. A régészeti kutatások három ütemben zajlottak. 2016 novemberében két, 2017-ben négy szelvénnel kutattuk a templom külső oldalát, míg 2020-ban a templom belsejében négy felületben ellenőriztük a korábbi ásatások eredményeit (8. kép).

Régészeti kutatások a templom környékén

A templom helyreállítási tervének előkészületei között az épület két pontján folyt kis léptékű kutatás 2016 novemberében:⁷ a torony és a hajó csat-

⁷ Az ásatások során a kutatás +/- 0,0 pontjának a déli bejárat küszöbökét vettük (ez a topográfiai felmérés szerint 467 m tengerszint feletti magasságban található), a szintadatokat ehhez viszonyítottuk.

5. Ásatási alaprajz (1974) és értelmezése (Dávid 1981) /
Excavation plan (1974) and interpretation (Dávid 1981)

A **2. szelvényben**, a déli oldalon, a portikusztól keletre nyitott második kutatási területben a déli hajófal egyenletesen rakott alapozású, alapozási párkánya is megfigyelhető (-34 cm), illetve a fal lefelé keskenyedik. Az alapozás alja -114/-105 cm mélységben húzódik és több sírt is fed, vág. Ezen sajátosságok egyikét sem figyeltük meg az első szelvényben a nyugati falnál, azaz bizonyosak lehettünk abban, hogy a hajófal keleti szakaszának eltérő alapozása van, mint a nyugati hajófalnak, ezért a hajó esetében két elkülönülő építési periódust valószínűsíthettünk.

A déli gótikus támpillér lábazati párkányának hiánya a déli hajófalon szintén két külön periódus találkozására utalt, ezzel összhangban a késő gótikus támpillér alapozása (fal alja: -118 cm) természetesen nincs kötésben, fedi a korábbi hajófal alapját. A déli hajófalhoz tehát utólag építették hozzá a ma is álló, támpilléres, gótikus szentélyt (1. tábla 3).

Az itt feltárt sírok gödrének betöltéséből késő középkori (16. századi) és őskori edénytöredékek kerültek elő. A szórványértékű edénytöredékek között két hullámvonalköteges oldaltöredék is előfordul, melyek korát, egyéb jellegzetes díszítés és/vagy forma hiányában nem tudjuk a késő népvándorlás és a kora Árpád-kor között pontosítani.

Amint az a felmenő falak vizsgálata során is nyilvánvaló volt, a portikusz utólag épült a déli bejárat elé (alapozás alja: -81 cm).

A viszonylag kis felületen sok középkori temetkezés került elő. A temetkezések az eltérő tájolások alapján eltérő csoportokra bonthatók. A hajófal alatti délnyugat-északkelet tájolású sírok egy hosszú ideig használt temető részei voltak, amikor utólag rájuk épült a hajó keleti fele. E temetkezési horizont felső időhatárát és egyben a hajó keleti bővítésének idejét a 7. sír ruhacsatjának 14. századi keltezése jelöli ki (1. tábla 4).⁸ A hajófal által szintén fedett 11. sír habarcsdarabokat is tartalmazó betöltése egy korábbi, a temetkezést megelőző kőépület, templom közeli helyét jelzi.

A rétegtani viszonyok is elkülöníthetők; több sír a késő gótikus építkezéseknél korábbi (a 3–4., 6., 13. sírokat fedi vagy vágja a gótikus támpillér), illetve jó néhány olyan temetkezés is van, melyek időrendileg megelőzik a késő gótikus szentélynél korábbi hajó építését (7., 9–12., 16. sírok). A portikusz alapozása több sírt fed (8., 14–15.), egyikük betöltéséből késő középkori edény peremtöredéke került elő, a kis épületrész tehát csak valamikor a 16. század után épülhetett.

⁸ A csat a bambergi dóm Synagoga nevű, illetve a naumburgi Uta-szobron már a 13. században feltűnik, de Kárpát-medencei régészeti analógiái egy századdal későbbiek, lásd Rusu 1996; ÓDOR 1998. Itt köszönöm K. Németh András, Nyárádi Zsolt és Vargha Mária e kérdésben nyújtott baráti segítségét!

6. Falkép töredéke és festett párkány nyoma a déli falon /
Remains of fresco and lower moulding on the south wall

Fontos kiemelni, hogy a legmélyebb sírok leásásai még a mai (!) járószinttől sem nyúltak le 150 cm-nél mélyebbre (nemhogy a feltételezett középkori járószinttől: -120 cm), azaz bizonyosnak tartható, hogy ezt a részt a 16. századot követően már nem bolygatták újabb temetkezésekkel. Ennek köszönhető, hogy a templom körüli temető korai sírjainak jelentős része legalább részlegesen kutatható maradt.⁹ A sírok alatt őskori település rétege húzódik (patics és edénytöredékek), amelyben egy kőből rakott tűzhely is előkerült.

2017-ben az épület északi oldala mentén tervezett szintsüllyesztés miatt több szelvényt nyitottunk. A legkeletebbi,

3. szelvényben azonosítottuk a késő gótikus szentéllyel egyszerre (!) épült és utólag lebontott sekrestye keleti falát és északkeleti sarkát. Az északkeleti támpillér és a sekrestye által közrezárt felületben négy temetkezést tártunk fel (17–19., 21.), ezek mindegyike korábbi, mint a késő gótikus szentély és sekrestye (2. tábla 1–2).

A 17. sír koponyája körül apró fémgömbök töredékei kerültek elő, melyeket a helyszínen Árpád-kori gömbfejes hajtű maradványainak gondoltunk. Utóbb a maradványok restaurálását követően, illetve a váz C14-es keltezése nyomán (cal AD 26: 1420–1480) vált világossá, hogy késő középkori mellékletekről van szó.

Érdekes, hogy a jelek szerint a szentélytől északra az építkezést követően hosszú ideig nem temetkeztek hasonló sűrűségben. A szelvény északkeleti sarkában feltárt páros, koporsós lánysír (24–25.) jól elkülönül a korábbi temetkezésektől. Későbbi, 16. századi korukat kevertebb betöltésű, mélyebb sírgödörük, illetve töredékesen megmaradt pártás fejfedőjük is jelzi (2. tábla 1–2).

A falak és temetkezések alatt itt is vastag, 40–60 cm-es őskori réteg húzódik.

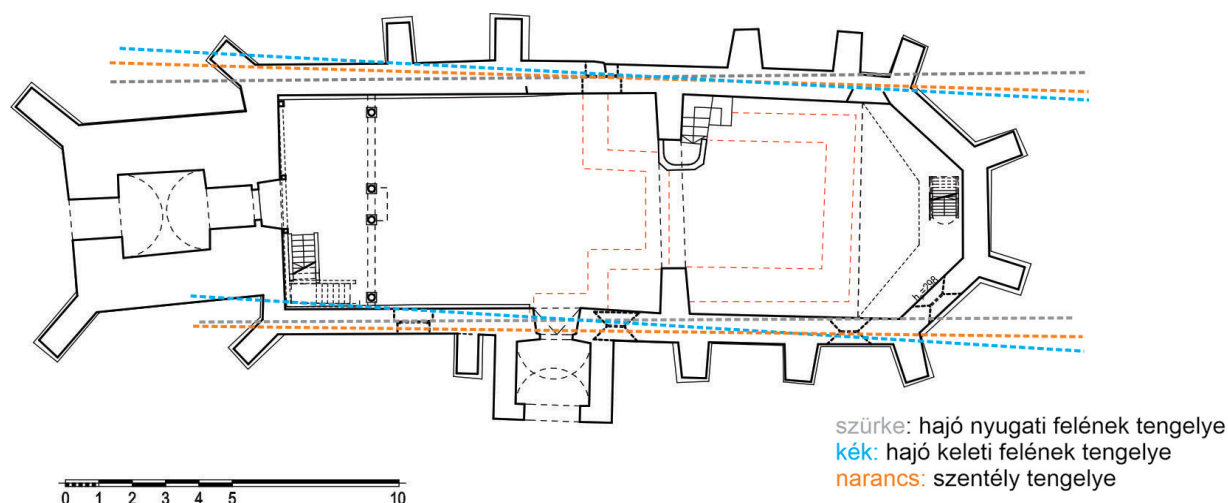
A sekrestye nyugati kiterjedését a **4. szelvényben** dokumentáltuk, a falak teteje a mai felszíntől mindössze -22 cm mélységben jelentkezett (a +/- 0,0 ponttól +41 cm!). A hajófalhoz egyértelműen utólag épült sekrestye falvastagsága 70 cm körüli, külső mérete 6,6 x 3,1 m, belterében (5,4 x 2,4 m) eredetileg téglapadló volt, amely csak kisebb felületben maradt meg (szintje: -10 cm, a téglák mérete: 14 x 26 x 4 cm, alatta homokágy és tiszta agyagos egyengetés; ez néhol 15–20 cm vastagságú (2. tábla 3–4).

Ez alatt, a késő gótikus sekrestye belsejében egy kisebb, korábbi sekrestye alapozása is előkerült (falvastagság: 65–70 cm), amely szintén utólag épült a már álló hajó északkeleti sarka mellé (külső mérete 1,9 x 4,7 m körül). Ebben a korábbi sekrestyében tártuk fel a 20. sírt, amely délnyugat-északkelet tájolása, illetve a betöltésében talált viszonylag kevés habarcs miatt a hajó keleti felénél korábbi sírhorizont része lehet (2. tábla 4).

Az alapozások megtisztítása során itt is nyilvánvalóvá vált, hogy a szentély utólag épült a hajó északkeleti sarka mellé, a két falszakasz között egyértelmű cezúra húzódik, falazatuk, habarcsuk is eltérő. A szelvény területére eső támpillér a középkori sekrestyék elbontását követően épült (véltetően éppen a felszámolt támaszték utólagos pótlására), alapozása minden középkori réteget átvágott (2. tábla 4; 3. tábla 1).

Az **5. szelvénnel** a hajó északi, belső oldalán látható függőleges cezúra helyének külső részét kívántuk ellenőrizni, noha itt egy utólagos támpillér takarja a feltételezett falcsatlakozások helyét. A szelvény teljes felületén 40 cm vastag, tömött emberi csontokból álló réteget találtunk, amely egy csontház, osszárium létre utalt, amelynek a szelvényünkön kívül eső falait (falvastagság: 56 cm) csak a 2020-as tereprendezés során dokumentálhattuk. Északi fala a késő gótikus sekrestye falának vonalát követte (a két épületrész nem volt kötésben!), hossza 5,4 m, szélessége 2,9 m volt.

⁹ Összehasonlításképpen a folyamatosan használt csíki templom körüli temetőben a déli oldalon szinte kizárólag újkori, mély gödörbe temetett vázakat lehet feltárni.

7. Eltérő faltengelyek / Different wall axes

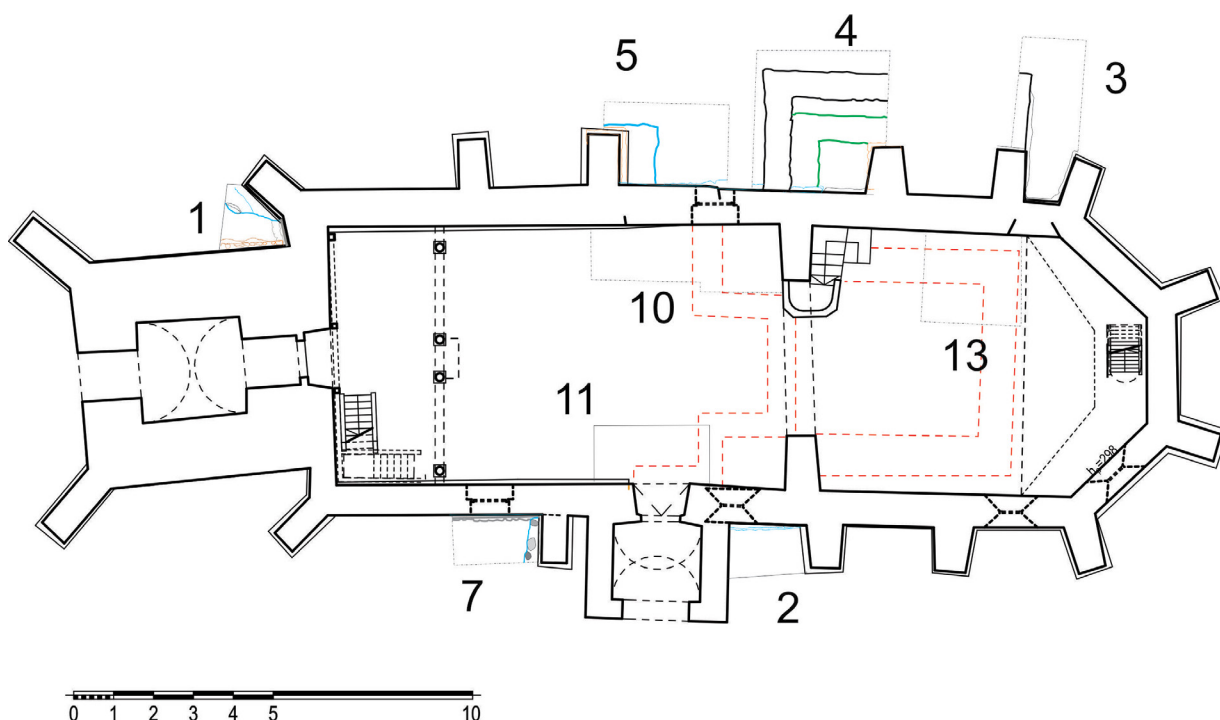
Az újkori támpillér alatt, attól kissé keletebbre a csontos réteg alól előkerült egy visszabontott támpillér; alapozásának alsó kősorai ugyan nincsenek kötésben az északi hajófallal, felmenő kősorait azonban már szervesen bekötötték a hajófalba. Úgy tűnik tehát, hogy ezt a támpillért a hajó keleti meghosszabbításakor építették, funkciója a két épületrész csatlakozásának szilárdítása volt (3. tábla 2–3).

Kissé meglepő módon a szelvényben mindössze egyetlen, a hajó alapozása által fedett sírt tártunk fel (22.), minimális habarcsos pigmentációval. Ez arra utal, hogy a sír temetése előtt már állt a közelben egy kőépület (értelemszerűen templom), illetve hogy a vázat fedő hajófal keleti szakasza egy későbbi, második periódushoz köthető. A váz a legkorábbi kőtemplom körüli temető részének tartható, mellékletet nem tartalmazott. Helyzete egyértelműen arra utal, hogy az akkori templomnak az északi fala (amely mellé temették) délebbre keresendő.

2017-ben egyetlen szelvényt nyitottunk a templom déli oldalán, a portikusztól nyugatra álló támpillér nyugati felén (**7. szelvény**) a kis, félköríves nyílású ablakok alatt. A kutatás itteni célja az volt, hogy összevessük a déli hajófal nyugati és keleti részének alapozását. A déli hajófal egyenetlen alapozása a nyugati falhoz hasonlít (2016/1. felület; mindkettő egyenetlen falsíkú, kevés habarccsal összerakva), de a déli hajófal keletebbi szakaszának alapozásával összevetve (2016/2. szelvény) jelentős eltérések vannak. A nyugati falrésznek hangsúlyos alapozási párkánya van, az alapozás alját -135 cm mélységben értük el, szemben a nyugati alapozással a 2016/2. szelvénnel (ill. a 2017/5. szelvénnel összevetve is), ahol -114/-105 cm között ingadozott. Az is fontos eltérés, hogy míg a portikusztól keletre eső hajófal többretegű temetőre épült rá, addig a nyugatabbi hajórész alapozása nem vágott és nem fedett sírokat. Természetesen a késő gótikus déli támpillér utólagos melléépítés. Alatta első látásra szélesebb alapozási párkánynak tűnő falazat került elő, de eltérő tájolása, illetve a késő gótikus támpillérek hiányzó alapozási párkánya miatt (például 2016/2. felület, déli szentélyfal), ezt is egy korábbi és a késő gótikus építkezések idején visszabontott támpillérként határoztuk meg. Falsíkjának széle 20–30 cm-el kiugrik a felmenő fal/támpillér síkjából, de ez sincs kötésben a hajófallal (3. tábla, 4–5. kép).

A habarcsok vizsgálata igazolta a régészeti periodizációt. A 3–4. szelvényekben a késő gótikus szentély és sekrestye falaiból vett habarcsminták egyeznek (világosszürke, sok apró kavicsal, téglatöredék nélküli – 'A' habarcs), ettől eltérően a korai sekrestye habarcsa jóval több és nagyobb mészsda omladékból előkerült ép padlótégla méretei: 4,3 x 13,2 x 26,2 cm (4. tábla, 1–2. kép).

Ennek a szentélynek a túlsó indítását a déli bejárat előtt nyitott **11. szelvényben** már nem sikerült egyértelműen azonosítani. Itt a déli bejárat belső, illetve a déli mellékoltárhoz vezető nyugati késő középkori lépcsőfokok alatt előkerült a korai hajóhoz tartozó alapozási tömb (teteje: -74/-91 cm, alja: -124/-34 cm), de az eredeti alapozási falsík nem maradt meg (4. tábla 3–4).

8. Feltérési szelvények (2016–2020). Pirossal az 1974-ben feltárt falak / Archaeological sections (2016–2020). The 1974 discovered walls marked with red

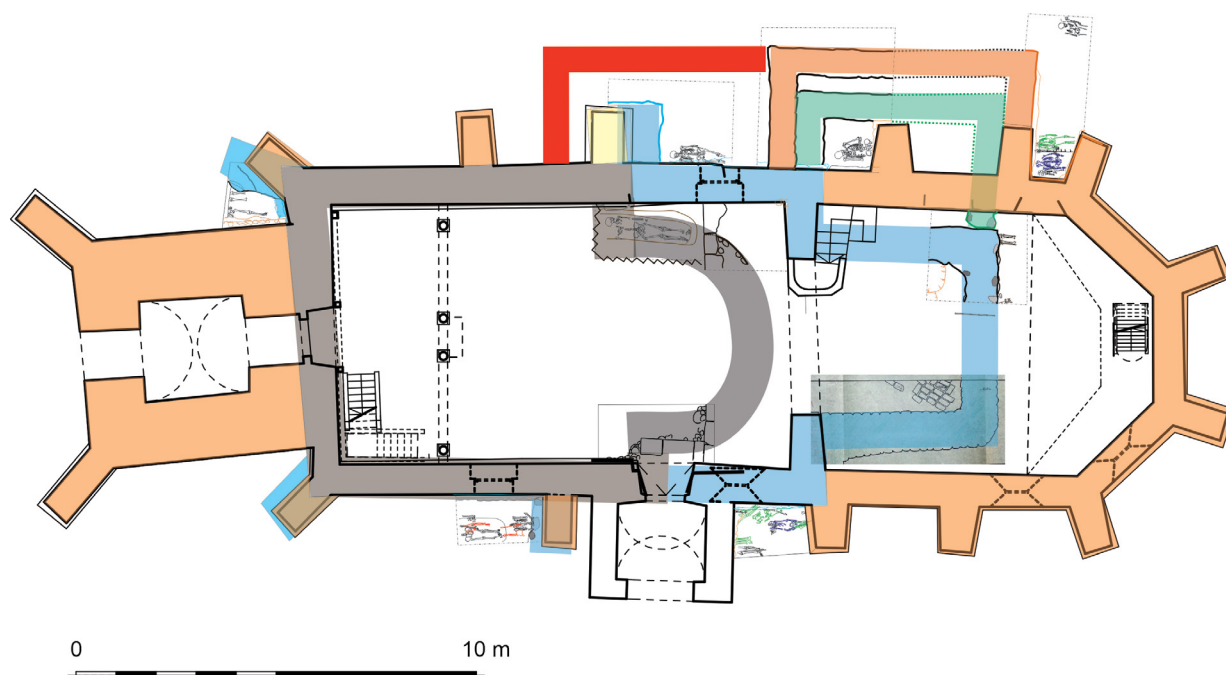
Ennek oka az lehet, hogy a szelvény északi, belső felét egy nagy beásás gödre fedi le, melyből nem került elő temetkezés (!). Úgy tűnik, hogy 1974-ben ezt a részt altalajig feltárták, ami miatt a metszetfal több esetben be is omlott. A bolygatások ellenére egyértelműen dokumentálható volt, hogy a korai szentély alapozása északkeleti irányba is folytatódott.

A korai szentély keleti, félköríves záródása a diadalív vonalában nyitott **12. szelvényben** már nem található meg. Itt egy mély, laza, köves, omladékos betöltésű leásás, az észak–dél irányú szentélylépcsőt leszámítva (-52/-83 cm), minden korábbi régészeti jelenséget eltüntetett, ennek ellenére a legkorábbi templom külső hosszát 13 m körülire becsülhetjük.

Utolsóként az 1974-ben részben feltárt egyenes záródású szentély északi felét hitelesítettük a mai szentély északi felében nyitott **13. szelvénnel**. A mai padló alatt mindössze -20 cm-rel (a $\pm 0,0$ ponttól -41 cm, alja: -111 cm) már előkerült a 80 cm szélességű egyenes záródású szentély visszabontott alapozása (5. tábla 1–2).

Ezzel az alapozással egyidős a ma is álló diadalív alsó szakasza. Építéskor, a hozzá tartozó nyugati hajórészhez hasonlóan, több korábbi temetkezést megbolygattak (42., 43–45. sírok), alatta itt is 40 cm vastag őskori, paticsdarabkákkal pigmentált réteg húzódik. A szentély északkeleti sarkához északról csatlakozott a korai sekrestye keleti fala (teteje: -36, alja: -56 cm), de a két épületrész, alapozás nincs kötésben egymással.

A fal túloldalán (a 2017/3–4. szelvény között) nem nyitottunk újabb szelvényt, de a tervezett szintsüllyesztés során előbukkanó falakat és téglás belső járósíntet dokumentáltuk. A korai sekrestye keleti fala észak/északkeleti tájolású, azaz az épület sarka, a jelek szerint, nem volt derékszögű. A sarokban a sekrestye északi és keleti fala szétszakadt (!), a falsíkok 70 cm-el elcsúsztak egymáshoz képest, ezt a jelenséget jobb híján csak földrengéssel magyarázhatjuk. A viszonylag magasan álló falak miatt (késő gótikus sekrestye teteje: +43, a korai megmaradt teteje: -27 cm) a kivitelezés során lemondtak a szintsüllyesztésről.

9. A templom építési periódusai / Medieval phases

Cinterem

A templomot övező cinteremfalat két helyen kutattuk régészetileg. A 2017/6. szelvény célja a fal alapozási mélységének megállapítása volt, amelyet -113 mélységben értünk el (az építés kori felszíntől -50 cm körül). A cinterem alapozása sírokat nem vágott, de tőle 70–90 cm-rel már észleltük temetkezések leásásait.

2020-ban a középkori sekrestyétől északra eső falszakaszon egy elfalazott nyílás került elő (és kibontásra), amelyet a cinteremfal építésekor alakítottak ki. Ennek belső oldalán előkerült egy négyzetes 1,6 x 2 méteres külső méretekkkel rendelkező, alig 40 cm széles kőalapozás, amelynek déli és keleti falát egy páros temetkezés bolygatta (37–38. váz).¹⁰ A cinteremfal és nyílás külső oldalán a bevezető járda nyomvonalának kialakításakor ennek az „épületnek” hasonló méretűnek gyanított és a cinteremfal alsó kőszorával kötésben álló (?) külső alapozása is előkerült (falvastagság: 35 cm, mérhető belső mérete: 170 x min 100 cm). A csekély falvastagság miatt az objektum toronynak, „bástyának” biztosan nem tartható, sokkal inkább egy, a délnyugati cinterembejáróhoz hasonló fedett kapuépítmény lehetett. A szokatlan elhelyezkedésű középkori kapu bizonyára összefüggésben van a templomtól északra gyanított nemesi udvarház lakóival.

Összegzés

A régészeti ásatások nyomán világossá vált tehát, hogy a hajó nyugati fele a ma álló épület legkorábbi része. Ennek a legelső templomnak kis félköríves ablakai, félköríves, hengertagos déli bejárata és félköríves szentélyzáródása volt. A régészeti adatok alapján alaprajza nem teljesen szimmetrikus, ami azonban nem szokatlan ebben a korszakban. Keltezését illetően sajnos csak az alaprajz nyújt némi eligazítást, a hajó 43 m² körüli belmérete a „korai” 12–13. századi székelyföldi templomokkal sorolja egy csoportba,¹¹ anélkül azonban, hogy az építés valós idejét ma közelebbről meghatározhatnánk. Tény, hogy a következő építési periódusig sűrű, többretegű temető alakult ki körülötte, amely több generáción átnyúló használatot feltételez. Az újabb udvarhelyszéki ásatások ismeretében kissé váratlan lenne, ha egy viszonylag központi helyen álló

¹⁰ E rész régészeti felügyeletét Sófalvi András udvarhelyi régész kollégánk végezte, segítségét köszönöm!

¹¹ BENKŐ 2012, 129–130.

10. Átalakított ablakok a déli falon / Reshaped windows

13. századi templomnak nem lenne 12. századi előzménye, ezért hajlunk arra, hogy ezt a részben álló, első kőperiódust a 13. század elé helyezzük (28. kép).¹²

Ezt a kis templomot a 14. században, valószínűleg annak is talán a második felében, jelentősen átalakították. Kis ablakait magasabb, téglakeretes, félköríves nyílásokra cserélték, szentélyét elbontották, és hajóját megnyújtva új, egyenes záródású szentéllyel látták el. Ezzel egy időben, vélhetően a megemelt párkánymagasság miatt, a hajót támpillérekkel látták el. Az átépítés idejét a bővített hajó alatti 7. sír ruhacsatjának időrendje, illetve a nyugati bejárat hengertagos profilú, de csúcsíves lezárással, illetve a megmaradt tetőszerkezeti részlet technikai megoldásai elég egyértelművé teszik. Fontos tanulság, hogy csupán alaprajzi megfontolások alapján (lásd egyenes szentélyzáródás) könnyen a téves keltezés hibájába eshetünk (29. kép).¹³

A párkány magasítását és ennek Anjou-kori keltezését a hajófal északnyugati részén kibontott famaradványok is megerősítik. A Fehér János által kibontott kötőgerenda/szarufa csomópont illesztése lapolással történt, ami az eddigi erdélyi adatok alapján a 14. századi ácsok megoldása volt (30. kép).¹⁴

Ehhez az egyenes záródású szentélyhez utólag egy sekrestye, illetve a hajó nyugati oldalához harangtorony épült. A torony keleti falán, a hajóba nyíló bejárat délre néző oldalán rovásjeles felirat töredéke került elő a meszelés eltávolítása során. A hét (több?) jelet tartalmazó szöveg feloldását a szakértőkre bízom, koráról annyi mondható bizonyosan, hogy a feliratot az első meszelés után karcolták a felületre.

Ezt a szentélyt és sekrestyét a 15. század második felében lebontották, amikor a ma is álló sokszögzáródású szentélyt és a vele egyidős új sekrestyét megépítették. Ekkor a hajó párkányát az új és magasabb szentély magasságához igazították, ezért a korábbi támpilléreket visszabontva, azokat részben alapozásként felhasználva új támpilléreket is építettek. Valószínűleg ekkor erősítették meg a korábban már álló torony sarkait is új támpillérekkel. A hajóban a korábbi ablakokat elfalazták, és új, csúcsíves nyílásokat alakítottak ki. Erre az átalakításra a 15. század közepén vagy azt követően került sor. Székelyföldi szentélyek esetében szokatlan, hogy a késő gótikus szentély falain két, eltérő magasságból induló boltozat nyoma is megfigyelhető; a 17. században a szentély is kazettás síkfödémeket kapott.

¹² Ezt a feltételezést a rugonfalvi templomnál végzett ásatások hasonló megfigyelése árnyalja, ahol a 13. századi falakat szintén nem előzték meg korábbi sírok (templom). SÓFALVI 2021.

¹³ Például a kicsiny, félköríves szentéllyel rendelkező csíkszentimrei Margit-kápolna falképei alapján szintén a 14. század első harmadára keltezhető. BOTÁR 2019, 436–440.

¹⁴ TÓTH–BOTÁR–WALGRAFFE 2018, ill. dendrolab.ro/kutatasaink. A boldogfalvi mintákat nem sikerült dendrokronológiai módszerrel keltezni.

MELLÉKLET. A SÍROK LEÍRÁSA

Sorszám, F: Felület, L: Leírás, M: Megjegyzés

1. 1F, L: iuvenilis alsó végtagjai, bokacsontok elvesztek, betöltésében szürke habarcs, térdtől felfelé a metszettelalatt, -133 cm;
2. 1F, L: maturus bal alsó végtagja, bal medence, többi a metszettelalatt, illetve a torony alapozása alatt, betöltése tiszta, -136 cm;
3. 2F: infans II vázának bal fele (bal végtagok, medence, csigolyák, koponya), nyújtott karral, jobb felét ismeretlen beásás bolygatta, a támpillér alapozása fedi;
4. 2F: maturus töredékes vázmaradványa (bal alkar, bal medence és combcsont töredéke) a 3. sír alatt (ennek ásásakor bolygathatták), -112 cm;
5. 2F: szárkapocs és bokacsontok, -112 cm;
6. 2F: koponyatöredék a hajó-támpillér csatlakozás alatt;
7. 2F: infans II hiányos váza (medence, mellkas, bal kar, jobb combcsont), nyújtott karokkal, mellén ruhacsat (Cotte), DNy-ÉK tájolás, korábbi a hajófalnál, -118 cm;
8. 2F: maturus bal alsó végtagja (többi a portikusz és metszettelalatt), -117 cm;
9. 2F: maturus medence, bal alkar, többi a portikusz alatt, illetve a keletebbi sírok bolygatták;
10. 2F: alsó végtagok a portikusz-hajó csatlakozás alatt, tájolása ÉNy-ÉK, -124 cm;
11. 2F: alsó végtagok a 10. sír alatt, tájolás DNy-ÉK, -132 cm;
12. 2F: jobb alkar a hajófal alatt, fedi a 10–11. sírt, -119 cm;
13. 2F: maturus bal felső része (bal kar, mellkas), 3. sír és támpillér alatt, -127 cm;
14. 2F: maturus, alsó végtag (többi része a portikusz és metszettelalatt), -121 cm;
15. 2F: maturus alsó végtag a 14. alatt, -145 cm;
16. 2F: bal kar a hajófal alatt, -131 cm;
17. infans I – 18. infans II 3F: páros sír a gótikus szentély támpillére alatt, nyújtott karokkal, alsó végtagok hiányoznak, betöltésükben habarcs is, 17. koponyája körül késő középkori gömbös hajtű maradványai, -88 cm;
19. 3F: iuvenilis nyújtott karú váza (koponya, boka a támpillérek alatt), -94/-100 cm;
20. 4F: maturus férfi felső vázrész (végtagok az újkori támpillér alatt), tájolása DNy-ÉK, mellre hajtott karok, koporsónyomok, betöltésében kevés habarcs, -109 cm;
21. 3F: maturus alsó végtagjai, a támpillér fedi, illetve korábbi a 18. és 19. sírnál, -125 cm;
22. 5F: adultus nő nyújtott karú váza, részben a hajófal alatt, betöltésében kevés habarcs, -118 cm;
23. 6F: bokacsontok a DNy sarokban;
- 24–25. 3F: infans II páros lánysír, koponyán pártanyomok, kevert betöltés, koporsószegek, -138 cm;
26. 7F: adultus hiányos váza (medencéjét a támpillér, fejét a 28. sír gödre vágta), medencére helyezett karokkal, -134 cm;
27. 7F: maturus nyújtott karú vázának bal alsó része, lekerekedő sarkú gödörben, bolygatta a 28. sírt, -147 cm;
28. 7F: bal boka, a 27. bolygatta, -131 cm;
29. 7F: maturus hiányos váza, jobb végtagok, csigolyák, -142/-155 cm; 30. sír bolygatta;
30. 7F: adultus jobb alkar és medence töredékei: -150 cm;
31. téves sírszám: 30. alatti vagy hozzátartozó alkar;
32. 10AF: senilis férfi nyújtott karú váza, lekerekedő sarkú sírgödörben, koporsónyomokkal, -190 cm;
33. 10B: infans koponyatöredéke az északi diadalív alatt, betöltése tiszta, -74 cm;
34. 10B: adultus koponyája a diadalív alatt;
35. 10A: ujjpercek a lépcső alatt, a 32. bolygatta;
36. 10A: 32. sírtől délre eső leásás, kibontatlan;
- 37–38. 8F: páros infans II sír, bolygatták a cinteremkapu belső alapozását, betöltésük kevert, -106 cm;

11. A 14. századi tető csomópontja / Joint of the 14th-century roof

39. 11F: üres sírgödör, 1974-ben feltárva-felszedve?;
 40–41. 13F: páros infans sír a szelvényen kívül, a beomló metszetfalból, koponyán pártamaradvány;
 42. 13F: adultus alsó végtagjai az egyenes szentélyzáródás alatt, -125;
 42–45. 13F: bokacsontok, ujjpercek a szelvény sarkában kis szintkülönbséggel, egyikük tájolása DNy-ÉK, -100/-117 cm.

IRODALOM

BENKŐ E.

2012 *A középkori Székelyföld*, I. Budapest.

BOTÁR I.

2019 *Havasok keblén rejtő szép Csík. A Csíki-medence középkori településtörténete*. Budapest.

DÁVID L.

1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti elemei*. Bukarest.

EO II.

2004 *Erdélyi okmánytár*, II. (1301–1339). Közzéteszi Jakó Zs. Budapest.

NYÁRÁDI Zs.

2016a Helynévtan és régészet. Vizsgálódás az udvarhelyszéki falvak kezdeteiről. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 11–12. 29–54.

2016b Régészeti adatok udvarhelyszéki templomok keletkezéséhez. In: Csécs T. – Takács M. (szerk.): *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Győr, 495–510.

NYÁRÁDI Zs. – SÓFALVI A.

2012 A régészet szerepe a középkori és kora újkori székely falvak történetének kutatásában. Esettanulmány négy Székelyudvarhely melletti település vonatkozásában. In: Sófalvi A. – Visy Zs. (szerk.): *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*. Énlaka – Székelyudvarhely, 169–199.

ÓDOR J.

1998 Anjou-kori öntőforma Majsról. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 123–137.

ORBÁN B.

1868 *A Székelyföld leírása*, I. *Udvarhelyszék*. Pest.

RUSU A. A.

1996 Catarama medievale în formă de stea. *Ephemeris Napocensis* 6. 281–290.

SÓFALVI A.

2001 Rugonfalva középkori temploma régészeti nézőpontból. *Lustra* 8. 9–14.

SzO

1872–1934 *Székely Oklevéltár*, I–VIII. Szerk. Szabó K. – Szádeczky-Kardoss L. – Barabás S. Budapest–Kolozsvár.

TÓTH B. – BOTÁR I. – D. WALGRAFFE

2018 The Mediaeval Roof Structures of the Lutheran Parish Church in Sibiu. *Transylvania Nostra* 12. 2. 2–33.

VARGA Á. – ZEPECZÁNER J.

1975 Új székelyföldi freskó. *Korunk* 11. 876–877.

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT THE MEDIEVAL CHURCH IN FELICENI (Summary)

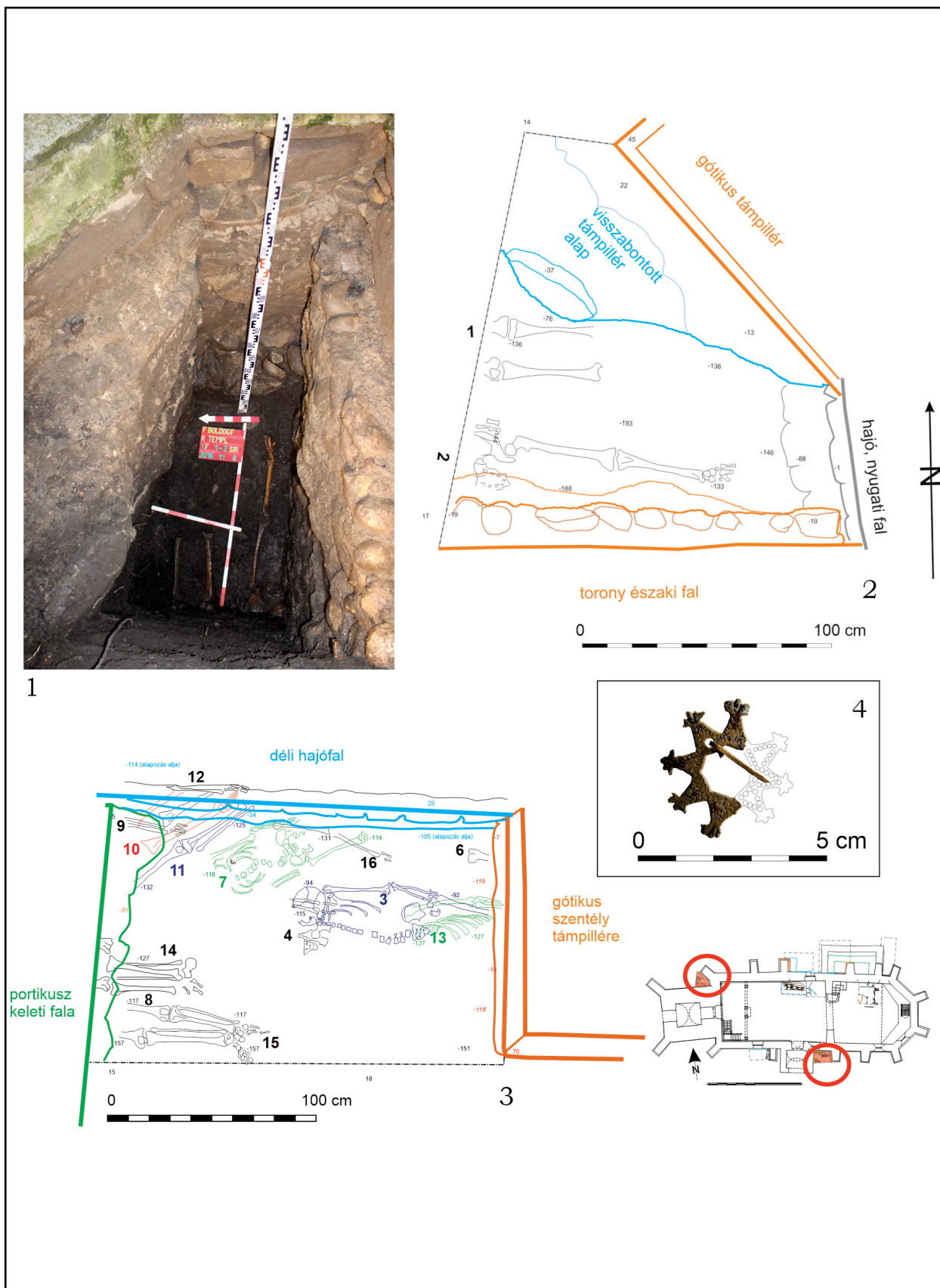
The medieval church in Feliceni (Felsőboldogfalva) is a well-known monument of the Székely Land due to its various art historical details, such as: a painted wooden ceiling, stone carved medieval elements, and wall paintings.

The plan of the church is common in the region: late Gothic chancel with buttresses, nave and a bell tower on the west. The new preventive archaeological excavations (2016–2017, 2020) connected to the restoration of the monument brought to light new information on the evolution, chronology, and groundplan of the medieval building. The nave is visibly earlier than the chancel, instead of tall Gothic windows it has archaic, semi-circular windows (in two different dimensions!). The Gothic buttresses seem to have been attached later and the tower is clearly built after and next to an already existing nave. During the excavations we could prove that the nave was lengthened towards east, under the late Gothic buttresses we found earlier buttress foundations. On the northern part of the chancel the walls of two sacristies were documented, from which the earlier one belonged to an earlier chancel (partly documented in 1974).

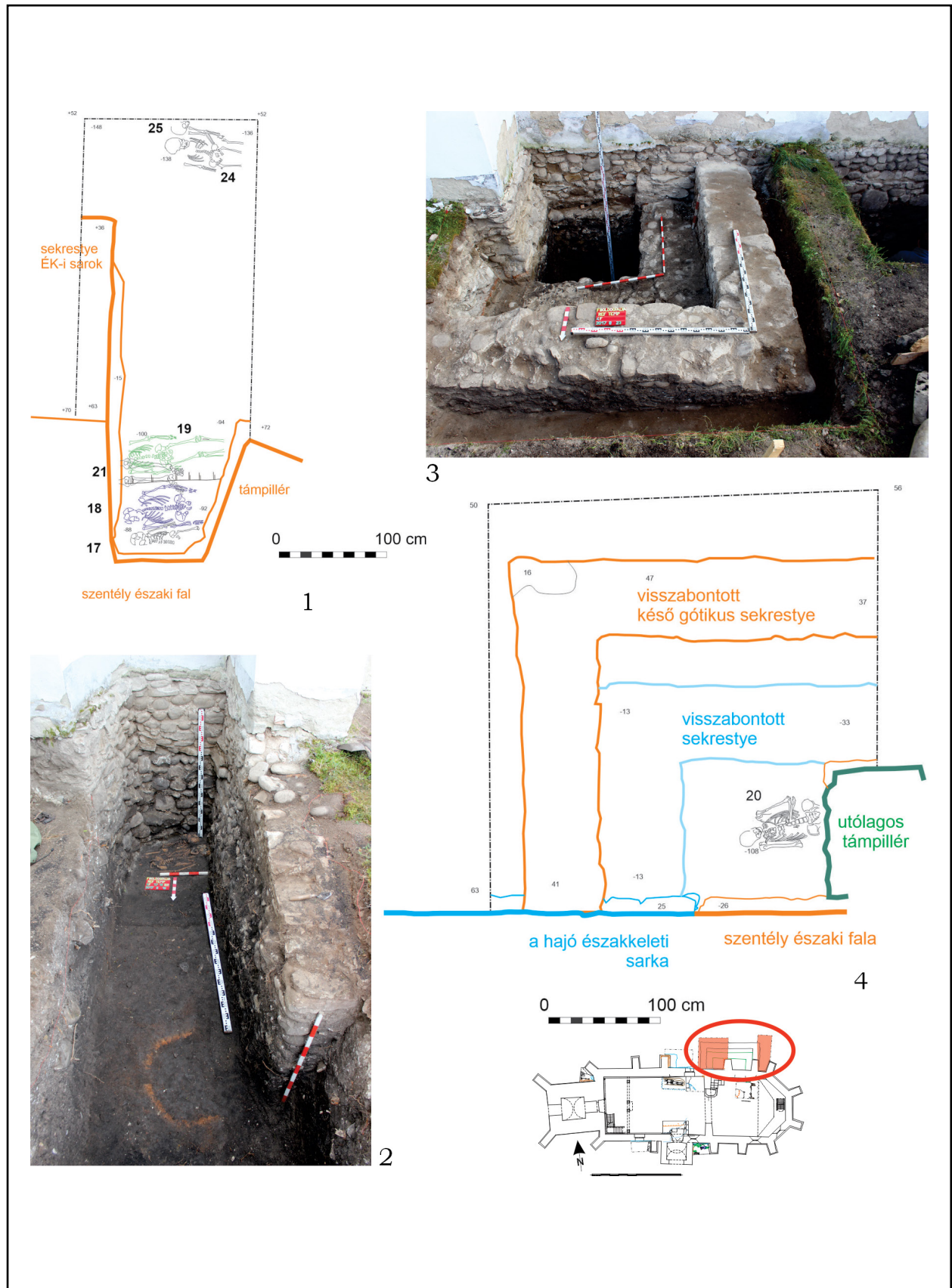
The building is quite unique because the plans of two earlier phases are known since 1974, which is extremely rare in this region. The main aim of the sections inside the church was to verify the existence and shape of the earliest chancel, described as of a rectangular shape with regularly carved stone blocks. So probably the most important discovery is that the reconstructed plan of the oldest phase was incorrect. The first “rectangular chancel” is in reality a late medieval stair-step towards the secondary shrines. Luckily, a small part of the real chancel was found, which had a semi-circular shape, thus, the dimensions of the oldest stone phase could be estimated. So far, we have no certain data to date the first period; based on the plan and dimension, we propose a 13th-century building date. Strangely, it looks like there were no antecedents, the stone walls of the first stone period do not overlap earlier graves.

Around this church a dense cemetery had formed, which was used until the 14th century, when a major construction started. The nave was heightened and lengthened, new windows were opened and a new, rectangular chancel was built. The frescos on the triumphal arch were painted in this period. A tie beam-common rafter joint survived the later interventions in the northern wall; its analogies are known from dendrochronological dated roofs of Sibiu (Nagyszeben).

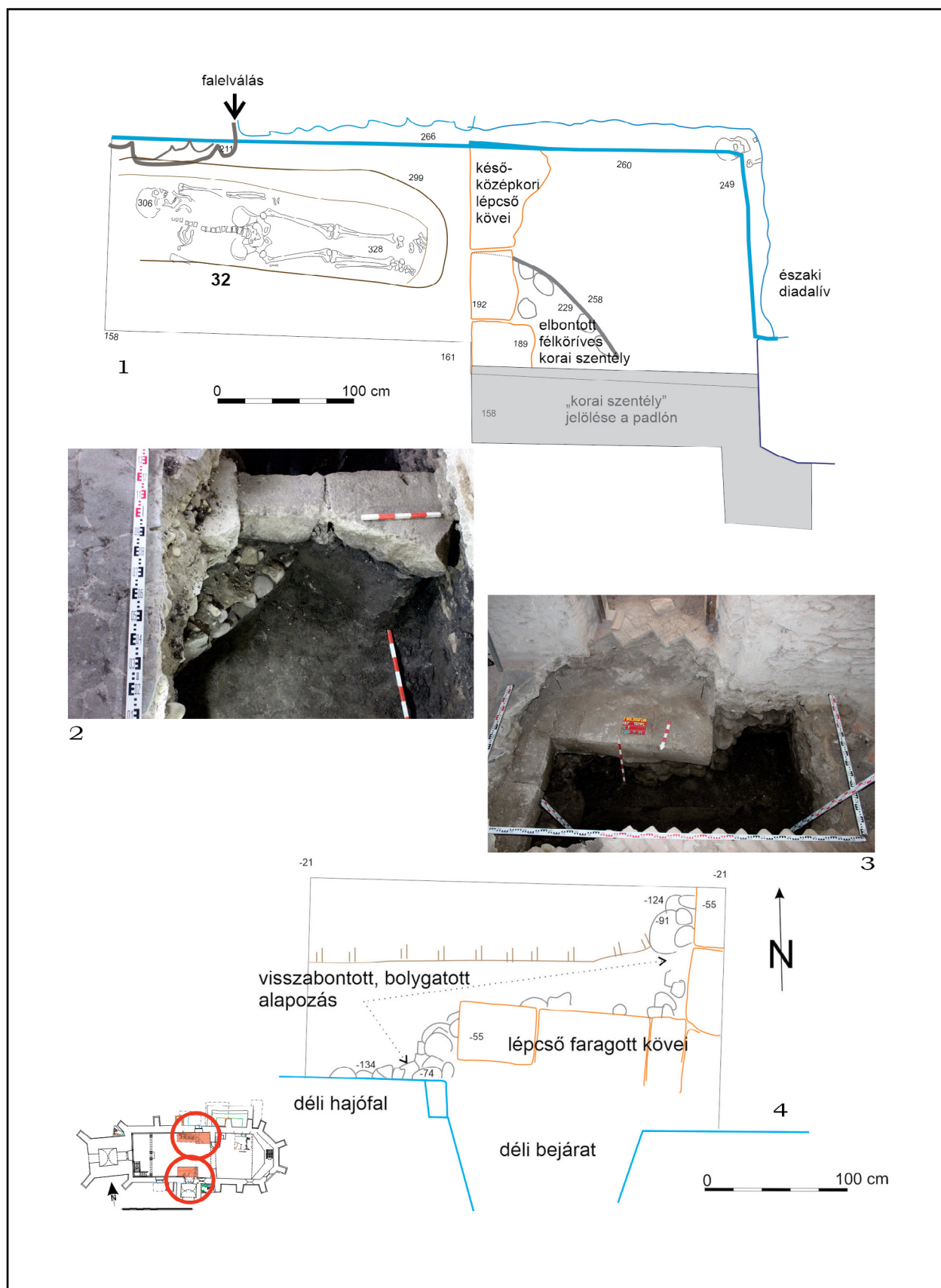
This phase stood until the middle of the 15th century, when the actual late Gothic chancel took its place. The bell tower has also two medieval periods, the second one seems to be contemporary with the late Gothic building activity, when new buttresses were attached to its corners.

1. tábla. 1. A 2016/1. szelvény; 2. A 2016/1. szelvény; 3. A 2016/2. szelvény; 4. A 7. sír csatja /
Pl. 1. 1. Section 2016/1; 2. Section 2016/1; 3. Section 2016/2; 4. Buckle from the 7th grave.

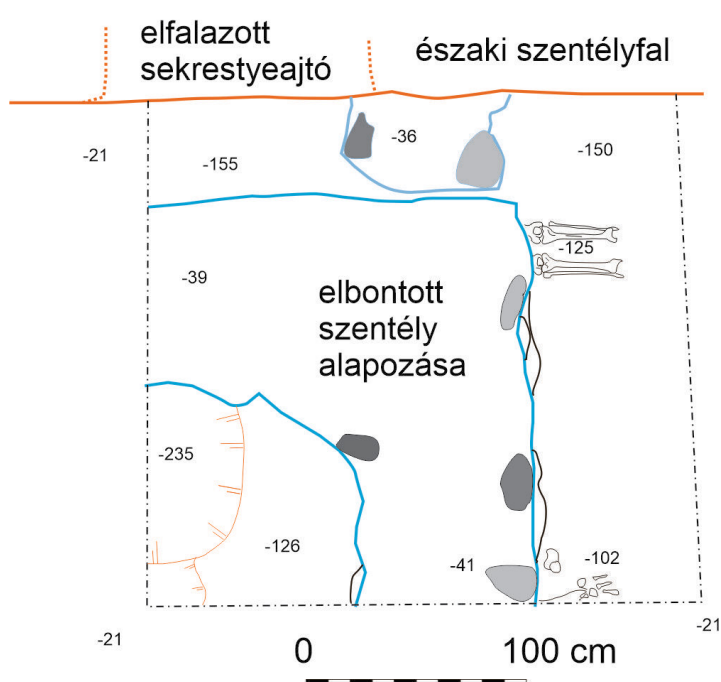
2. tábla. 1. A 2017/3. szelvény; 2. A 2017/3. szelvény északról; 3. A középkori sekrestyék alapfalai; 4. Az elbontott középkori sekrestyék és a hajó északnyugati sarka / Pl. 2. 1. Section 2017/3; 2. Section 2017/3 from north; 3. Walls of medieval sacristies; 4. Walls of medieval sacristies.

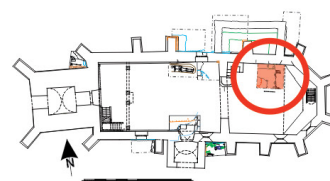
4. tábla. 1. A 2020/10. felület; 2. A félköríves korai szentély; 3–4. Korai szentély déli falmaradványa / Pl. 4. 1. Section 2020/10; 2. The early semicircular chancel; 3–4. The remains of the earlier chancel.

1

2

5. tábla. 1–2. A 14. századi szentély záródása / Pl. 5. 1–2. The 14th-century chancel

KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSNYOMOK SZÉKELYUDVARHELY BELVÁROSÁBAN

NYÁRÁDI ZSOLT

Székelyudvarhely belvárosában egy beruházást megelőző feltárás során egyedi alkalom kínálkozott egy nagyobb terület régészeti kutatására. A munka végeztével jelentős ismeretekkel és leletanyag-gal gazdagodtunk főként a római korból, de dokumentálhattunk egy középkori házat, kúttal és gazdasági melléképületekkel is. Érdekes módon a 15. századi faépület még földbe volt mélyítve. A tűzben elpusztult lakóépület szerkezetéhez a kiégett tapasztásdarabok és cölöpgödrök, keltezéséhez a pusztulási réteg alatt található gazdag leletanyag szolgáltatott információkat. Mindemellett rekonstruálhattuk a környéken ma még egyedinek számító kályhacsempékből álló nyitott tüzelőjét is.

Kulcsszavak: kályhacsempe, lakóház, patics, kút, gazdasági épület, leletmentő feltárás

Keywords: stove tile, residential house, wattle and daub, well, economic building, rescue archaeology

2017 tavaszán a Tompa László utca 2. szám alatti telek tulajdonosa azzal a megkereséssel fordult a Haáz Rezső Múzeumhoz, hogy a régi, elbontott romos épület helyére újat szeretne építeni. Mivel a terület a *Hr-m-A-12918* (Csonkavár) műemlék védelmi övezetébe esett, a szakhatóság kérésének eleget téve megelőző régészeti feltárást kezdeményezett. A területről korábban régészeti leletanyag nem volt ismeretes. Legközelebbi régészeti munkapontunk az Eötvös József utca 26. szám alatt volt, ahol őskori, római, középkori és újkori leletanyag került felszínre. Ugyanakkor a telek keleti szomszédságában levő Bethlen Gábor utca 1. szám alatti törvényszék udvaráról különféle földmunkák során több korszakból keltezhető leletanyag került a múzeum gyűjteményébe.¹

A 2017-es kutatások helyszínét az építészeti tervekben szereplő alaprajz határozta meg, így a terület keleti és déli részeire összpontosítottunk. Az utcafronton levő elbontott épület alatt téglával boltozott, 18–19. századi pince volt. Ez jócskán belemélyedt az altalajba, így a történeti rétegek nagy részét elpusztította. Ennek ellenére mégis e részben bolygatott területen kerültek elő a legjelentősebb középkori objektumok. A közel fél éves feltárás során kilenc régészeti felülettel 480 négyzetmétert kutattunk át, 62 régészeti objektumot azonosítottunk, köztük lakóépületek, kutak, kemencék nyomait.² A legrégebbi leletek a római katonai településhez köthetők, a legtöbb objektum és leletanyag is ebbe a korszakba volt keltezhető. Ezt követően szegényes késő népvándorlás kori kultúrréteg, Árpád-kori, majd középkori és újkori települési rétegek és jelenségek kerültek dokumentálásra.

Bevezető

A középkori Udvarhely mezővárosának települési viszonyaira vonatkozó ismereteink szegényesek, bár az elmúlt évtizedben folyamatosan szaporodtak a vonatkozó adatok. Elsőként a régi, szórványos, főként kontextus nélküli leletanyagot rendszereztük és dolgoztuk fel.³ A munka elsődleges célja volt topográfiailag körvonalazni a középkori település széléit, amely nyugat felé a Kossuth Lajos

¹ NYÁRÁDI 2008, 86.

² A régészeti feltárások Nyárádi Zsolt régész irányításával zajlottak, Laczkó Nándor közreműködésével.

³ NYÁRÁDI 2008, 75–98.

utca alsó részéig, dél felől a piactér és a katolikus plébánia, észak felé a ferences templom, míg keleti irányban a városi kórház és a Vásártér utca között terült el. A középkori város lassan növekedett, terjeszkedése a 16. század folyamán lett látványosabb, amikor bekebelezte a környező kisebb falvakat.⁴ Előnyös fekvése, valamint kiváltságai lehetővé tették, hogy egyre fontosabb szerepet töltsön be a térségben.

Udvarhely a forrásokban először 1485-ben tűnik fel *oppidum*ként,⁵ de feltehetően már korábban, Zsigmond alatt kaphatta kiemelt státusát, ugyanis a 15. század első évtizedeiben a kiváltságos települések a király városalapító, várostámogató tevékenységeinek az eredményeként jöhettek létre.⁶ Ide helyezték a székelyek ispánját, majd főkapitányát, és ez a város lett a székely peres ügyek feljebbviteli fóruma.⁷ A megszerzett kiváltságokat Izabella királyné erősítette meg 1558-ban, többek között a királybírák joghatósága alól is felmentve lakóit.⁸

A középkori település történetéhez jelentős adatokat szolgáltatott a Márton Áron tér 2013-as felújítása, noha csak kisebb kutatásokra volt módunk a régi piactér felső felében és annak környezetében. A feltárások során azonban nemcsak leletanyagunk bővült jelentősen, hanem a város történetét illetően is újabb információkkal gazdagodtunk. Megismertük a piactér különféle járósíntjeit, ugyanakkor ismertté vált több 16–17. századi, a piac körül épült lakóház. A tér déli szélét ugyanakkor egy kőépület határolta.⁹ Ettől távolabb 2019-ben került elő egy méretesebb kő udvarház, amelyet a 17. század második felétől a 19. század közepéig használtak. Kis méretű pincéjének feltárása izgalmas leletanyagot eredményezett.¹⁰

A mezőváros kiterjedésére vonatkozó ismereteinket 2017-ben ellenőrizhettük, amikor az egész belvárosban föld alá kerültek az elektromos kábelek. A munkálatok folyamán több, főként a 17. századra keltezhető épület nyomait azonosítottuk, noha a munka volumenéből adódóan nem állt módunkban nagyobb területben rájuk bontani.¹¹ 2019-ben újabb beruházásra került sor, ennek során a gázvezeték cseréjével ismét keresztülvágták a belvárost. A bolygatott részeken régészeti felügyeletet biztosítottunk. Ennek legkiemelkedőbb hozadéka a Kőkereszt tér északkeleti felében előkerült késő középkori kőépület volt, amelynek nagy része feltáratlan és bolygatatlan maradt. Az épület alapfalából került elő két kőoszlop töredéke, melyek egy kőépület tornácának elemei voltak.¹²

Annak ellenére, hogy több elpusztult épületet is ismertünk a város területén, nem rendelkezünk konkrét adatokkal a kisebb utcák szerkezetét illetően. Hiányoztak a zárt objektumokból, rétegekből származó, jól keltezhető leletek is, amelyek segítségével jobban értelmezhetők volna a régészeti felületek során felszínre került leletanyagot.

Mivel a mai belváros sűrűn beépített, a Tompa László utca 2. szám alatti leletmentő ásatás ritka lehetőséget jelentett, hiszen nagy területben kutathattunk (1. tábla 2). Jelen tanulmányunkban a középkori települési jelenségeket és egy teljesen földbe mélyített 15. század végi lakóház, illetve környezetének leletanyagát vizsgáltuk. A gazdag leletanyag, a lakóház méretei és elrendezése arra utal, hogy módosabb család lakhatta. Ennek ismeretében elgondolkodhatunk azon, hogy miként is festhetett egy székely mezőváros a 15. században, amikor még a gazdagabbak is a föld alatt éltek.

Árpád-kor

A kutatott területen a legkorábbi középkori leletanyag a 12–13. századra keltezhető. Az Árpád-kori objektumok és rétegek nagy része sérült, bolygatott volt. Ezek egyrészt későbbi objektumok betöltéséből (8., 12., 16., 26.), illetve rétegekből (9. szelvény 1,2–1,54 m) kerültek elő. Szóródásuk alapján nagyobb részük az utcafronthoz közel (a terület délnyugati részén: 4., 5. szelvény), míg kisebb részük távolabb, az északkeleti sarokban (9. szelvény) került elő. Ezek alapján megállapítható, hogy két elkülönülő telekről lehet szó. Ez a telekbeosztás a későbbi időszakokban is megfigyelhető. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a 13. század folyamán már létezett a kolostortemplomhoz vezető, mai Tompa László utca.

⁴ Gondolunk itt Szentimrére (1577), Gyárosfalvára (1571), Cibrefalvára (17. század első évtizedei).

⁵ SzO, III, 108.

⁶ BALOGH 1994, 27.

⁷ DEMÉNY 1976, 17–18.

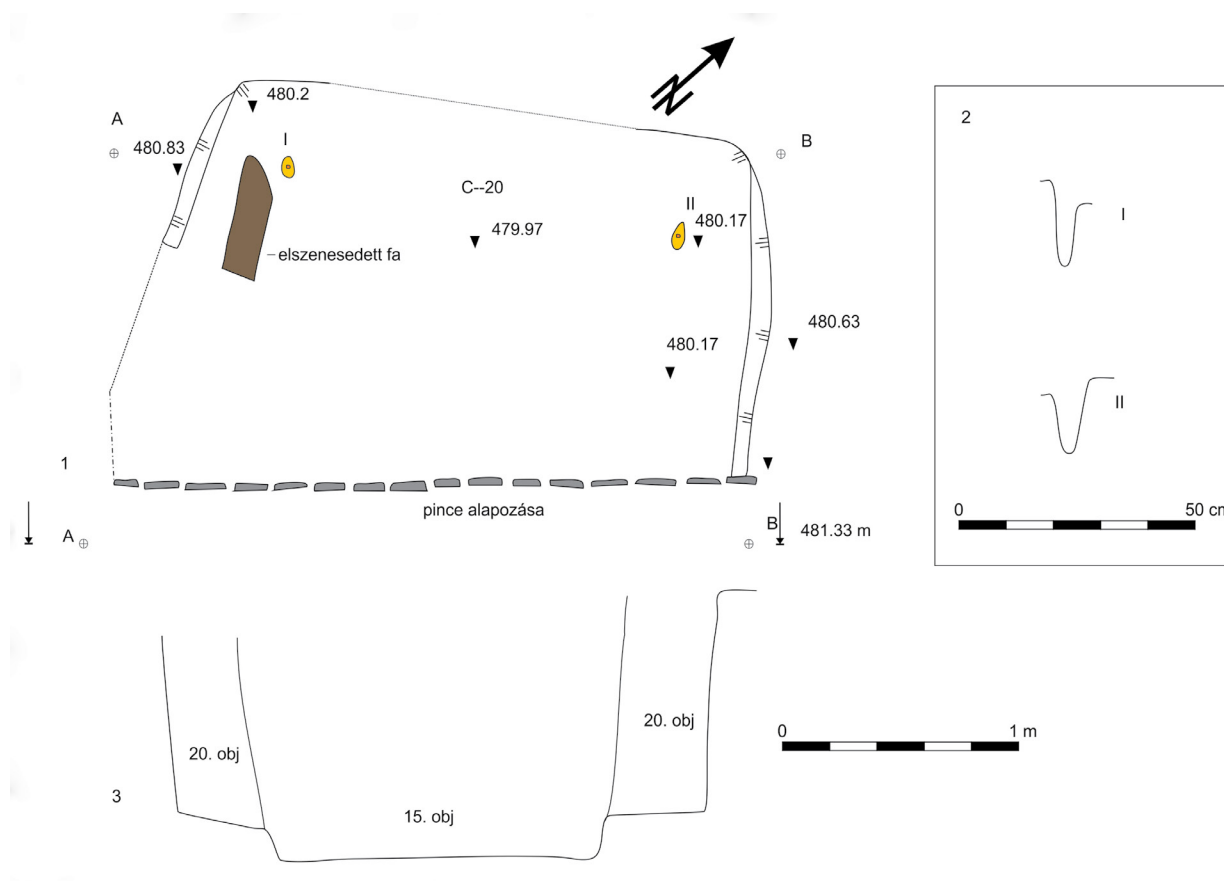
⁸ BENKŐ–DEMETER–SZÉKELY 1997, 148–149.

⁹ NYÁRÁDI 2016, 397–401.

¹⁰ NYÁRÁDI 2020a.

¹¹ NYÁRÁDI 2018.

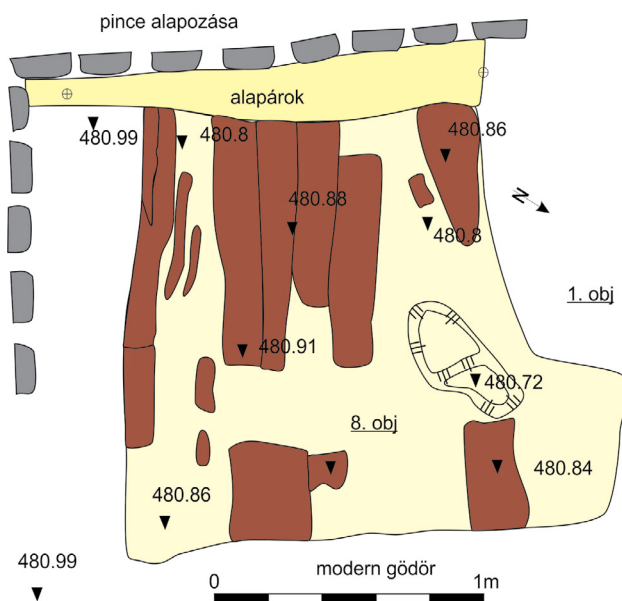
¹² NYÁRÁDI 2020b.

1. A 20. obj. (Árpád-kori lakóház) dokumentált felszíne és metszete / The documented surface and cross section of obj. 20 (Arpadian age residential house)

A fent említett szórványos leletanyagon kívül sikerült azonosítanunk egy Árpád-kori, földbe mélyített ház nyomait, amelyet a 4. szelvényben kutattunk. Erre részben ráépült a későbbi 1. objektum és annak tűzhelye (15. objektum), többi részét a modern vezetékek, illetve az elbontott pince alapfalai pusztították el. Feltehetően a lakóház nyugati szélét tártuk fel, amelynek a szélessége 2,4–2,5 m volt, tájolása ezek szerint északnyugat–délkelet lehetett. A földbe mélyített ház alja 1–1,1 m relatív (479,9–480,1 abszolút) mélységben került elő (1. kép). Maga a gödör 70–80 cm-re volt beleásva az agyagos altalajba, indulási szintjét a bolygatások minden részen elpusztították. Mivel nagyrészt csak a széleit dokumentáltuk, kevés leletanyag került elő a tömött, sötétbarna, agyagfoltos, szénszemcsés humuszos betöltésből. Néhány állatcsonttöredéken kívül 47 db szürkésbarna, barna, foltosra égett, szemcsés homokkal soványított, lassúkorongolt fazékoldal és peremtöredékei kerültek elő. A peremek tölcséresek, tagoltak voltak, egyikük fedőhornyos, némelyikükön bekarcolt vízszintes vonaldíszeket figyelhettünk meg (2. tábla 1, 3).

A lakóházzal lehet kapcsolatos a 24. objektum – egy külső tűzhely. Relatív mélysége 1,1–1,2 m volt, abszolút 480,79 m. Indulási szintjét ennek sem sikerült pontosan megfigyelni, az objektum mintegy 35 cm-re mélyült bele az agyagos altalajba. A gödör 1,1–1,2 m átmérőjű volt. Betöltése laza, sötétszürke, sok faszénnel, hamuval és kővel keveredve. A gödörből az állatcsontok mellett 309 db lassúkorongolt szürkésbarna, foltosra és rétegesen égett edénytöredék került elő. Ezek közül 36 db alj azonosítható, némelyik fenékoldal is vonaldíszes. Emellett 39 db fazékperem került elő, melyek egy része tölcséres, többszörösen tagolt, némelyik kihajló, lekerekített, egyesek elhegyesedtek és belülről lekerekítettek (2. tábla 4–11). Néhány elhegyesedő galléros perem is előkerült. A betöltésbe római kori töredékek is belekeveredtek.

2. A 8. obj. felszínrajza a deszkapadlóval /
The surface layout of obj. 8, with floor boards

és töredékes leletanyag került elő, az apró állatcsontok mellett két homokkőből kialakított, felületén kopásnyomokat mutató csiszológő is. A nagyobbik szabálytalan ötszögű (8 x 4,5 x 3 cm), a kisebbik elhegyesedő (3,5 x 3 cm) darab volt.

Ezekon kívül összesen 73 db edénytöredéket is találtunk. A padló alapozási rétegéből két db Árpád-kori barna, foltosra égett, szemcsés homokkal soványított, lassúkorongolt oldal- és válltöredék került elő, nyakán hullámvonalköteggel. A homokkal soványított gyorskorongon készült edények töredékei barnák, szürkék, szürkésbarnák voltak. A töredékek között azonosítható nyolc kisebb fazékalj és hét perem, amelyek részben tölcserések, többszörösen tagolva, az egyik kihajló, kívülről lekerekített. Ezenkívül előkerült 6 db finoman iszapolt, felületkezelt barna kancsó vagy kisebb edény oldaltöredéke, az egyiket vízszintes hornyolatokkal. Hasonló töredékek az elpusztult Szentimrefalva feltárása során kerültek elő a 4. szelvény 4. objektumából, 14. századi leletanyag társaságában.¹³

A 9. szelvény feltárása során a telek északkeleti felében több 13–14. századi objektumot is észleltünk, amelyek egy közeli lakóépületre utaltak. Ezek közül a legjelentősebb az 54. számú, egy külső boltozott kemence volt. Erre az újkorban kisebb cölöpgödöröket ástak rá. Foltját (2,4 x 1,5 m) a felszíntől 0,75 cm mélységben észleltük. Többrétegű betöltésében jól azonosítható volt a beszakadt, agyagból és apró kövekből készített boltozat (3.2. kép). A kemencét egy korábbi római kori gödörre ásták rá (62. objektum). A kemence minden bizonnyal le volt földve, a környezetében levő 7 cölöpgödör (a nyolcadik elpusztult) kb. 3,2 x 2,4–2,6 m alapterületet határolt (3.1. kép): az 52. objektum 30 x 30 cm-es cölöpgödör volt, 16 cm-re mélyült az agyagos altalajba, tömött, sárgásbarna, agyagos, humuszfoltos betöltéssel, az 53. objektum 40 x 40 cm, 24 cm mély volt tömött, sárgásbarna, humuszos, agyagos betöltéssel, az 57. objektum 22 x 23 cm méretű cölöpgödör, 14 cm mély volt, míg az 58. objektum 30 x 25 cm, 20 cm mélységgel rendelkezett, az 59. objektum 23 x 23 cm és 10 cm mélységű, a 60. objektum 54 x 36 cm, míg a 61. 63 x 60 cm volt, 25 cm mélységgel. Ennek párját az 55. objektum pusztította el. Mindenik betöltése agyagos, kevert, kavicsos humusz volt.

A kemence betöltéséből összesen 155 edénytöredék került elő, köztük rómaiak is. Az anyag legkésőbbi darabjai a 14. századra keltezhetőek, a szürke, szürkésbarna, foltos és rétegesen égett, gyorskorongolt oldaltöredék mellett 15 vonaldíszes oldal került elő. Négy hasonló anyagú fedő, öt fazékalj, két tölcserés, tagolt, belülről lekerekített perem mellett a 8. objektumban előkerült barna, finoman iszapolt kancsóhoz hasonló oldaltöredéket is találtunk (3. tábla 1–4).

A kemence az 51. számú korábbi ovális (1,35 x 1,6 m) gödröt vágta, melynek tömött, sötétszürke, humuszos köves, kavicsos betöltése 25–35 cm-re mélyedt az agyagos altalajba. Ebből a római töredékeken kívül barna, szürkésbarna, szemcsés anyagú oldaltöredékek (köztük néhány vonaldí-

14. század

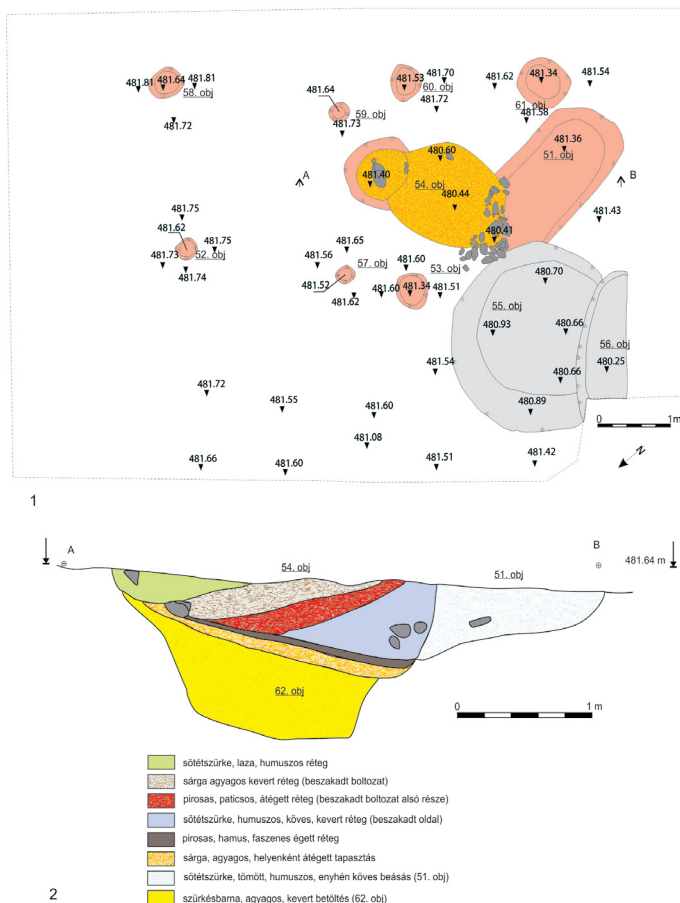
A következő lakóház maradványa szintén az utcáfronthoz igazodott, ezt az 1. szelvény déli felében dokumentáltuk. A 8. objektum az elbontott pince padlója alatt került elő 480,8 m mélységben. Északi felét az 1. objektum pusztította el, déli és nyugati szélét az elbontott épület alapfalai, míg keleti felét egy modern beásás bolygatta (kutatót felülete kb. 2 x 1,8 m). Betöltése tömött, sárgásbarna, szénnel, paticsfoltos volt, agyaggal keverve. A lakóház nem tűzben pusztult el. Jól azonosítható volt a deszkapadló nyoma, amelyet többször megújítottak (2. kép). Ezt egy kb. 15 cm vastag agyagos alapozásra rakták rá. Magát az épületet boronavázás szerkezettel készítették, amelyet sekély (10–15 cm mély, kb. 20–25 cm széles) alapárokba helyeztek. Ezt az épület keleti szélénél észleltük. Mivel az eredeti járószintek ez esetben is elpusztultak, nem tudtuk megállapítani, hogy mennyire mélyíthették az altalajba (5.1. kép). Nagyon apró

¹³ NYÁRÁDI 2012, 164.

szes) és egy tagolt tölcseres peremű fazék töredéke került elő, néhány bronzlemez töredéke kovácsolt vastöredékekkel együtt.

A kemence felhagyása utánra keltezhető az a két, egymással szuperpozícióban levő gödör, amelyeket a szelvény nyugati felében találtunk. A korábbi, 56. számú gödörnek csak a széle esett a kutatott területbe. Relatív mélysége 1,45 m volt. Ennek többretegű, barnás, sárgás és szürkésbarnás, agyagfoltos, humuszos, paticsfoltos, kavicsos betöltéséből a római töredékeken kívül 14. századi barna gyorskorongolt, rétegesen égett oldaltöredékek kerültek elő.

Ezt a gödröt és egyben a kemencét is vágta az 55. objektum, egy méretes (2,4 x 1,5 m alapterületű, 75 cm mélységű), tömött, sárgásbarna humuszos, agyaggal, kavicssal, kövekkel kevert betöltésű gödör. Mivel átvágta a római kori rétegeket, a leletanyag egy része sem középkori. A középkori töredékek nagyobb része a 14., kisebb része a 15. századra volt keltezhető (3. tábla 6–14). A barna, szürkésbarna rétegesen égett oldalak egy része vonaldíszes, emellett egy finoman iszapolt kancsó több perem-, oldal- és aljtöredéke (3. tábla 12), kilenc fazék alja, nyolc különböző tölcseres és többszörösen tagolt perem is előkerült, vonaldíszes vállal, besimított hornyolatokkal. A kerámiatárgyak mellett egy töredékes barna, finoman iszapolt anyagból készített orsógomb – átm. 2,5 cm, lyuk átm. 0,9 cm, (3. tábla 5) – is előkerült.

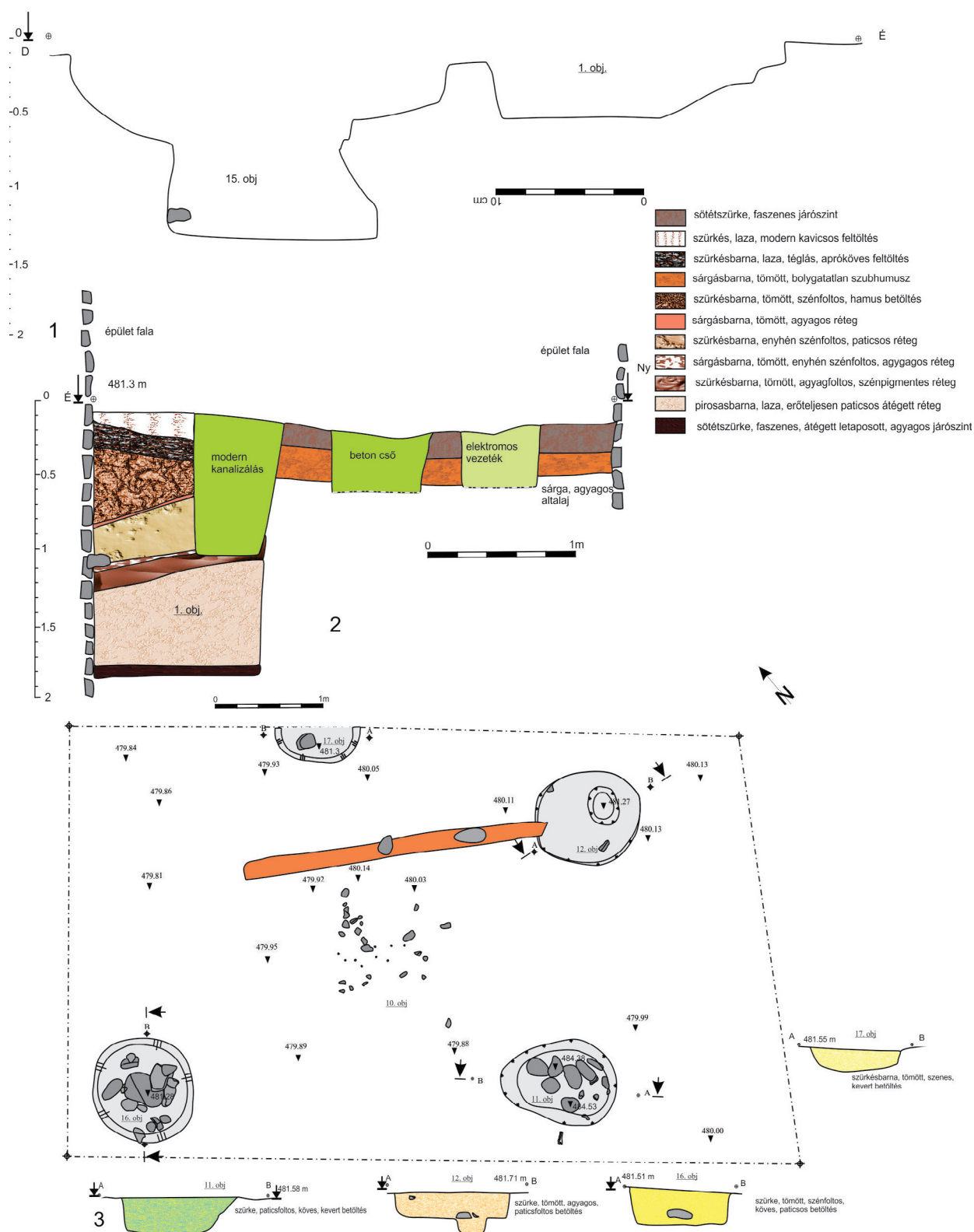
3. Középkori objektumok az Sz-9-ben /
Medieval objects inside Sz-9

15. század

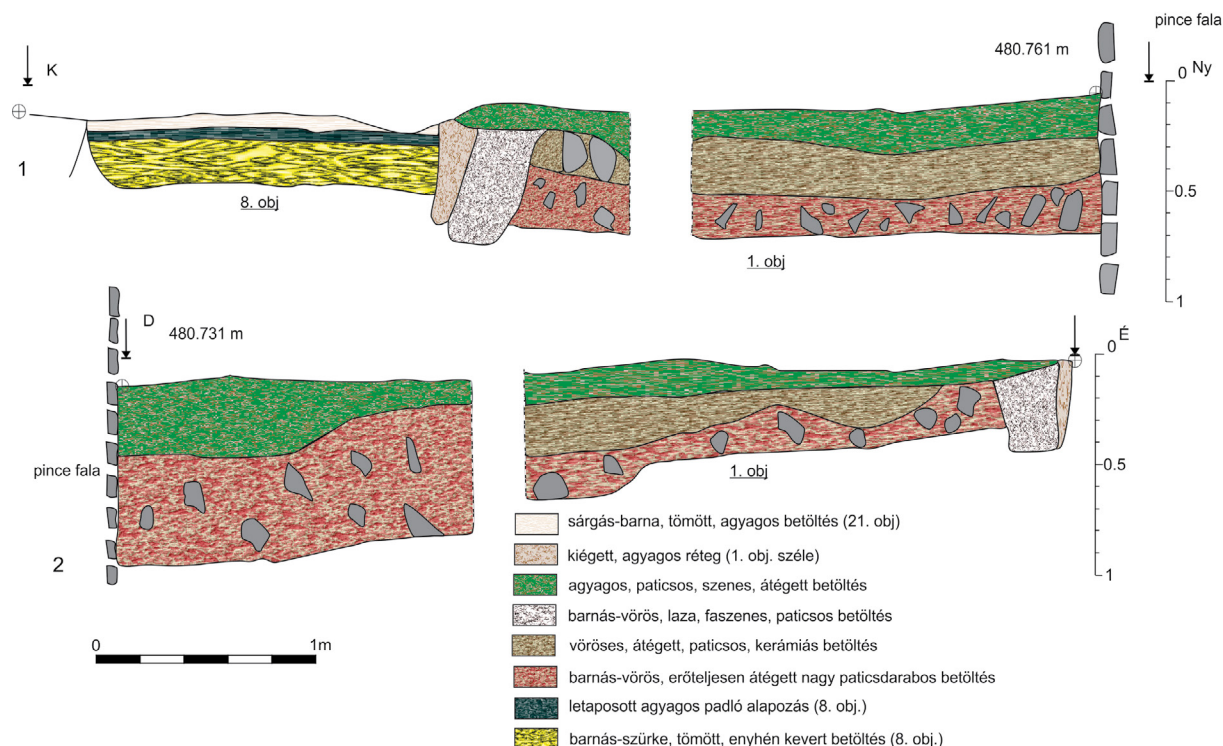
A régészeti leletmentés legizgalmasabb objektumai és leletei a 15. századhoz kapcsolódnak. Ezeket az utcafront felől (1., 2., 4. szelvények), részben a 8. objektumra ráfedve találtuk meg. Sajnálatos módon nagy részüket az elbontott pince alapfalai bolygatták. A korszakhoz négy objektum kapcsolódik: egy leégett, földbe mélyített lakóház, a tüzelője, a házhoz tartozó kút és egy gazdasági épület, amelyet kissé távolabb, az 5. szelvényben dokumentáltunk.

1. A földbe mélyített lakóház

Az épületet az 1. és 4. szelvényekben kutattuk. Eredeti külső járószintje a legtöbb helyen nem volt egyértelműen azonosítható. Délkeleti és keleti szélét sikerült teljes egészében feltárni. Északnyugati felét részben a modern vezetékek bolygatták, de ezek gödre alatt azonosítható volt a lakóház széle. Déli felét az elbontott épület pincefala vágta. Az alaprajz szempontjából igen fontos délnyugati sarok egy szerencsés véletlen folytán vált ismertté (beomlott a metszetfal egy része), ezáltal kiserkeszthető lett az alaprajz. Ezek alapján kijelenthető, hogy egy kétosztatú, 6,6 x 5,6 m alapterületű, földbe mélyített boronavázás épületet találtunk meg. Az eredeti külső szintekre és az 1. objektum beásására vonatkozó adatokat a 4. szelvény déli metszetének keleti feléből sikerült megszerezni. A terület nagy részében csak az objektum alját tudtuk dokumentálni, mintegy 20–30 cm vastagságban. A déli metszetben a modern rétegek alatt sikerült azonosítani egy sötétszürke, laza, faszemes járószintet, mintegy

4. 1–7. Paticstörödékek az 1. obj. betöltéséből; 8–9. A 15. obj. kialakításához használt faragott kövek / 1—7. Wattle and daub fragments from the filling of obj. 1; 8–9. The carved stones used for the construction of obj. 15

5. Főző-és tárolóedények az 1. obj. betöltéséből / Cooking and storage vessels from the filling of obj. 1

15–20 cm vastagságban. Ez alatt a sárgásbarna, tömött, bolygatatlan szubhumusz, lentebb pedig már a sárga agyagos altalaj jelentkezett. Eszerint a külső középkori járósínt valahol 481,15 m abszolút mélységben lehetett. Az első, egyben planírozási szint is szürkésbarna, szénfoltos, hamus volt. Ebbe már keveredtek 16–17. századi edénytöredékek. Ez alatt egy vékony sárgásbarna, tömött, agyagos réteg volt 4–6 cm vastagságban. A réteg erőteljesen lejtett keleti irányba, az objektum középső része felé, alatta egy 30–35 cm vastag szürkésbarna, enyhén szénfoltos, paticsos réteg volt. Mélyebben egy vékony sárgásbarna, tömött, enyhén szénfoltos agyagos réteget követett egy 10–15 cm vastag szürkésbarna, tömött, agyagfoltos, szénpigmentes réteg. Magának az épületnek 60–70 cm vastag, erőteljesen átégett pirosasbarna, paticsos, kerámiás, szenes égett pusztulási rétege volt, az objektum közepe felé már csak 20–25 cm vastagsággal. Az égésréteg alatt egy faszenes, sötétszürke agyagos járósínt jelentkezett, melyet az altalaj követett (4.2. kép). A boronavázás szerkezetet úgy alakították ki, hogy 20–30 cm széles, a ház padlójához képest 15–20 cm-re beásott alapárokba lapos köveket raktak. Erre fektették rá a gerendákat, amelyek a kiégett paticstöredékekben fennmaradt lenyomataik alapján hasított és gömbfák voltak. A pelyvával soványított, erőteljesen kiégett darabok lenyomata ugyanakkor hasított lécek, lefaragott fa, vékonyabb, ujjnyi vastag faágak felhasználását is bizonyította (4. tábla 1–7). A gerendákat és a tetőszerkezetet a ház padlójába belemélyülő, cölöpgödrökbe állított gerendák tarthatták (18., 19. objektum). Ezekkel szemben szintén további beásások nyomai mutatkoztak, amelyek arra utalhatnak, hogy a gerendavázat kívülről is megtámaszthatták (7. kép). A délkeleti sarokban, az épület külső részénél két további gödröt is kibontottunk (13., 14. objektum), ezek kapcsolata a lakóházzal azonban nem egyértelmű, mivel sárgásbarna, homokos betöltésükből keltező leletanyag nem került elő.

Az épület észak–déli tengelyében a külső fal belső szélétől 1,6–1,7 m távolságra újabb (kb. 20 cm széles, 20–25 cm mély) alapárok jelentkezett. Ebbe már köveket nem, csak gerendákat fektettek, kialakítva egy belső osztást. Az épület déli sarkában (1,6–1,8 m hosszú, kb. egy méter széles, 60–70 cm mélységű) lépcsősen kialakított, minden bizonnyal tároló gödör volt beleásva (6. kép).

Mivel kezdetben nem voltunk egészen biztosak abban, hogy milyen jellegű objektumot találtunk (a vastagon átégett paticsréteg edényégető kemencére is utalhatott) az 1. szelvényben az objektumot negyedeltük. Ezek metszeteiben jól dokumentálhatóak voltak a fentebb említett szerkezeti részletek (5. kép).

6. A feltárt 1. obj. az Sz-1-ben / Excavated obj. 1, inside S-1

A paticsos omladék alatt néhol kelet-nyugat irányú elszenesedett gerendamaradványok, illetve a vastag szénréteg utalhat arra, hogy a padlót deszkával boríthatták, ám ezek lehetnek a beomlott tetőszerkezet anyagai is. Az épület bejáratát a 4. szelvényben azonosítottuk, szélessége nagyjából megegyezett a belső osztat keleti helyiségével. A téglalap alakú épület vonalából kiugorva 1,8 m szélességben, 2–2,1 m hosszúságban egy menedékes lejárát volt megfigyelhető, északi és déli részei között 70–80 cm szintkülönbséget dokumentáltunk. Konkrét nyomait ugyan nem találtuk, de feltételezhető, hogy deszkalépcsőn vezetett a házba. Az omladék tisztítása utáni felszínt 480,33–479,59 m között értük el.

A 15. század végére keltezhető, kétosztatú, földbe mélyített lakóház és annak nyitott, kandallószerű tűzhelye analógia nélküli a környéken. Benkő Elek kutatásai rámutattak, hogy az első felszíni házak a 14. században tűntek fel (fiatalfalvi és székelykeresztúri feltárások),¹⁴ és a 15. századra terjedtek el. Így a csekefalvi ásatás 1. háza, amelynek betöltéséből 15–16. századi leletek kerültek elő, inkább már ritkaságnak volt tekinthető. Az egyosztatú épület gödre 4,4 x 4,2 m területű volt, alját a mai felszíntől 0,9–1 m mélységben érték el.¹⁵ Az elpusztult Szentimrefalva 11. objektuma, amely egy 3,1 x 3,6 m alapterületű, részben földbe mélyített, tűzhellyel ellátott lakóház, 65 cm-re mélyed az agyagos altalajba. Leletanyaga alapján már a 16. századra volt keltezhető,¹⁶ így rávilágított, hogy a felszíni házak a gödörházakat vagy a részben földbe mélyített házakat nem szorították ki teljesen.

Az Udvarhely piacteréhez közel eső veremház bőséges leletanyaga arra mutat, hogy hasonló földbe mélyített épületeket nemcsak eldugottabb falvak, hanem a mezőváros tehetősebb lakói is építhettek.

Lakóházunk betöltéséből meglepő módon kevés állatcsont töredéke került elő, egy részük feltehetően az erős tűzben pusztulhatott el.

A. Kerámia

A régészeti leletanyag nagy részét a különféle edények töredékei teszik ki (2734 db). Ezek sok esetben a tűzben deformálódtak, így kiegészítésük és restaurálásuk nehézkesnek bizonyult.

1. Főző- és tárolóedények

A legtöbb töredék barna, pirosasbarna, sokuk foltosra égett, rétegesen kiégetett, szemcsésebb homokkal soványítva, gyorskorongon készítve, az edények válla gyakorta sekély hornyolatokkal, bordákkal díszített, ritka esetben hullámvonal-mintázat is megfigyelhető (6. tábla 6). Sok esetben nem egyértelmű, hogy az edények felületén megfigyelhető égésnyomok a használat során vagy az épület pusztulásakor keletkezett tűzben színeződtek-e el.

A peremek szélei még nem voltak csipkézve, mázas kerámia egyáltalán nem került elő, így a kerámiaanyag a 15. század második felére – 16. század legelejére keltezhető. Legközelebbi párhuzamait a székelykeresztúri és a csekefalvi feltárások leletanyagában találjuk.¹⁷

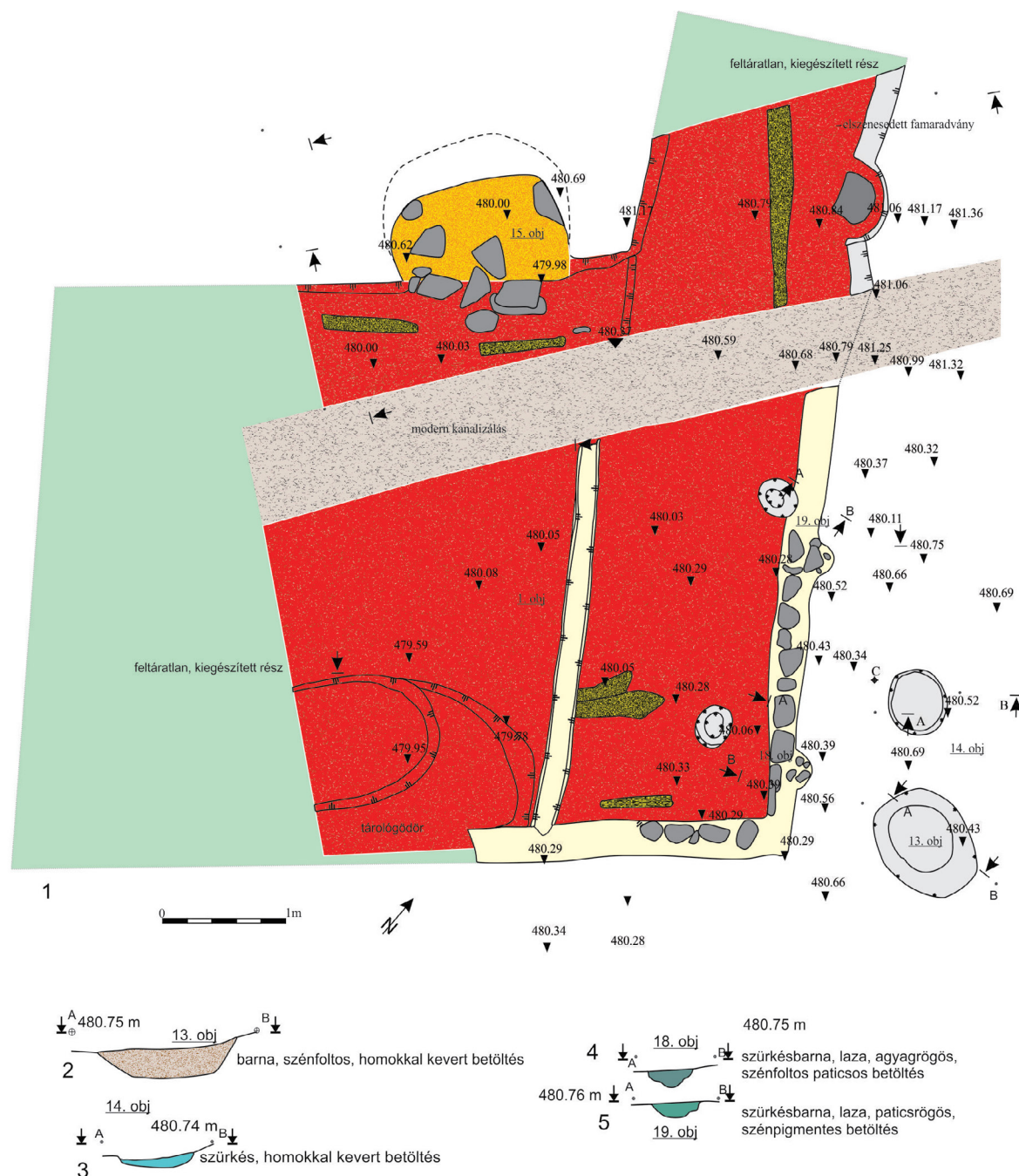
A peremtípusok közül a leggyakoribb a kívülről lekerekített, kihajló fedőhornyos vagy az erőteljes horonnyal ellátott, vállán mélyebb, bekarcolt vonaldíszes, hornyolatos típus, némelyik perem kívülről tagolt, helyenként belülről elhegyesedő (5. tábla 1, 5, 6, 7, 12; 6. tábla 12, 13; 7. tábla 5; 8. tábla 1, 3; 9. tábla 11, 13, 14).

¹⁴ BENKŐ 2012, I, 311–315.

¹⁵ BENKŐ–UGHY 1984, 48.

¹⁶ NYÁRÁDI 2012, 166, 167.

¹⁷ BENKŐ 1992, 50, 51, 53. tábla.

7. A leégett lakóház kiszerkesztett alaprajza / The edited layout of the burned down residential house

Néhány erőteljesebben kihajló, szintén fedőhornyos peremű, kiugró vállú, gömbösebb edénytípus is jelen van. Ezek közül egyesek pereme kívülről lekerekített (5. tábla 2, 11; 6. tábla 1, 3, 4, 10, 11; 7. tábla 5, 7; 8. tábla 5, 6; 9. tábla 2), hornyolt (5. tábla 3, 8, 10; 6. tábla 2, 5, 9; 7. tábla 8), belülről lekerekített, fedőhorony nélküli (5. tábla 9), egyenesre vágott, szintén fedőhorony nélküli (5. tábla 4), kívülről többszörösen tagolt (6. tábla 8, 7; 11. tábla 4) vagy erőteljesen kihajló (9. tábla 1).

Néhány nagyobb méretű edény, melyeket már peremhez illesztett füllel is elláttak, tojásdad alakú, rövid peremét kihajló, megtört nyak választja le (7. tábla 2). 15 db hasonló fazék füle került elő. A betöltésből összesen 107 különböző fazék vált ismertté, zömmel 8–10 cm átmérővel, emellett 188 fazékperem is, átlagosan 16–20 cm átmérővel. Ezek közül nyolc tartozott nagy méretű, vastag falú, szemcsés durva homokkal soványított fazékhoz. Egyikük pereme kihajló, lekerekített, sekély fedőhoronnyal ellátva (11. tábla 3).

8. Gyertyamártó edény az 1. objektumból /
Candle dipping pot from obj. 1

barnás, pirosasbarna, homokkal soványított anyagú, kívülről lekerekített peremű, kis méretű fazék egészen biztosan nem főzőedény volt (7. tábla 1, 3; 8. tábla 2; 10. tábla 16).

Kiemelkedőbb egy finoman iszapolt barna, felületkezelt, gyorskorongolt pohár elhegyesedő, kívülről lekerekített peremmel, kívülről sekély hornyolással díszítve, magassága 10 cm, alj átm. 5 cm, perem átm. kb. 5 cm, mely a tűzben erőteljesen elvetemedett, helyenként felhólyagzott (10. tábla 17). Hasonló anyagból készült a 8 cm peremátmérőjű, felületkezelt, vékony falú, kihajló, lekerekített, többszörösen tagolt peremű, kis méretű edény felső része (9. tábla 4). Egy másik 2 cm peremátmérőjű, mindkét oldalról lekerekített, iszapolt anyagból készült felületkezelt palack töredéke volt (6. tábla 7). Érdekes edénytípus a szürke-szürkésbarna, szintén homokkal soványított, 8 cm peremátmérőjű, kívülről lekerekített, fedőhornyos, bordázott vállú, magas nyakú, karcsú edény. A profilját kiserkesztetük ugyan, de a töredéknek elképzelhető más rekonstrukciója is (8. tábla 4).

A folyadéktároló edények közé egy erőteljesen kihajló, a nyakánál összeszűkülő, egyenes, levágott peremű (12 cm átm.) edény töredékei tartoznak. Nyakán széles fül indítása figyelhető meg. Anyaga barnás, finoman iszapolt (9. tábla 10). Szintén kancsótöredékek lehettek a finoman iszapolt barnás, vállukon sekélyen bordázott darabok (10. tábla 14–15, 8. tábla 7), illetve a homokkal soványított és finoman iszapolt, tagolt, enyhén kihajló peremű töredékek (7. tábla 4, 9. tábla 6, 7) és a többszörösen tagolt szalagfülek is, amelyeket iszapolt anyagból készítettek (9. tábla 5, 9, 12). A feltárás során néhány korsó nagyobb töredéke is előkerült. Egyikük finoman iszapolt barnás anyagból készült, enyhén kihajló, lekerekített, tagolt peremű, 6 cm átmérőjű, vállához széles szalagfül csatlakozott (9. tábla 3). Egy másik szemcsés homokkal volt soványítva. A barna töredékek 5 cm peremátmérőjű, elhegyesedő, lekerekített, kihajló peremű, nyakánál 1 cm-re összeszűkülő, szalagfüles kancsó részei voltak (10. tábla 13).

3. Gyertyamártó edény

A kerámiaedények között találtunk néhány érdekes formájú, különleges kiképzésű töredéket, amelyeket gyertyamártó edényként határoztunk meg. Anyaga barnás, homokkal soványított, utólagosan megégett. Alja kerek, 12 cm átmérőjű. Magassága nem egyértelmű, de hozzávetőlegesen

Több edény részben vagy egészen kiégészíthető volt. Ezek közül megemlíthető a sárgásbarna, foltosra égett, homokkal soványított, vékony falú fazék felső harmada, amelynek az alsó része teljesen hiányzott. Pereme ellaposodó, kívülről lekerekített, kihajló fedőhornyos, átm. 19,5 cm, fv. 0,4–0,5 cm (11. tábla 4). Egy másik sárgásbarna, foltosra égett, szemcsés homokkal soványított füles fazék részben kiegészíthető töredéke, pereme kívülről többszörösen tagolt, befelé ferdén kiképzett, ellaposodó, kívülről lekerekített (perem átm. 13,5 cm, fv. 0,5 cm – 11. tábla 4). Egy pirosasbarna, homokkal soványított, gyorskorongolt, nagy méretű fazék kiégészíthető darabjai közül a perem (átm. 21 cm, alj átm. 13 cm, fv. 0,5–0,7 cm, magassága 37 cm) tagolt, kívülről levágott, elhegyesedő, fedőhornyos volt (11. tábla 2).

Ezek mellett előkerült 18 fedőgombos töredék is (10. tábla 1–11), ezek egyike hullámvonalal volt díszítve (10. tábla 12).

2. Asztali kerámia

Az anyag kis hányadát teszi ki. Közülük néhány egyszerűbb, 11–13 cm magasságú, 8–10 cm peremátmérőjű, és 5–6 cm aljátérővel készített,

30 cm körüli lehetett. Több töredék a peremrészről maradt meg. Az egyenes, elhegyesedő peremből egy lekerekített, téglalap alakú nyílást alakítottak ki (8. kép). Fül indítását nem észleltük, de a párhuzamok alapján füles edény lehetett, amelyet gyertyakészítésre használtak. Az eljárás során az edénybe forró vizet öntöttek, majd erre ráhelyezték a megolvasztott és átszűrt marhafaggyút vagy viaszt. Ebbe a masszába mártogatták bele a gyertyabeleket, mindaddig, amíg elérték a kívánt vastagságot.¹⁸ Hasonló, a 16. századra keltezett gyertyamártó edények töredékei Székelykeresztúron a Kriza János utca 23. szám alatt feltárt udvarház pincéjéből,¹⁹ illetve a Szabadság tér 47. szám alól²⁰ kerültek elő.

9. A feltárt 15. obj. az Sz-4-ben / Excavated obj. 15 inside S-4

B. Kisleletek

A leégett épület betöltéséből több vas- és bronztárgy töredéke került elő, sokuk teljesen megolvadt a tűzben, formátlan lenyomatokat alkotva. A vastárgyak egy része magához az épülethez köthető. Talán az épület fedésére utalnak a rövidebb, ellaposított fejű zsindeleyszegek (4–6 cm), de hosszabb kovácsolt szegek is előkerültek, melyek rendeltetése nem meghatározható; egy 3,5 cm átmérőjű szeg fejének a töredékét is megtaláltuk (12. tábla 11, 8). A ház északi részében az ajtó sarkának pipája került elő, amelynek vége letört (lyuk átm. 3 cm), illetve a belehelyezhető sarok is (12. tábla 10, 12). A *használati tárgyak* közül egy erőteljesen korrodált ásópapucs (nem volt restaurálható), egy másik négyzetes keresztmetszetű vastárgy töredékének funkciója nem megállapítható (12. tábla 3). Ezenkívül felszínre került egy vasfűró feje, amelynek a hegye letört (12. tábla 4), egy 3,5 cm széles, lapos véső, szintén letört véggel, illetve egy másik ívesen kiképzett töredék (12. tábla 2, 9), egy kovácsoltvas lyukasztó (hossz 13 cm), hegyes, illetve négyzetes kiképzésű végekkel (12. tábla 1). A feltárás során három nyéltüskés kés töredéke (12. tábla 5–7), egy 4,5 cm hosszú varrótűnek mind a hegye, mind a foka sérült volt (12. tábla 21). Egy vastagabb, íveltrel hajlított bronzlemez akár egy fémedény töredéke is lehetett, míg egy másik lemeztöredék hulladékként került az együttesbe (12. tábla 13–14).

A *viseleti tárgyak* körébe tartozhatott egy fémkarika töredéke, négy kis méretű vasszegecs (12. tábla 15, 20), egy elgörbült hajtű, amelynek a végére kis gömböcske van ráillesztve, eredeti hossza 6 cm körüli volt (12. tábla 13–14). Egy kis, veretként használt, bronzlemezről kialakított virágimitáció mellett áttört díszű, öntöttbronz, téglalap alakú övveret, közepén üres, két szélén a rögzítésre szolgáló lyuk található, méretei 3,4 x 1,5 cm (12. tábla 16–17). Érdekes leletnek számított a kenderből font kötő maradványa, amely átvészelte a tűzvészt (12. tábla 19).

Az üvegtárgyak közül csak egy 4,4 cm átmérőjű pohár talprészét tudtuk azonosítani, mivel nagy részük feltehetően a magas hőfokon megolvadt.

2. Tüzelő

A ház tüzelőberendezésének maradványai az épület északi felében kerültek elő, a bejáratától nyugatra, ezt a 15. számmal dokumentáltuk. A 4. szelvényben kutatott tűztér a ház agyagos szélébe volt beleásva 1,4 x 1 méternyire (4.1. kép). Nagy része túlnyúlt a lakóépület szélén, öblösen mélyedve az altalajba. Az alját 479,98 m mélységben értük el, amely megegyezett az épület legutolsó betöltési rétegével. Az épületből induló nyílásban köves omladékokat találtunk, amely agyaggal összerakott alapozásként szolgálhatott. A tűztér betöltése szenes, hamus volt. A gödör alja és oldala is átégett,

¹⁸ MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON 1979, II, 356–357.

¹⁹ BENKŐ–SZÉKELY 2008, 190–191.

²⁰ BENKŐ–DEMETER–SZÉKELY 1997, 24. tábla 1–2.

10. A nyitott tűzterű tüzelő elméleti rekonstrukciója / The theoretical reconstruction of the open fireplace

pirosas volt. Az épület pusztulása során összeomló tűztér anyaga a környezetében szóródott szét. Így 36 db hódfarkú tetőcserép-töredéket találtunk (a hegyüknél mért hossz 13 cm, szélesség 16 cm, vastagság 1,5–2 cm), kb. 6 cm széles makkal ellátva. Többön tapasztásnyomok láthatók, így minden bizonnyal a tűztér belső kialakításához használták őket. A tűzhely előtti részen amfibolos andezitből kifaragott, három oldalán megmunkált kő került elő, egyik oldala ferdén kiképzett, negyedik oldala kinagyolt, minden bizonnyal a tűzhelynél használták párkánynak. Anyaga alapján három külön kőből faragták, hossza $30+76+27$, szélessége 14,5, illetve 14 cm, magassága azonos a szélességével, a kővek felületén ráégett tapasztásnyomok figyelhetők meg, egyiknek sincs megmunkált vége. Másodlagos felhasználás sem kizárt, mivel az egyik kőnek mind a négy oldala le volt sarkazva.

A feltárás során összesen 1053 kályhaszemdarab került elő. A barnás, sárgásbarna, utólagosan megégett töredékek peremei levágtak, avagy kitúrtek és ellapítottak, magasságuk változó, nem egyformák. A tűzben jelentősen elvetemedtek. Anyaguk szemcsés homokból készült, fazekaskorongon (13. tábla). Feltehetően 16–18 kályhaszem részeit találtuk meg, melyek közül hat darab volt kiegészíthető állapotban.

Az egyik darab vékonyabb falú, téglalap alakú, sarkain lekerekített, alja hiányzik, szélessége kb. 6–7 cm, pereme egyenes, alatta sekély hornyolással, méretei nem tisztázhatók. A kiegészíthető darabok tál alakú kályhaszemek voltak, felületükön agyagtapasztás nyomaival, pirosasbarna színnel, foltosra égetve, szemcsés homokkal soványítva, egyenesre lapított peremmel. Magasságuk 11–20 cm között, alj átmérőjük 9,5–14 cm között, felületük 18 x 20 és 22 x 24 cm között változott (14. tábla).

A tűztér környezetének feltárása során összesen hét típusú kályhacsempe volt elkülöníthető.

1. típus. Máztatlan, barna, szemcsés homokkal soványított, utólag megégett és deformálódott lapos csempe, szegéllyel, amely balra forduló, ágaskodó, hosszú farkát felcsapó oroszlánt jelenít meg. A felső sarokban egy csillag, a hasánál I/l, a hátánál II/n, a mellénél III/m minuszkuláris szám vagy betű látható. A típusból három különféle csempét sikerült azonosítani (21 x 20 x 1,8 cm, peremszélesség 0,6–1 cm, 15. tábla 1). Hasonló csempetöredék a környékről nem ismert, kolozsvári, alvinci és borbereki töredékeken szerepel ugyan,²¹ de egyik sem pontos párhuzama csempénknek. Valószínűleg az Oroszlán/Leo csillagkép ábrázolása. A motívum²² a 15. század folyamán volt közkedvelt.

2. típus. Máztatlan, barna, szemcsés homokkal soványított, utólagosan megégett és deformálódott csempe. Sodrott kerettel szegélyezett mezejében szabályos, három kidomborodó körből álló keret fog közre két, merőlegesen egymásra fektetett téglalapot. Ennek közepén kisebb körökkel keretelt hatágú csillag látható. A külső, három körből kialakított keret középső részén egy máltai kereszt,

²¹ MARCU 2004, 96–97.

²² KOCSIS 2006, 127–128.

két oldalán egy-egy újabb kereszt jelenik meg sodort dísszel szegélyezve. Mérete: 18 x 20 x 1,5 cm, egyetlen ilyen csempe volt azonosítható (15. tábla 4). Tipológiaiailag a geometrikus csempék sorába tartozik, párhuzama viszont nem található a környező leletanyagban.

3. típus. Máztatlan, barna, rétegesen égett, finomabb anyagból kiképzett lapos csempe, vékony kerettel. A mezőben emberalak áll, hosszú, bokáig érő, redőzött, tógára emlékeztető ruhában, lábán saruval, bal kezében könyvvel. Jobbjában valamilyen rudat fog (15. tábla 6). A felső rész mindhárom azonosított darabnál hiányzik. Szélessége 13 cm, vastagsága 1 cm. A típus közeli párhuzama nem ismert. A budai vár feltárása során került elő egy Mátyás apostolt ábrázoló 15. századi csempe.²³ Hasonló részletei alapján feltételezzük, hogy az Udvarhelyen feltárt töredék is az apostolt ábrázolja.

4. típus. Máztatlan, barna, szemcsés anyagból alakított csempe. Bemélyített szegélyű, a szegélyben domború fejű szegékekkel alakított csücsköstalpú pajzs mezejében ökorfejjel, amelynek a szarvai között növekvő holdsarló és egy csillag kapott helyet. A fej a csempe anyagából kiugrik, jól kidolgozott a szem, a fül és az orr (15. tábla 2). A csempemező sarkát egy-egy csillag díszíti. A típusból négy különálló példány volt azonosítható. A tűzben deformálódott csempelap 16,5 x 25,5 x 1 cm méretű. Közeli párhuzamait Csekefalváról,²⁴ Székelykeresztúrról²⁵ és Kányádból²⁶ ismerjük, ahonnan a 15. század második, 16. század első felébe keltezik. Erdély más régióiban is felbukkan hasonló, így a Kolozs megyei Türebén, Vajdahunyadon, Marosvásárhelyen, Segesváron.²⁷ Leginkább Barlabási Lénárd erdélyi alvajda (1501–1526) címerére emlékeztet.

5. típus. Pirosasbarna, máztatlan, rétegesen égett szemcsés homokkal soványított töredékes csempe. A középmező vékony keret övezi, benne indadísszel alakított, félköríves záródású fülke, középtengelyében egy méretes rozetta/csillag (?). Szélessége 14 cm, vastagsága 1,1–1,3 cm, két különálló töredékes darabja került elő (15. tábla 3). Pontos párhuzamát nem ismerjük, de egyes elemei megtalálhatóak a 15–16. század fordulójára keltezett keresztúri csempéken.²⁸

6. típus. Máztatlan, barna iszapolt anyagból készített, rétegesen égetett töredékek, a lapos csempe középső, rácsos mezejét vékony keret szegélyezi, közepében ötszirmú virág, melyből tulipánok nyílnak (15. tábla 5). Töredékessége miatt a képmező nem rekonstruálható pontosan, méretei sem. Hasonló virágmotívumok Székelykeresztúrról a 15–16. század fordulójára keltezhetők.²⁹

7. típus. Máztatlan, pirosas, szemcsés anyagból készült töredékes csempe, a mezőt egy keskeny keret szegélyezi, a belső rész erőteljesen megkopott és megégett, csak vonalak és geometriai díszek láthatóak, konkrét mintázat nem azonosítható (15. tábla 7). A két töredék feltehetően egyazon csempe részét képezi.

A feltárás során sarokcsempét nem találtunk, hátlapja egyiknek sem volt, sok töredéken viszont tapasztálynymok voltak, egyértelművé téve, hogy a lapokat belenyomták az agyagba. Mivel az 1. objektumot a későbbi pince fala a tűztértől nem messze vágta át, sok csempe elpusztulhatott. Ennélfogva pontos rekonstrukciót a méretek, illetve a darabszám alapján nem készíthetünk. Másrészt ritka alkalom adódott, hogy eredeti helyén dokumentáljuk a tűzteret, illetve a kályha más elemeit. Meg-

11. A kút dokumentált felszíne és az alján összeillesztett fagerendák / The documented surface of the well and the wooden beams assembled at its bottom

²³ HOLL 1983, 205–207.

²⁴ BENKŐ-UGHY 1984, 52–53.

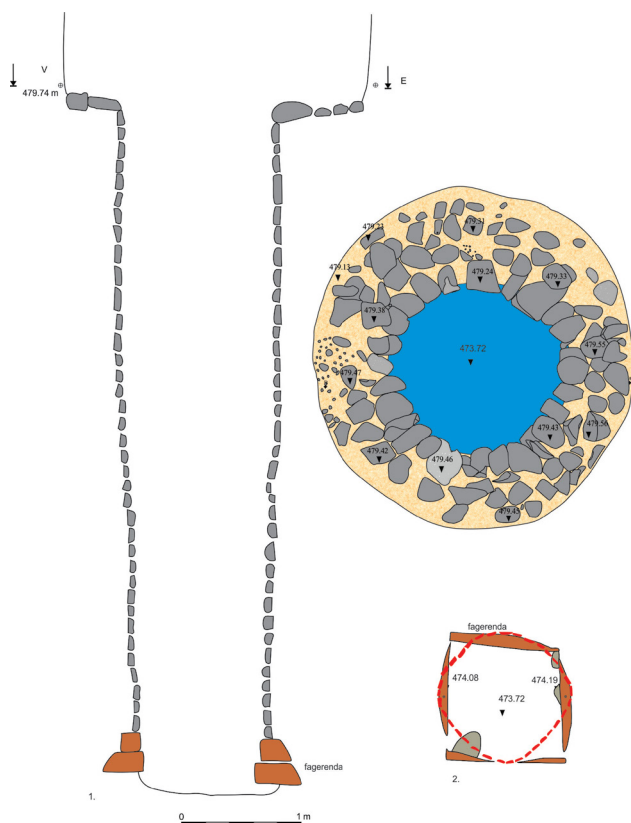
²⁵ BENKŐ-UGHY 1984, 67; BENKŐ-SZÉKELY 2008, 231.

²⁶ BENKŐ 2012, 324.

²⁷ MARCU 2004, 99.

²⁸ BENKŐ-SZÉKELY 2008, 220, 251.

²⁹ BENKŐ-SZÉKELY 2008, 240, 242.

12. A 7. obj. felszíne és betöltés nélküli keresztmetszete / The surface of obj. 7 and its cross section, without filling

3. Kút

A leégett lakóháztól északra, kb. 5–7 méterre egy kutat is feltártunk (7. objektum). Délnyugati felére ráfedett az elbontott épület nagy kövekből álló, laza szerkezetű alapfala, így először azt kellett kitermelnünk, hogy a kúthoz hozzáférhessünk. Az omladékot is eltakarítva a felszíntől 1,4 m mélységben alakítottunk ki egy felületet, ahonnan biztonságosan feltárhattuk az objektumot. A lakóház gazdag leletanyaga kedvező előjelnek ígérkezett a kutat illetően, a két objektumot egyidejűnek gondoltuk.

A 2. szelvény északkeleti felében feltárt kutat kővel bélelték. Az ásott gödör 2,5 x 2,9 m, a kőfal vastagsága 0,6–0,7 m, így belvilága 1,4 m volt. A többrétegű betöltés két méter mélyen már nedves, iszapos lett, sok kővel. Alját a felszíntől számítva 8,6 m (473,72 m) mélységben értük el (12. kép). Érdekes módon a kút alját négyzetesen két-két egymásra helyezett gerendából rakták ki, biztosítva, hogy alatta a víz befolyhasson. Erre rakták fel a lekerekített oldalfalakat (11. kép). Abban bízunk, hogy a jó állapotban konzerválódott faanyag dendrokronológiai vizsgálata közelebb vihet a pontos keltezéséhez, de a fiatal fák évgyűrűinek száma nem volt elégséges a meghatározáshoz.³²

A csapadékos idő következtében a kútban folyamatosan felgyűlő víz miatt a feltárást csak többszöri nekifutásra sikerült befejezni. Mivel metszet nélkül kellett dolgoznunk, és a betöltés változása sem volt megfogható, mélységenként csomagoltuk a leleteket. Összesen 661 db kerámiatöredék került elő, köztük kályhacsempe-töredékek is. A kút beomlásakor a közelben levő középső- és római kori rétegekből korábbi anyagok is belekeveredtek. A kutat többször kitakaríthatták. Az utolsó rétegekből előkerült leletanyag alapján megállapítottuk, hogy felhagyására valamikor a 17. század második felében kerülhetett sor. Erre az időszakra keltezhető a barna belsőmáz, zöld pöttyös, barna vonaldíszes, kiegészíthető füles kancsó (magasság 11,5 cm, perem átm. 5,5 cm, alj átm. 4,5 cm), egy hason-

állapíthattuk, hogy nyitott tűzterű, belülfűtő, kandallószerű építményről van szó. A Keresztúr környéki kutatások alkalmával nem sikerült eredeti helyén összeomlott csempés tüzelőt feltárni, így azok formájára, felépítésmódjára a házak alaprajza és a kályhaszemek, illetve csempék jellegzetessége alapján következtethetünk.³⁰

Mivel esetünkben a tűztér részben kilóg a ház vonalából, illetve a földfelszín alatt is volt, nem képzelhető el egy zárt típusú, kívülfűtő kályha, sem egy sokszög alakú építmény.

Az alaprajzi elrendezés egy enyhén kiugró, 1,2–1,4 m szélességű építményt sugall, a beásott gödör külső szélénél alapozás gyanánt agyaggal összerakott köveket használtak. A faragott kövekből alakíthatták ki a tüzelőnyílást, a tűztér maga a gödör volt. A faragott kövekre helyezheték a kályhacsempéket (10. kép). Erre kályhaszemek kerültek, illetve a csempelapokból alakíthatták ki a felső részt, tetőcserepet, agyagot, téglát használva. A hátsó részt egyenetlenül, a búbos kemencékhez hasonlóan dolgozhatták ki. A leletanyagban egy egyenes, kb. 30 cm átmérőjű, vastag falú töredék talán a kürtő része lehetett (9. tábla 8). Hasonló, 15–16. századi kürtő töredékei kerültek elő Székelykeresztúron a Kriza János utca 23. szám alatt.³¹

³⁰ BENKŐ–UGHY 1984, 33–34.

³¹ BENKŐ–SZÉKELY 2008, 288.

³² Az elemzéseket az Anno Domini Dendrolab munkatársa, Tóth Boglárka végezte. Munkáját ezúton is köszönjük.

ló méretű, szintén festett, belül és a peremén mázas edény, illetve egy barna, homokkal soványított fazék részben kiegészíthető darabja, fedőhornyos peremmel, vállán festett vonaldísszel (magasság 24 cm, perem átm. 18 cm – 16. tábla 1, 2; 18. tábla 1). Az anyag legkésőbbi töredékei közé tartoznak a barna mázas, mintákkal díszített füles kancsó vagy a fehérmázás, enyhén kihajló peremű füles kisedény is (16. tábla 3, 18. tábla 2). Az anyag kisebb hányada belső zöld, fehér vagy barna mázas, néhány töredék fehér engóbbal volt bevonva.

Nagyobb hányadát azoknak a fazekaknak a töredékei tették ki, amelyek füllel és fedővel is rendelkeztek, anyaguk finomabb homok, barnás, vörösesbarnára égetett, fedőhornyos, kihajló, lekerekített peremmel, a vállukon fehér vonaldíszekkel (16. tábla 4–8, 11; 17. tábla 12–13). Néhány szürke, vékony falú edény is előkerült (17. tábla 4), több finoman iszapolt edény és felületkezelt kancsó töredékei mellett (17. tábla 2, 3, 5). A leletanyag másik része 15–16. századi, közülük mázatlan fazekakat, kancsókat, fedőket emelnénk ki (16. tábla 9–10; 17. tábla 7–11, 14).

A néhány mázas kályhacsempe mellett 16. századi csillámos, lapos, léckeretes, előlapján rácsmintás töredékek is előkerültek. Egy másik töredék, amelyet a décsfalvi lelet alapján³³ rekonstruálhattunk, egy lovon ülő vitéz alakját jeleníti meg, mögötte repülő madárral (18. tábla 3–4). Ezek a leletek nyilván a leégett lakóházat követő, feltehetően felszíni építményből származhatnak, amelyet a kőépület kialakításakor teljesen eltüntettek.

A kút betöltéséből a fent említett leletek mellett tetőcserép, téglák (köztük habarcsnyomos is), vassalak, ablaküveg-töredék került elő. Néhány kovácsolt szegen kívül a korrodált vastárgyak maradványai restaurálhatatlan állapotban kerültek elő. A szerves anyagok közül a sok fatörmelék nagy része értékelhetetlen volt. Egyetlen vékony bőrcsík töredékei kerültek felszínre, amelynek mindkét szélé csipkézett volt, varrás okozta túnyomokkal (18. tábla 5).

Felhagyását megelőzően a döggút szerepét tölthette be, hiszen az 1193 db csonttöredék között kutyák, ökrök, lovak koponyái és hosszúcsontjai kerültek elő. Ennélfogva izgalmasnak ígérkezik az állatcsontleletek archeozoológiai vizsgálata.³⁴

4. Melléképület

Már a régészeti feltárás során felfigyeltünk arra a leletanyag-csoportra, amelyet a lakóháztól (1. objektum) 10–12 m-re északra azonosítottunk. Az 5. szelvényben 0,5–0,6 m relatív mélységben laza, pirosasbarna, faszenes paticsos, köves omladékos réteg jelentkezett. Mivel kezdetben nem tudtuk a jelenség típusát megállapítani, a 4. SNR (rétegszám) azonosítóval jelöltük. Miután a többrétegű tisztítás után egy kb. 3 x 4 méteres felület elkülöníthető volt a rétegtől, a 10. objektum-számmal jelöltük.

Ez részben átnyúlt a 6. szelvénybe is. Ebből megégett tetőcserép, 15. századi edények töredékei, köztük három kis méretű, kihajló és lekerekített fazékperem, három alj került elő. Az oldaltöredékek barnák, szürkék, foltosra égettek, emellett három kályhaszem peremtöredékét is azonosítottuk.

Tisztításkor a négy sarkon nagy méretű cölöpgödörök nyomait azonosítottuk (4.3. kép).

A 11. objektum a déli sarokban került elő. Betöltése tömött, sötétszürke, humuszos volt, 1 x 0,75 cm alapterülettel, 0,35–0,4 m relatív mélységgel. A gödörből sok paticstöredék mellett barna, szürke, barnásszürke, gyorskorongolt, kihajló, lekerekített és elhegyesedő, vízszintes sekély hornyolással díszített fazekak töredékei kerültek elő.

Néhány kályhacsempe töredéke közül az egyik egyértelműen azonosítható volt az 1. objektum 4. típusának keresztcsempéjével, szemcsés anyagból rétegesen égetve, a másodikon nem volt értékelhető minta, a harmadik darab egy profilált kerettöredék volt.

A 12. objektumot az előzővel átellenben találtuk meg, aljába kisebb cölöpgödör mélyedt. Betöltése tömött, sötétszürke, agyagrögös, szénfoltos humusz volt. Belőle téglatöredékeket, barna, barnásszürke, rétegesen égett kerámatöredéket, köztük 6 lekerekített fedőhornyos peremet és három aljat azonosítottunk. Ezeken kívül két kályhaszemtöredékét (vastag, rétegesen égett, szürke, felületükön fehér engóbbal bevont darabok) és két sötétszürke töredékét találtunk, amelynek felületén két csavart díszet figyeltünk meg. Előkerült egy üveggyöngy töredéke is, amelynek a magassága 0,7 cm (19. tábla 29). Néhány kisebb fém- és bronztárgy töredékét is dokumentálhattuk (19. tábla 26–28).

³³ BENKŐ-UGHY 1984, 55.

³⁴ A vizsgálatokat Kelemen Imola, régész-archeozoológus, a Csíki Székely Múzeum munkatársa végzi.

A 16. objektum a nyugati sarokban került felszínre. Relatív mélysége 40 cm, felülete 95 x 90 cm volt, tömött, sötétszürke, köves, szenes, kerámiás betöltéssel. Néhány állatcsonttöredéken és egy Árpád-kori tölcséres peremen kívül 15. századi barna, szürkésbarna töredékek, köztük két kihajló tagolt fazék pereme került elő. A 17. objektumot vele átellenben dokumentáltuk. A gödör részben benyúlt a 6. szelvénnel közös metszetbe. Átmérője 0,8 m volt, mélysége 25 cm, betöltése tömött, sötétszürke, humuszos, szénfoltos, köves. Hozzá kapcsolhatóan néhány középkori barna, rétegesen égett oldaltöredéket találtunk.

Ezek alapján egy téglalap alaprajzú, négy sarkán oszlopokkal alátámasztott épületet képzelhetünk el, amely szintén tűzben pusztult el, akárcsak a lakóház. Az omladékból előkerült 3,5 cm hosszú, lapított fejű szegek arra utalnak, hogy zsindely fedte (19. tábla 18). Ezenkívül még nagyobb ácsszegeket is találtunk. Tűzhely nem került elő, így nem lakóépület lehetett.

Az objektum tágabb környezetéből is sok leletanyagot gyűjtöttünk, amelyet szintén az SNR 4 számmal jelöltünk. A réteg a 0,5–0,95 m közötti leleteket foglalja magába. A sötétbarna, köves, kavicsos, szénfoltos, paticsos rétegből jelentős mennyiségű állatcsont (314), középkori téglá- és tetőcserép-töredékek mellett 453 kerámiatöredéket is begyűjtöttünk, amelyek barna, szürkésbarna, foltosra égett, gyorskorongolt, kihajló peremű, többszörösen tagolt, fedőhornyos fazekak töredékei voltak (19. tábla 1–13); néhány kályhaszemet is találtunk (19. tábla 14–15). Emellett finoman iszapolt kancsó perem-, oldal- és fültöredéke is előkerült. Néhány töredék Árpád-kori, illetve római volt. A 6. szelvény nyugati felében az 1. objektum 4. csempetípusából került elő három töredék, egy darab az oroszlanos 1. típussal volt azonosítható. Ezek, illetve a feltárt többi lelet egyértelműen a lakóházhoz kötik a felszíni melléképületet.

Az objektum környezetéből előkerült néhány fémtárgy szintén az épülethez köthető. Egy vastárgy egyik vége hegyes, a másik ovális (3 x 1,5 cm), derékszögben megtörő kiálló része akasztóként szolgált. Előkerült még egy 5,6 cm hosszú vaskapocs két végén 2–2 cm-re visszahajlítva, egy nagy, lapos vaskarika töredéke, egy vastagabb kerek átmetszetű tárgy, egy (kés?)nyél töredéke rézszegeccsel (19. tábla 16–25).

16–17. század

Ebből a korszakból nem került elő régészeti objektum. Feltehetően legkésőbb a 16. század elején a leégett ház helyére már felszíni épület került. Ennek nyomait a későbbi építkezések eltüntették. Néhány edénytöredék a távolabbi szelvények felsőbb rétegeiből jelzi az intenzív folyamatos élet nyomait. Ezekből már főként belső- és külsőmázaz, festett, a kútban talált anyaghoz hasonló töredékek kerültek elő. Kőépületre utaló nyomokat nem találtunk, így ennek a korszaknak az építkezései is fából lehettek. A korszak szórványos leletanyagát az összes épületen kívüli szelvényünk felső, 25–30 cm-es kevert rétegében megtaláltuk. Mivel az újkori bolygatások ezt a réteget erőteljesen érintették, sok esetben modern szemét is vegyült bele, így a leletszóródás sem mérvadó az épület lokalizálását illetően. Nagy valószínűséggel a korábbi lakóházak közelében, az utcafronthoz közel épülhetett. Ebben az időszakban még aktívan használták a kút is. Újabb építkezésekre a 17–18. század fordulóján kerülhetett sor. Ezekről szerencsés esetben már a levéltári források hozhatnak újabb adatokat.

IRODALOM

BALOGH J.

1994 Székely város a XVI–XVII. században. In: Bessenyei J. – Fazekas Cs. (szerk.): *Város és társadalom a XVI–XVIII. században*. Studia Miskolcensis I. Miskolc, 27–33.

BENKŐ E.

1992 *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Budapest.

2012 *A középkori Székelyföld*, I. Budapest.

BENKŐ E. – UGHY I.

1984 *Székelykeresztúri kályhacsempék*. Bukarest.

BENKŐ E. – DEMETER I. – SZÉKELY A.

1997 *Középkori mezőváros a Székelyföldön*. Erdélyi Tudományos Füzetek 223. Kolozsvár.

BENKŐ E. – SZÉKELY A.

2008 *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*. Budapest.

DIÓS I.

2009 *Szentek élete*, I–II. Budapest.

DEMÉNY L.

1976 *Székely felkelések a XVI. század második felében*. Bukarest.

HOLL I.

1983 Középkori kályhacsempék Magyarországon, III. *Archeologiai Értesítő* 110. 2. 201–230.

KISS V.

2018 Szentek és emberek. In: Kiss V. – Spekner E. – Végh A. (szerk.): *Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék a középkori Magyarországon, 14–16. század*. Budapest, 167–191.

KOCSIS E.

2006 A visegrádi fellegvár kályhacsempéi leletei. In: Buzás G. (szerk.): *A visegrádi fellegvár*. Visegrád régészeti monográfiái 6. Visegrád, 124–166.

MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON

1979 *Magyar néprajzi lexikon*, II. Szerk. Ortutay Gy. Budapest.

MARCU, D.

2004 *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*. Cluj-Napoca.

NYÁRÁDI ZS.

2007–2008 Adatok Székelyudvarhely településtörténetéhez: egy régészeti gyűjtemény tanulságai. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve. Humán- és természettudományok*, 75–98.

2012 A perished medieval settlement in Udvarhelyszék. *Marisia* 32. 155–193.

2016 Régészeti nyomok Székelyudvarhely piacteréről. In: Weisz B. (szerk.): *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 383–406.

2018 *Raport preliminar de supraveghere arheologică a lucrărilor trecerea din LEA în LES. Odorheiu Secuiesc (jud. Harghita)*. Haáz Rezső Múzeum kéziratára.

2020a *Raport de supraveghere arheologică. Odorheiu Secuiesc (jud. Harghita), Piața Márton Áron*. Haáz Rezső Múzeum kéziratára.

2020b *Raport de supraveghere arheologică a lucrărilor de înlocuire conducte și branșamente gaze naturale presiune redusă. Odorheiu Secuiesc (jud. Harghita), Piața Márton Áron*. Haáz Rezső Múzeum kéziratára.

SZO

1872–1934 *Székely Oklevéltár*, I–VIII. Szerk. Szabó K. – Szádeczky-Kardos L. – Barabás S. Budapest–Kolozsvár.

MEDIEVAL SETTLEMENT TRACES IN THE INNER AREA OF ODORHEIU SECUIESC (Summary)

An old building was demolished in the center of the town Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely) in order to make room for an extended series of residential houses, shops, warehouses etc. A rescue excavation was commissioned before the construction could be started. During this excavation, layers from several stages of the town center's development were uncovered, which allowed the measurement of their depth and state of preservation.

During the excavation, several houses were identified that had been dug into the ground in different time periods. Two wells were also investigated along with several surface complexes (stables, warehouses etc.). It was also determined that the area was not inhabited prior to the Roman Age, it was merely a swamp at this point. During the Roman occupation, the vegetation was cleared with fire, the surface was levelled and several dwellings were dug into the earth within the studied perimeter. Several ground levels were also identified as well as several layers of land clearance and levelling.

This stage was followed by a massive deposit of black, compacted humus, which contained a few finds dated to the Roman Age. This layer was covered by the medieval level, which could be dated as early as the 13th century. This layer yielded the traces of several partially destroyed dwellings that had been dug into the ground as well as several outdoor ovens.

Several smaller pits, found especially inside trench no. 9, also date to this period. These pits contained pottery fragments produced on the slow wheel from a lumpy material and were unevenly fired. One of them even had a potter's stamp.

Another dwelling, also partially dug into the ground, with a wooden floor (C-8) was uncovered, dated to the 14th century, along with other complexes, found especially in trench no. 9, which also yielded a covered oven at one point.

The finds dated to the next century included the most important building complex unearthed during our excavation. This was another dwelling that had been dug into the ground. Its entrance was found on the western side and had a width of 1.5-1.6 m. The hearth (C-15) was found not far from the entrance, on the western side.

The building complex was erected from wooden beams. A shallow ditch that contained small, flat stones was observed on the southeastern side, which served as a foundation for the beams. The dwelling had burned down, thus, its fill contained more daub than earth. The upper layers of the complex had been destroyed. The dwelling had a small partition next to the entrance, which probably served as a storage space. Its hearth yielded several profiled stone fragments, which were probably part of a sort of mantel. Its sides were made using pot shaped tiles as well as flat, decorative tiles.

The fill of the dwelling contained a large amount of pottery, from which several could be reconstructed. All of them were deformed due to the extreme heat caused by the fire which had destroyed the building.

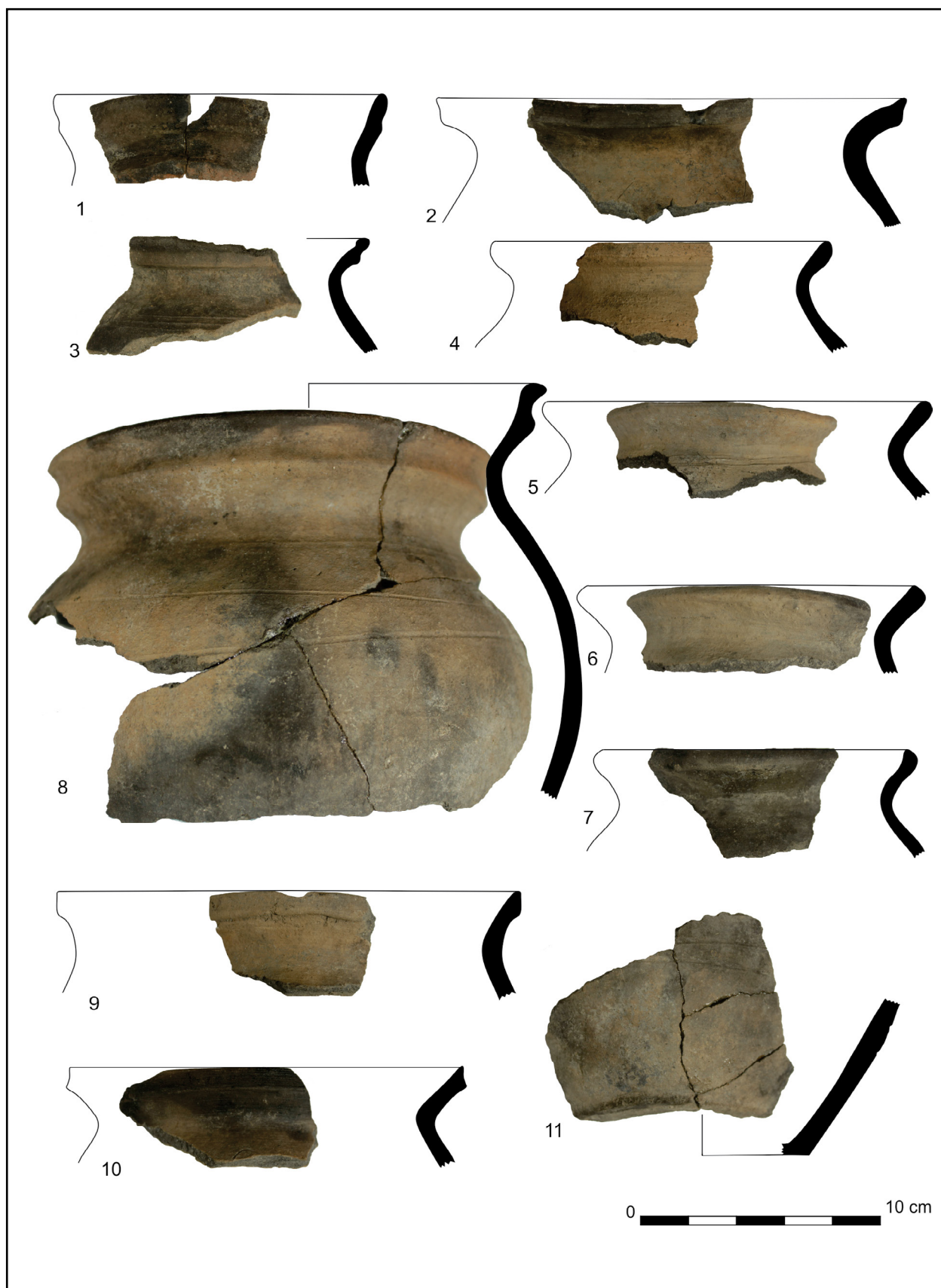
The well (C-7) with sides built out of stones placed into the soil probably belonged to this house. Its fill contained large amounts of rocks, silty soil, various pieces of wood, bone, and pottery etc.

C-10 was another surface complex dated also to this period and measured approximately 3 x 2.5 m with a relative depth of 0.5-0.6 m and an absolute depth of 481.50 m. It contained a loose layer filled with rocks, daub, and traces of burning. It was clear that the building, which had probably served as a stable, had burned down.

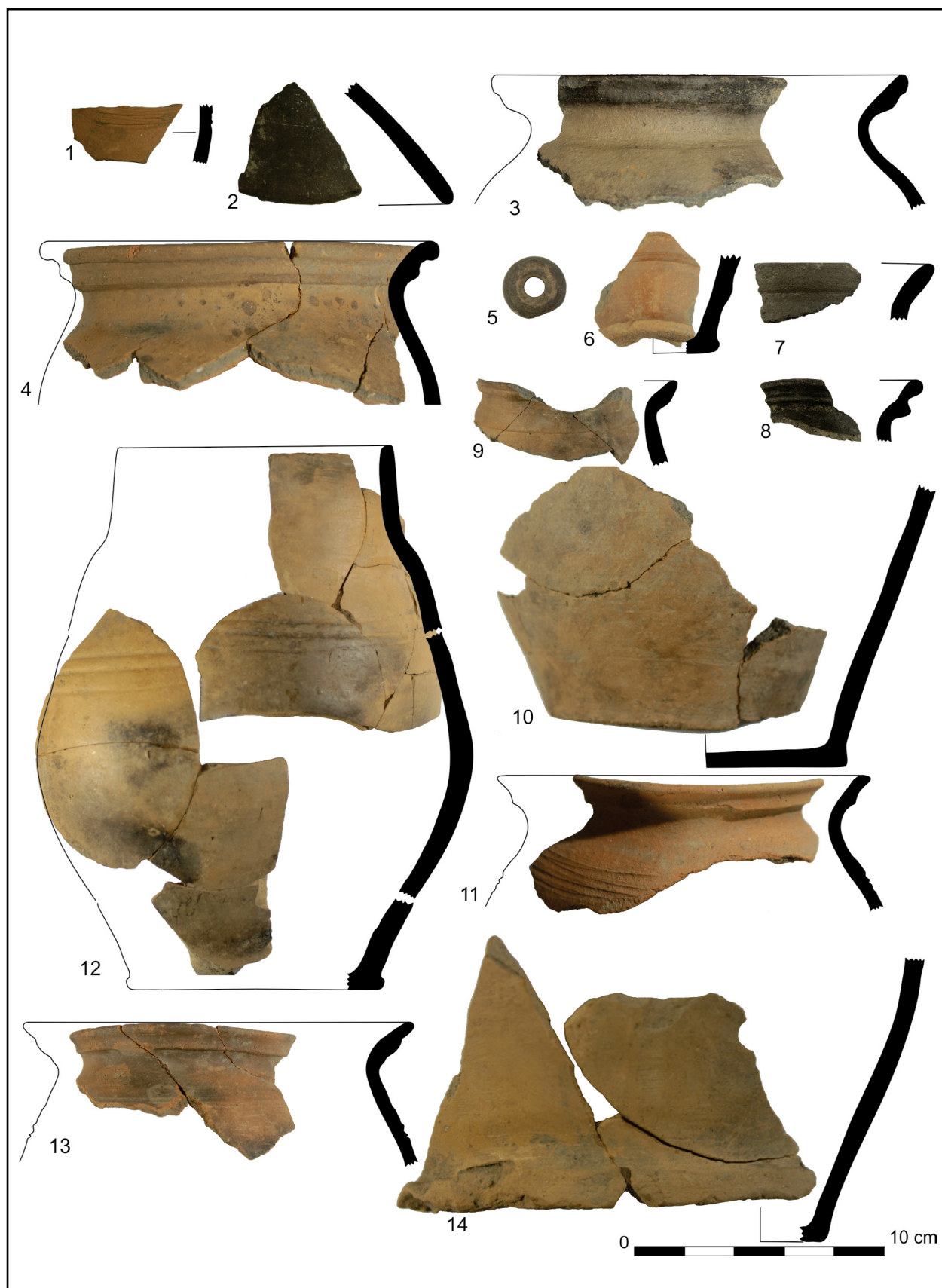
This article only deals with the medieval materials and through the analogies we can assume that the excavated 15th-century building complex belonged to wealthier families, even though these had been partially dug into the ground. This also reflects why the Middle Ages were often called dark.

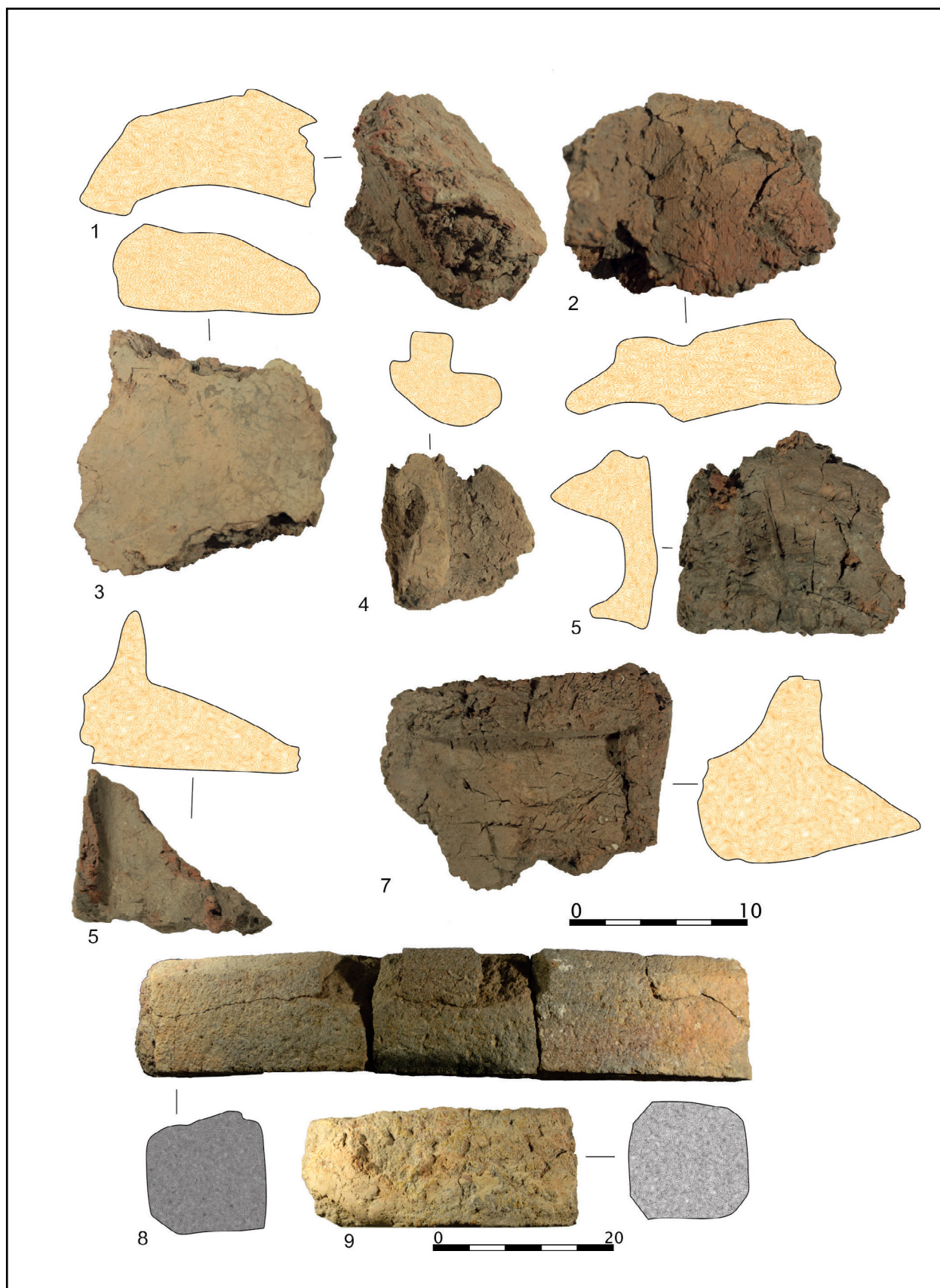
1. tábla. 1. A leletmentő feltárás helyszíne; 2. A 2017-es ásatás összesítő felszínrajza / Pl. 1. 1. The location of the rescue excavation; 2. The summary surface layout of the 2017 excavation

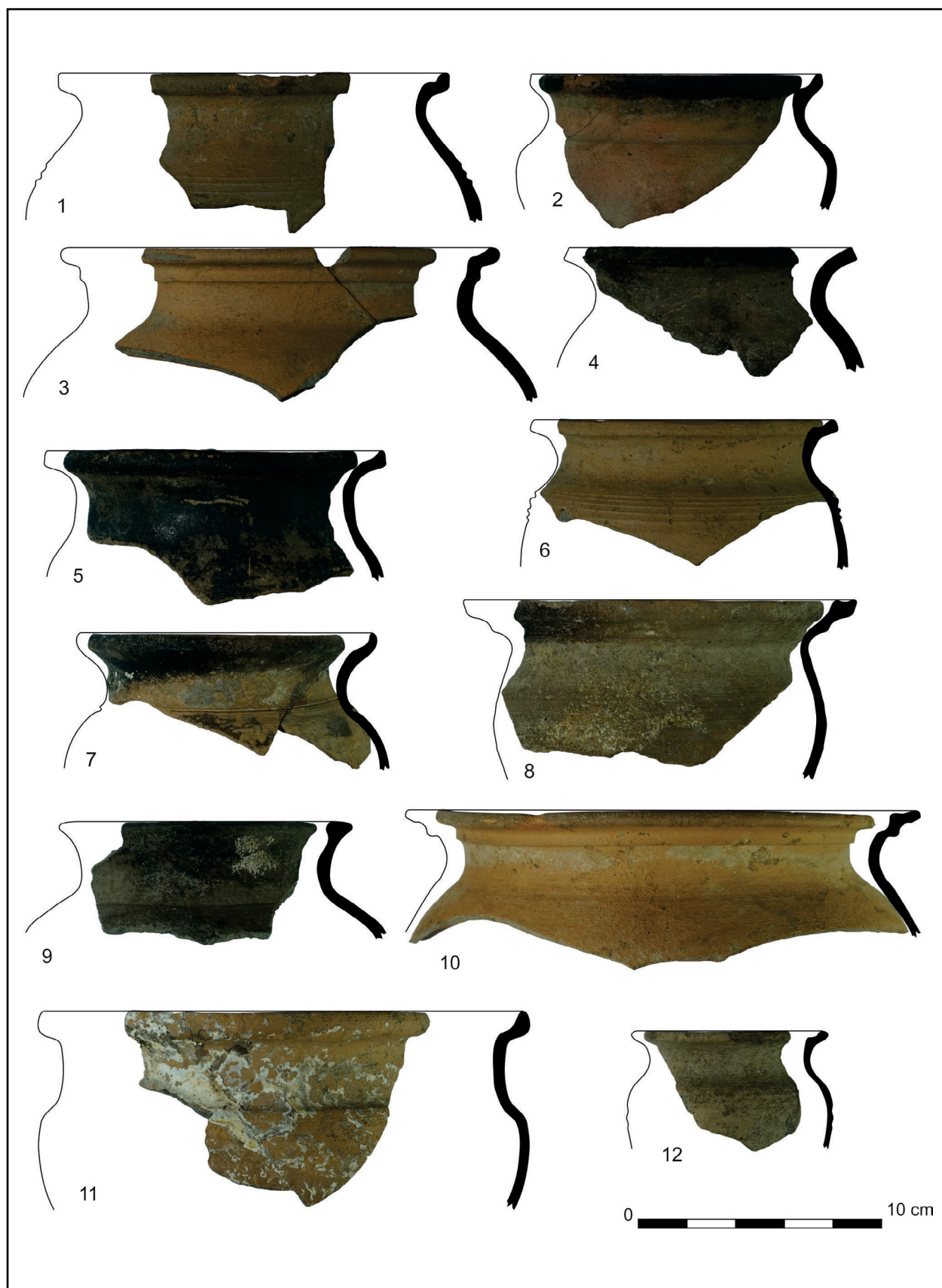
2. tábla. Árpád-kori edénytöredékek 1–3. A 20. obj. betöltése; 4–11. A 24. obj. betöltése / Pl. 2.
 Arpadian age pottery fragments 1–3. The filling of obj. 20; 4–11. The filling of obj. 24

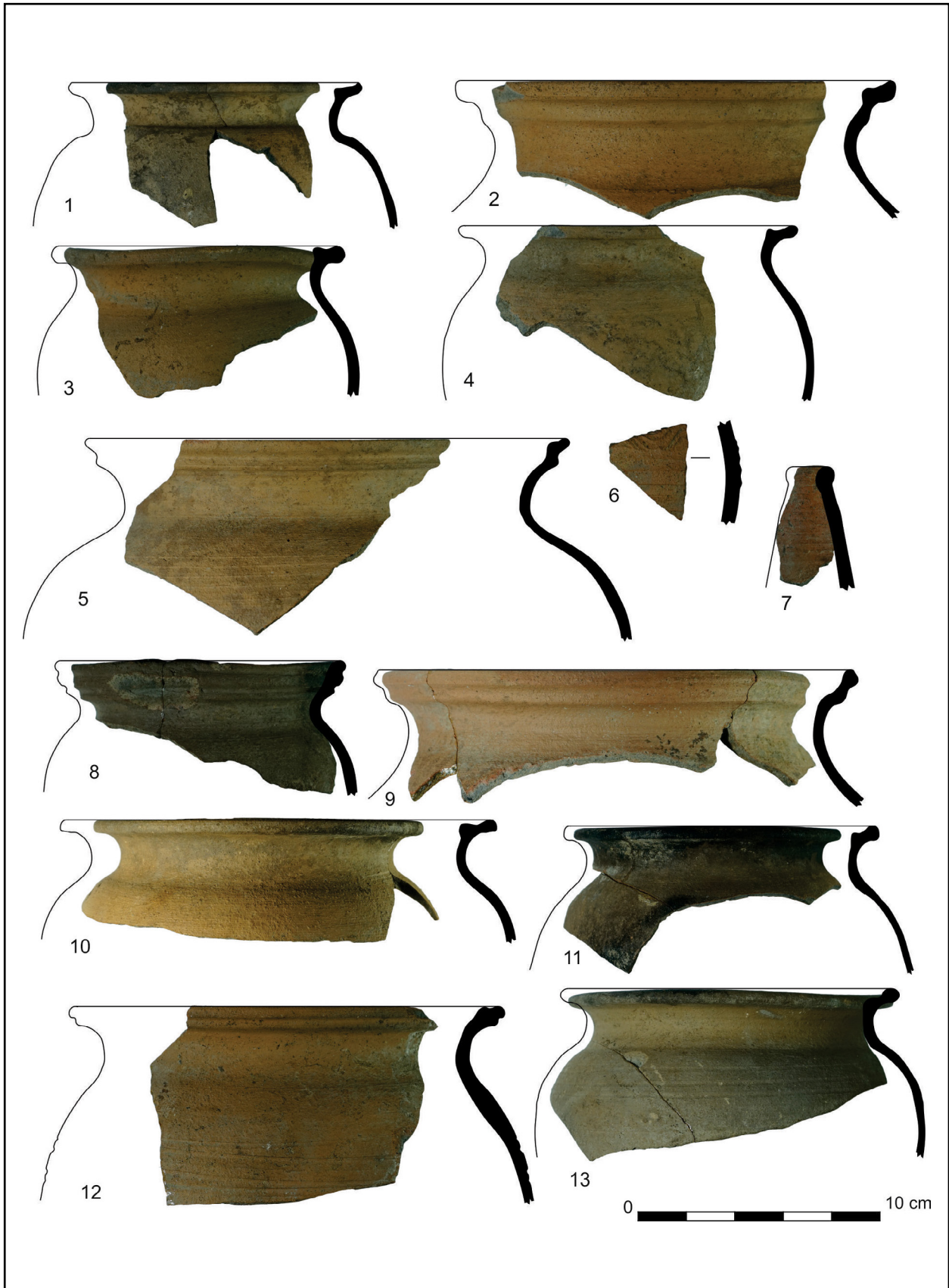
3. tábla. 14–15. századi leletek 1–4. Az 54. obj. betöltése; 5–14. Az 55. obj. betöltése / Pl. 3. 14–15th-century artefacts 1–4. The filling of obj. 54; 5–14. The filling of obj. 55

4. tábla. 1–7. Paticstörödékek az 1. obj. betöltéséből; 8–9. A 15. obj. kialakításához használt faragott kövek / Pl. 4. 1–7. Wattle and daub fragments from the filling of obj. 1; 8–9. The carved stones used for the construction of obj. 15

5. tábla. Főző- és tárolóedények az 1. obj. betöltéséből / Pl. 5. Cooking and storage vessels from the filling of obj. 1

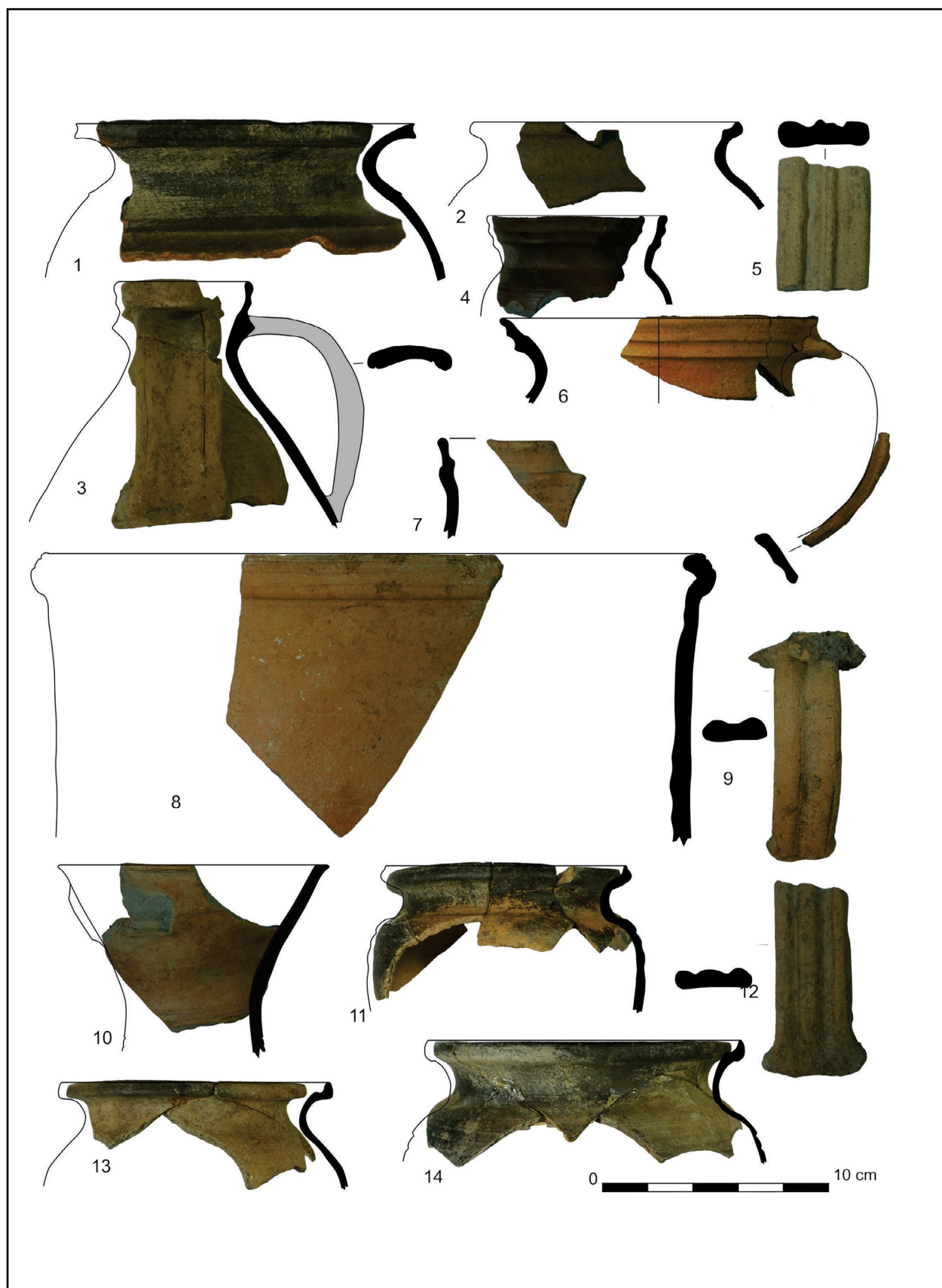
6. tábla. Fazekak és kancsók az 1. obj. betöltéséből / Pl. 6. Pots and jugs from the filling of obj. 1

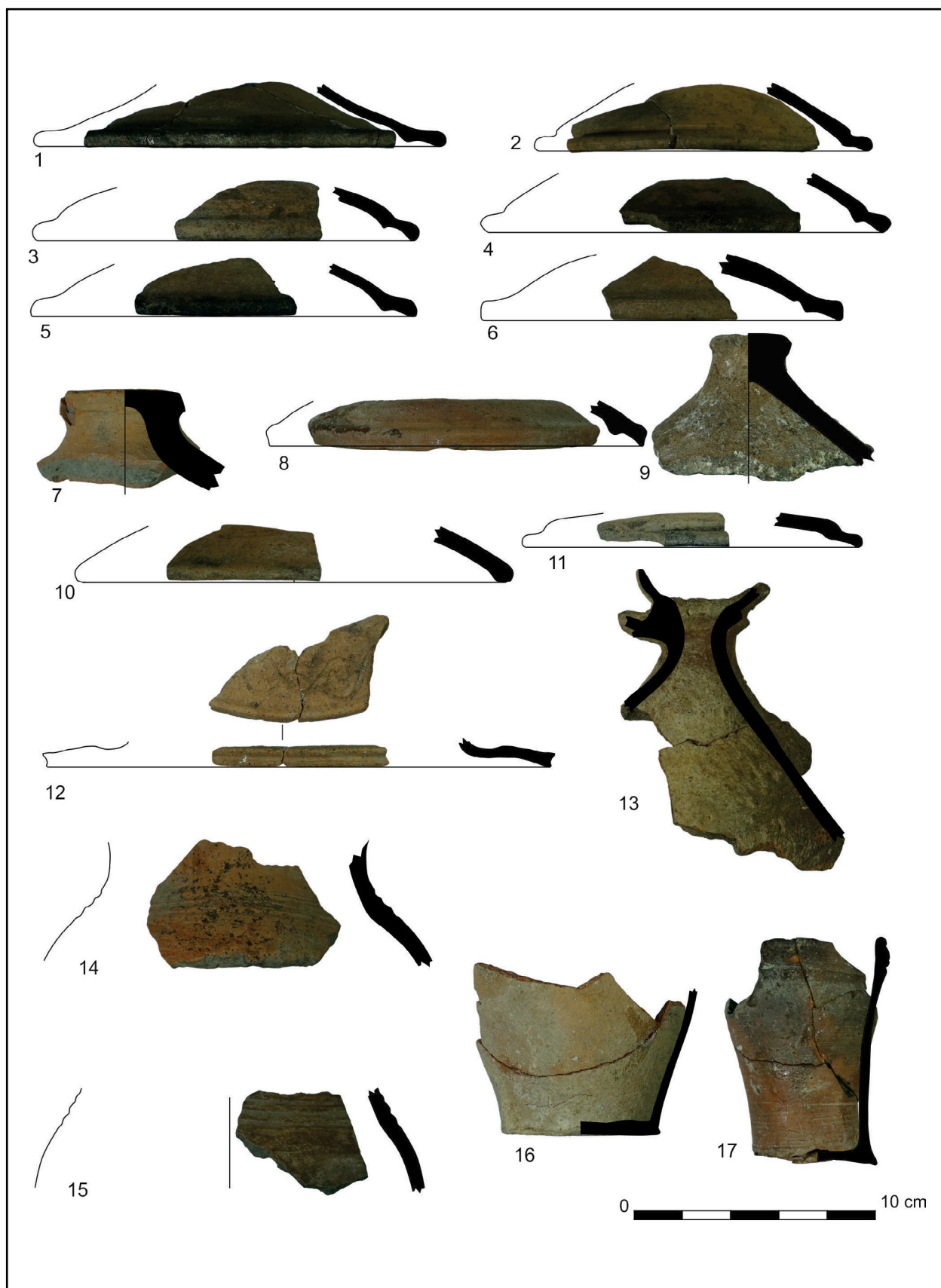
7. tábla. Fazéktípusok az 1. obj. betöltéséből / Pl. 7. Types of pots from the filling of obj. 1

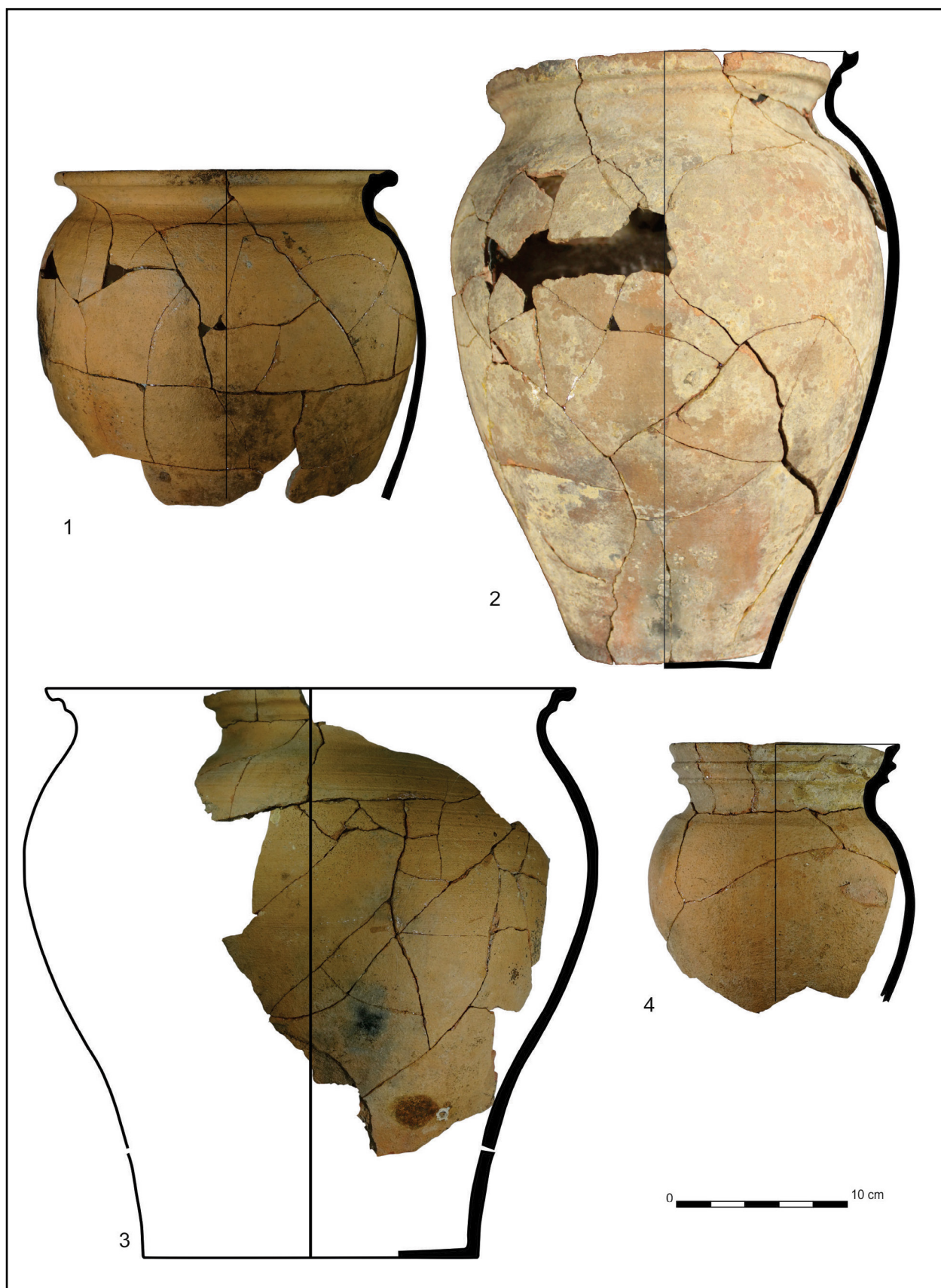
8. tábla. Fazekak, kancsó és asztali edények az 1. obj. betöltéséből / Pl. 8. Pots, jug, and tableware from the filling of obj. 1

9. tábla. Fazekak, kancsó, asztali edények, kályhakürtő töredéke az 1. obj. betöltéséből / Pl. 9. Pots, jug, tableware, and a fragment of a stove chimney from the filling of obj. 1

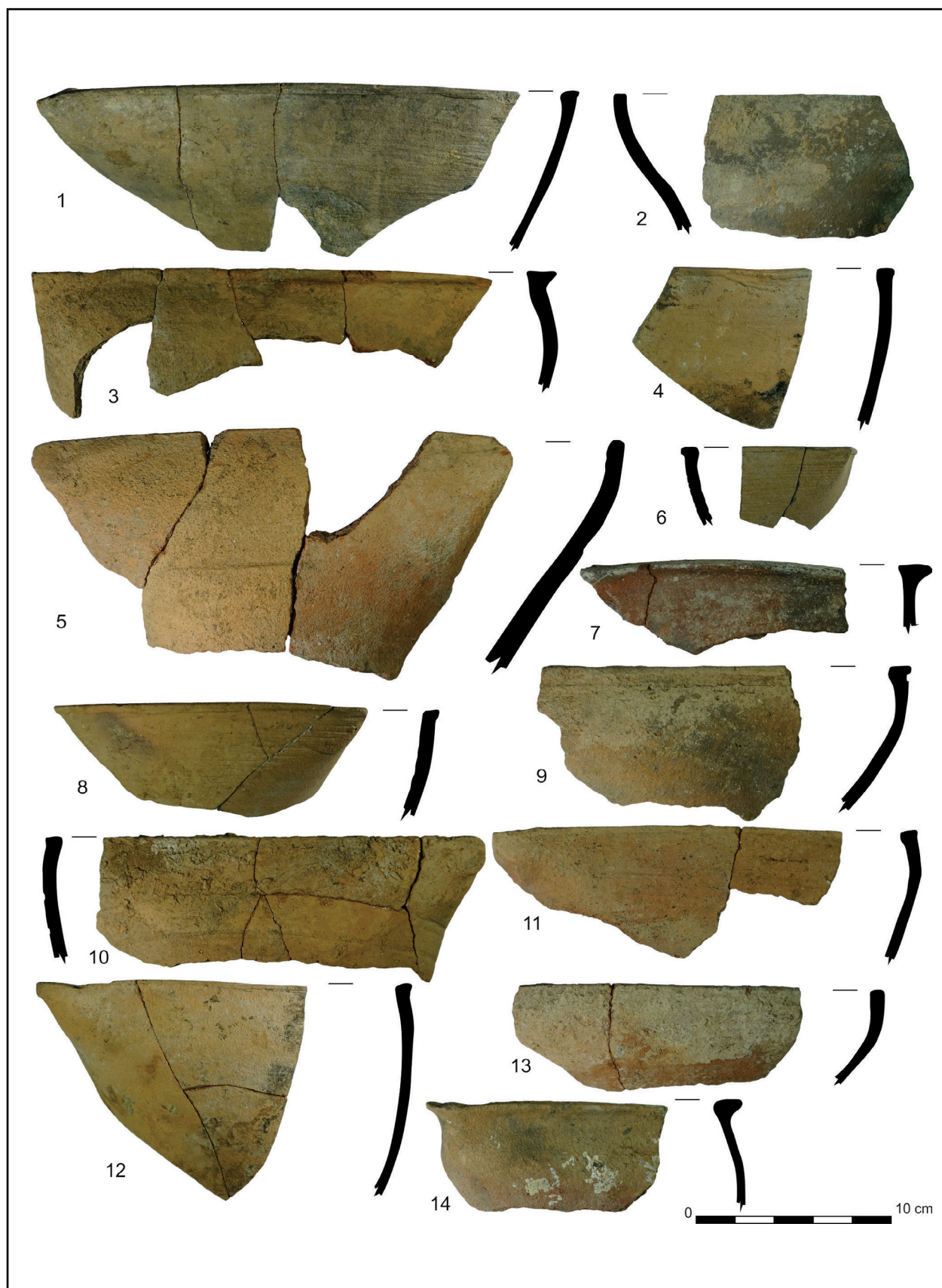
10. tábla. Fedők, poharak és kancsótöredékek az 1. obj. betöltéséből / Pl. 10. Lid, mug, and jug fragments from the filling of obj. 1

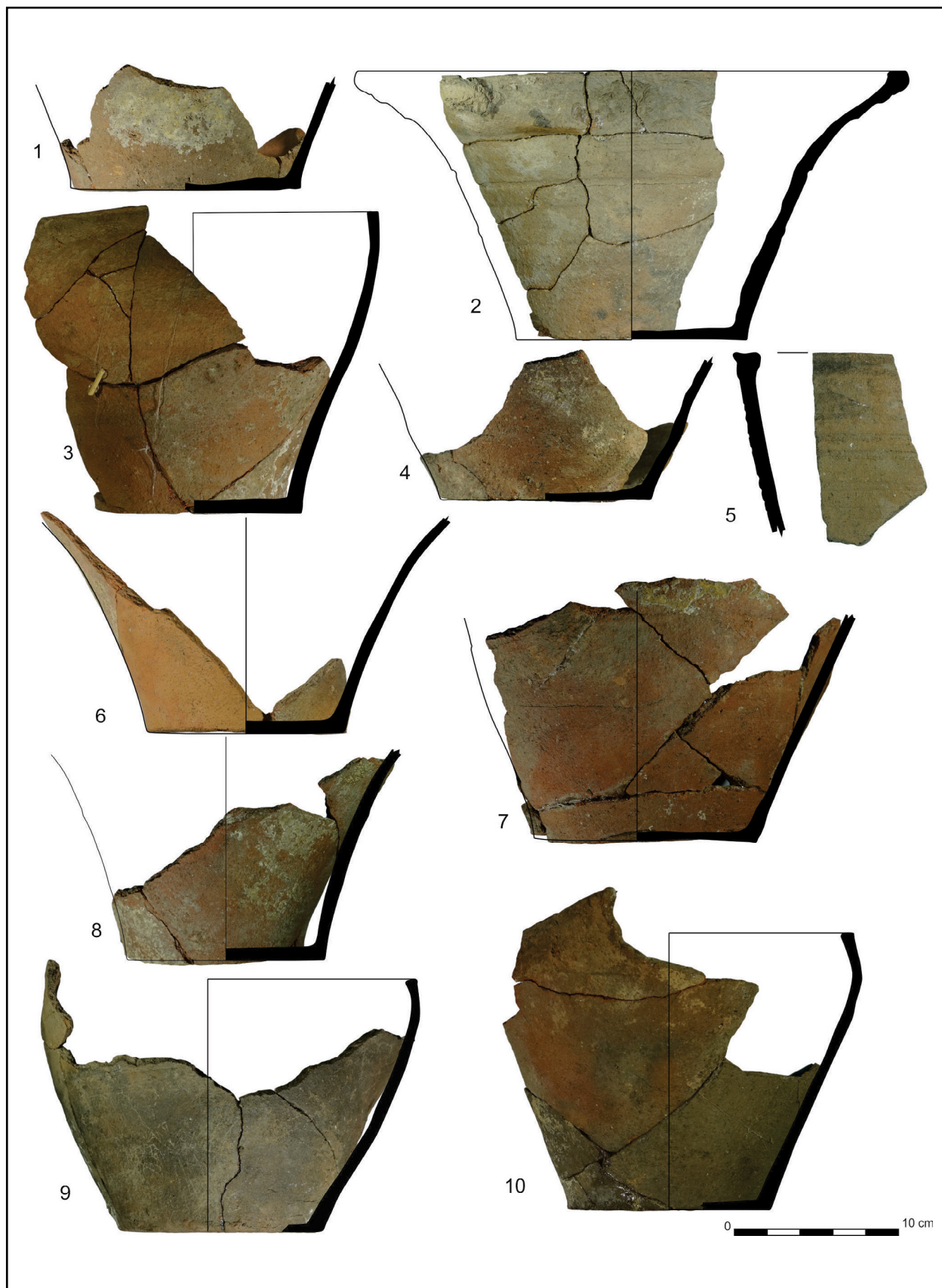
11. tábla. Kiegészíthető edények az 1. obj. betöltéséből / Pl. 11. Lid, mug, and jug fragments from the filling of obj. 1

12. tábla. Fém- és bronz tárgyak az 1. obj. betöltéséből / Pl. 12. Metallic and bronze objects from the filling of obj. 1

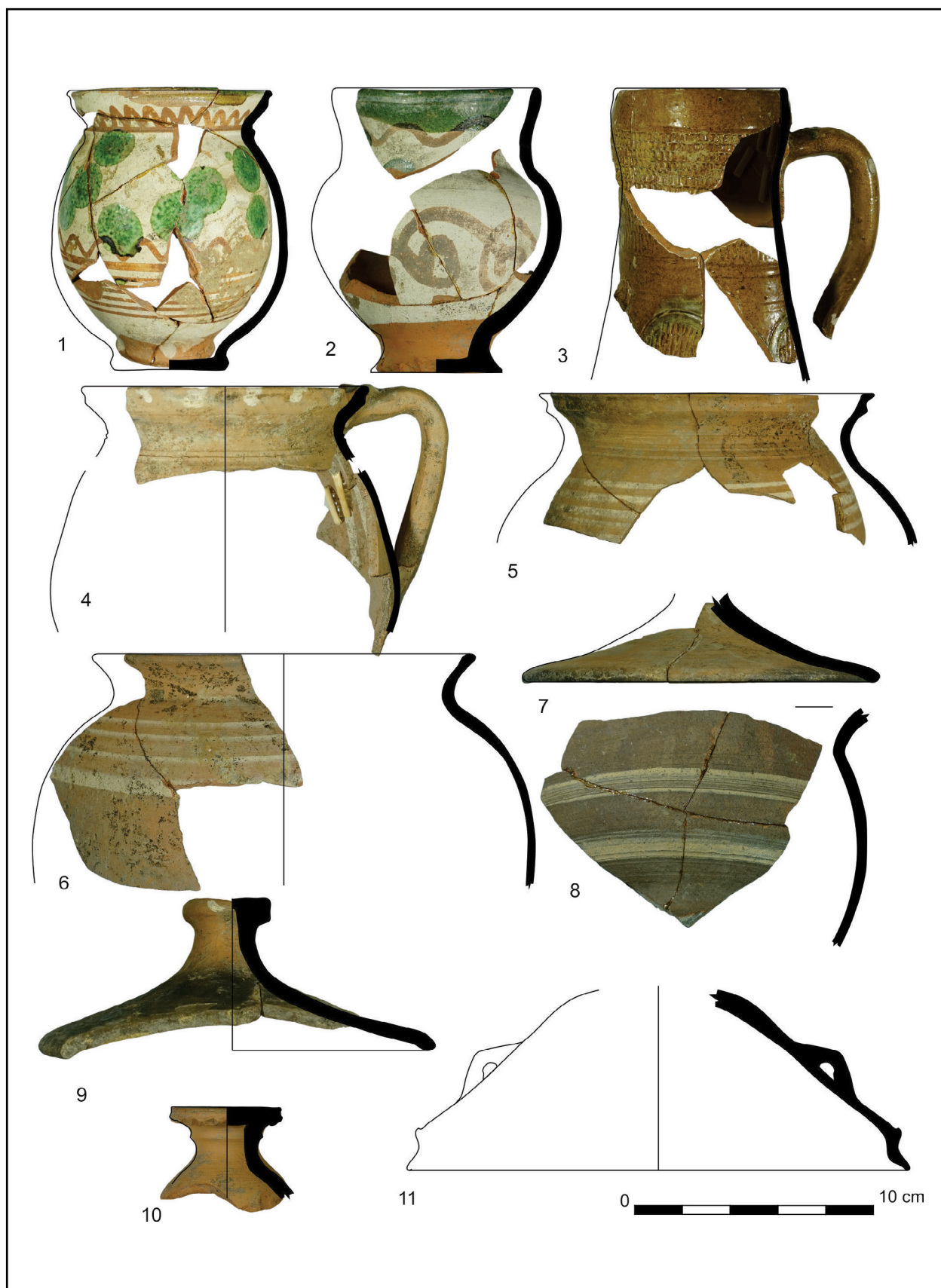
13. tábla. Kályhaszemek az 1. és 15. obj. betöltéséből / Pl. 13. Stove eye from the filling of obj. 1 and 15

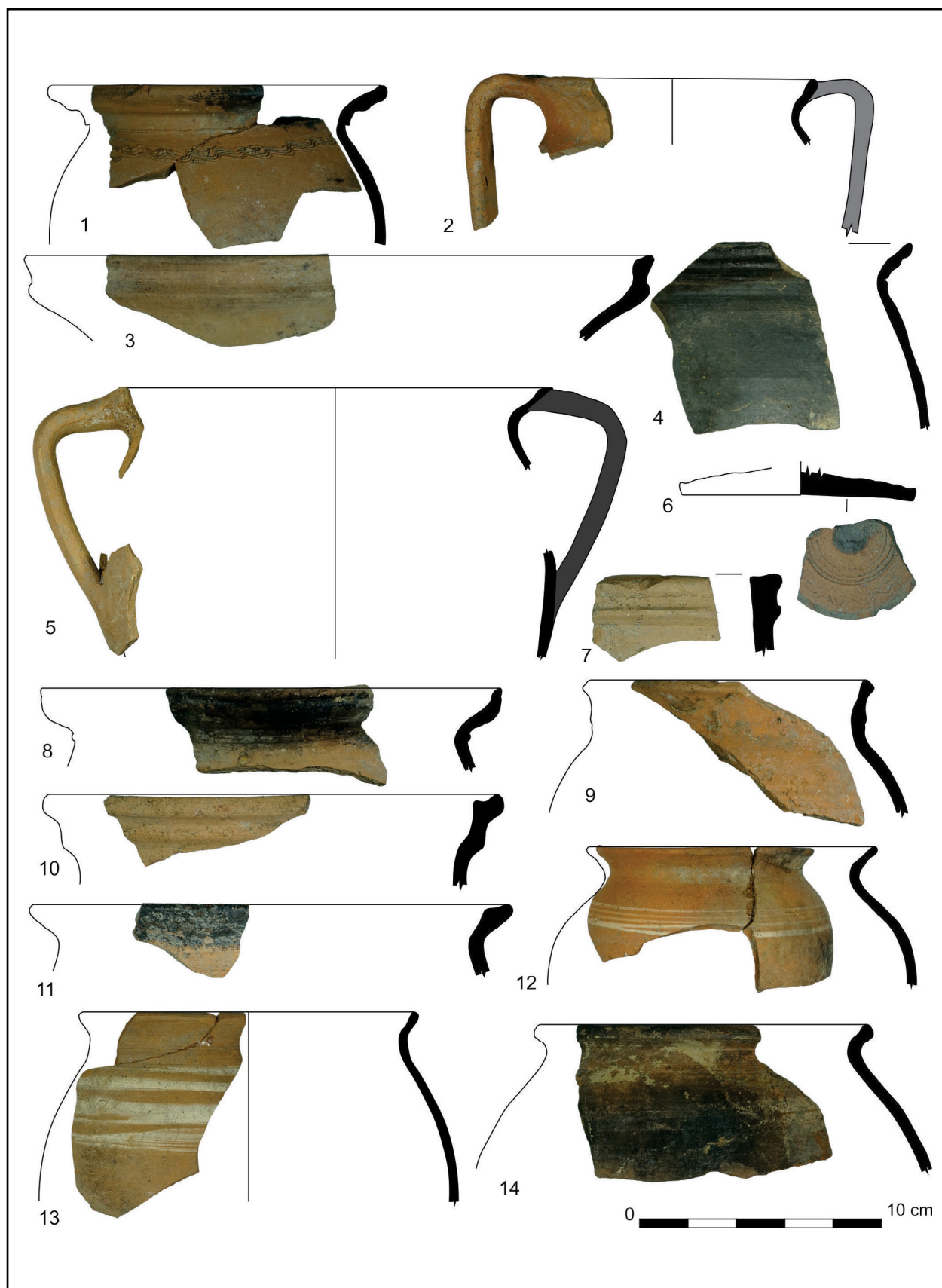
14. tábla. Kályhaszemek az 1. és 15. obj. betöltéséből / Pl. 14. Stove eye from the filling of obj. 1 and 15

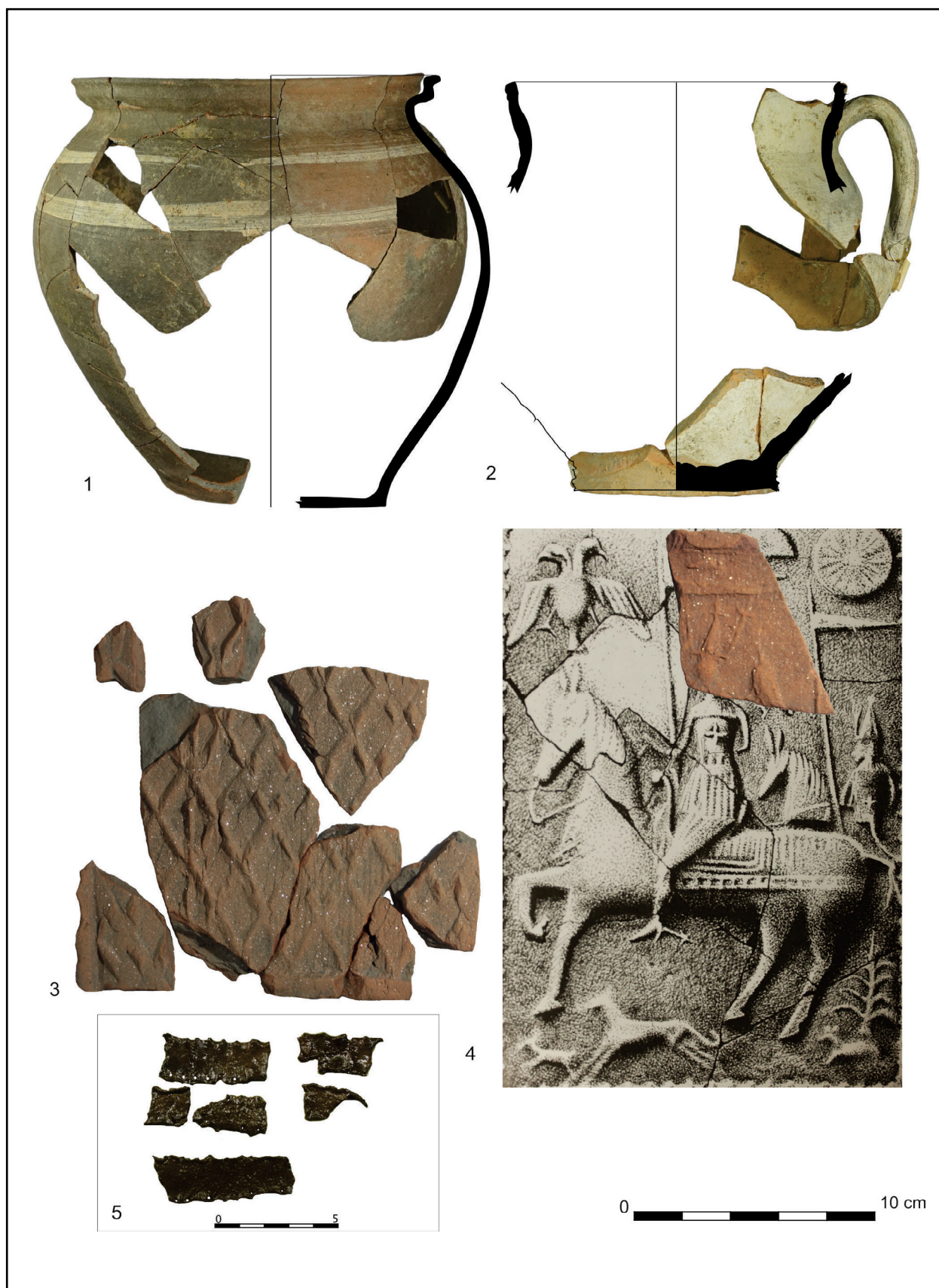
15. tábla. Alakos, szegély nélküli kályhacsempék az 1. és 15. obj. betöltéséből / Pl. 15. Decorated, frameless stove tiles from the filling of obj. 1 and 15

16. tábla. 17. századi kancsók, fazekak és fedők a kút betöltéséből (7. obj.) / Pl. 16. 17th-century jugs, pots and lids, from the well's filling (obj. 7)

17. tábla. 16–17. századi edények töredékei a kút betöltéséből (7. obj.) / Pl. 17. 16–17th-century vessel fragments from the well's filling (obj. 7)

18. tábla. 17. századi kiegészíthető edények és 16. századi kályhacsempe-töredékek a kút betöltéséből (7. obj.) / Pl. 18. 17th-century vessels and the fragments of a 16th-century stove tile from the well's filling (obj. 7)

19. tábla. SNR 4 réteg 1–13. Edénytöredékek; 14–15. Kályhaszemtöredékek; 16–25. Fém tárgyak. 12. obj. betöltése: 26–28. Bronztöredékek; 29. Üveggyöngy / Pl. 19. SNR 4 layer 1–13. Vessel fragments; 14–15. Stove eye fragments; 16–25. Metallic objects. The filling of obj. 12: 26–28. Bronze fragments; 29. Glass bead.

ETÉD REFORMÁTUS TEMPLOMAI

SÓFALVI ANDRÁS

*Non omnes sunt Sancti
qui calcant lim(i)na templi¹*

Az etédi református templomban végzett régészeti ásatások (2013–2019) kiemelkedő jelentőségűek a település egyháztörténeti múltjának feltárásában. A felszínre került templommaradványok a szórványos írott és művészettörténeti adatokat jelentős mértékben kiegészítették, történelmi kontextusba helyezték, lehetővé téve az egyháztörténeti hagyomány kiigazítását is. Etéd 16–17. századi, első és második – református – temploma a középkori egyházépítészet alapvető gyakorlati ismeretei szerint épült. Keletelt, egymástól diadalívvel elválasztott templomhajójuk és sokszögzáródású szentélyük, külső támpilléres kiképzésük évszázados templomépítészeti szokásokat követett; a tájolást pedig gyakorlati okokból a harmadik templom is tovább vitte. A piactér peremén épült, egymást viszonylag rövid időn belül váltó három templom Etéd késő középkori – kora újkori dinamikus fejlődésének megnyilvánulása, a közvetlen környezetükből származó, lényegében a világi élethez kapcsolódó régészeti leletanyag pedig betekintést nyújt a mezővárosi fejlődés alapszintjét elérő település anyagi kultúrájába.

Kulcsszavak: *filiális templom, reformáció, középkori és protestáns templomépítészet, vásáros hely, anyagi kultúra*

Keywords: *branch church, Reformation, medieval and Protestant church architecture, marketplace, material culture*

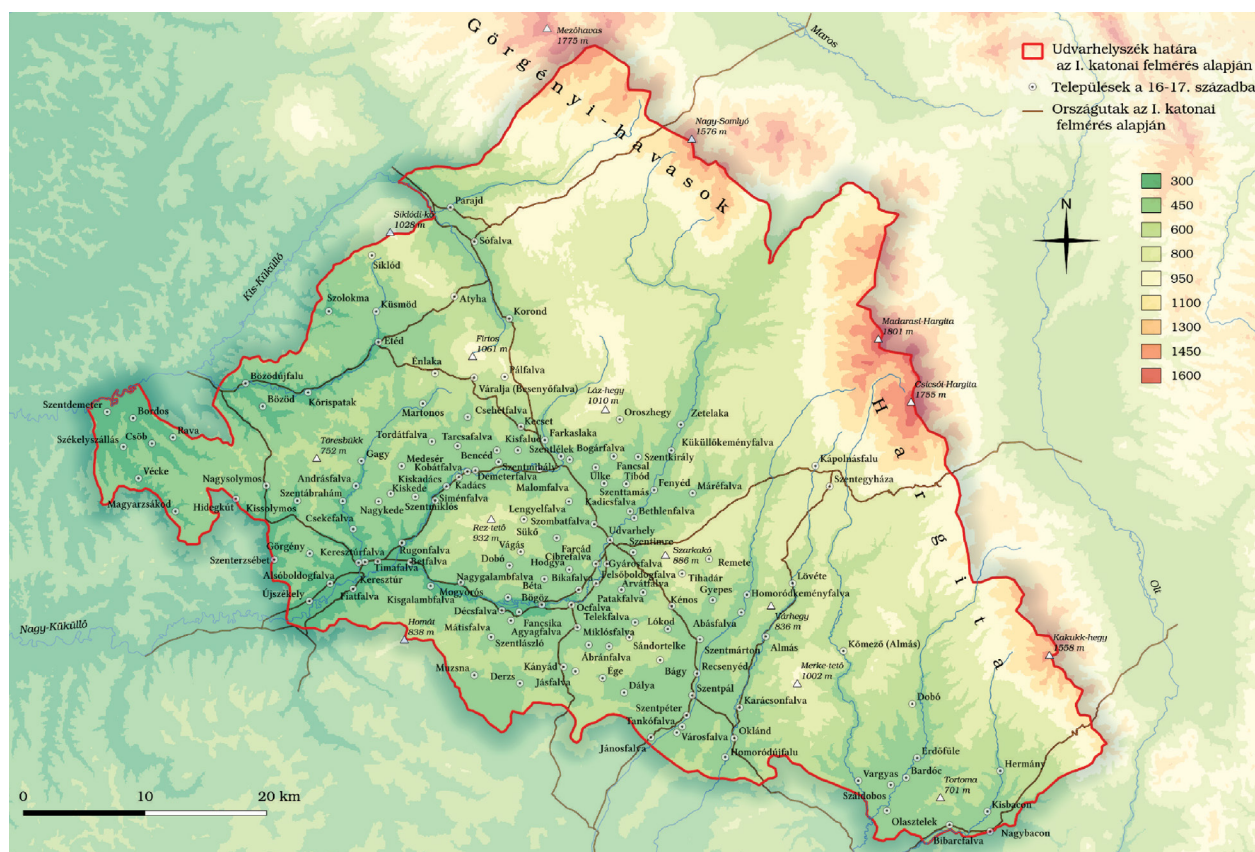
Bevezetés

A keresztútnál létrejött Etéd Udvarhelyszék legnagyobb és legdinamikusabban fejlődő települései közé tartozott a kora újkorban (1. kép). A településnek három országos vására volt Báthory Zsigmond korában, Bethlen Gábor idejében pedig *oppidum*ként említették. Annak ellenére, hogy a székely mezővárosok színvonalához nem tudott felzárkózni, Etédnek központi szerepe volt a következő évszázadokban is a környező falvak gazdasági-társadalmi fejlődésében. A 20. század második felében elindult és napjainkban is tartó sajátos társadalmi változások viszont jelentősen átrajzolták a település jellegét és képét.

A helytörténetírás jelentős tanulmányokat jegyez a település múltjáról,² kialakulását és középkori történetét viszont teljes homály fedi. Dolgozatom elsősorban régészeti vonalon nyújt áttekintést Etéd késő középkori – kora újkori egyháztörténetéről, melynek gerincét a közelmúltban a református templomban végzett régészeti feltárások adják. Fontos már előzetesen kiemelni, hogy a régészeti kutatómunka jelentős adatokat hozott felszínre a település korai (középkori) történetének vonatkozásában is. A két évszázad folyamán egymás maradványaira épült három istenháza ugyanakkor teljes keresztmetszetét nyújtja a korszak egyházépítészetének, és más regionális templomfeltárások eredményeivel egyetemben lehetőséget ad arra is, hogy az udvarhelyszéki protestáns templomépítészet kezdeteiről világosabb képet alkothassunk.

¹ A református templom déli bejáratának a 17. század utolsó negyedében készített reneszánsz kőkeretén olvasható jelmondat, mely a 18. század elején még jól ismert közmondás volt. Lásd PACZOLAY 2002.

² A település múltjáról két alapvető tanulmány: TARCSAFALVI PÁLFFY 1903; OLAJOS é. n. Érdemes megemlíteni, hogy a faluban a 20. század második felében jelentős helyi gyűjteménnyel rendelkező falumúzeum működött.

1. Udvarhelyszék késő középkori településhálózata és főbb útvonalai (a szerző adatai alapján készítette Kosza Antal) / The settlement network and major roads in Udvarhely district during the late Middle Ages (designed by Antal Kosza based on the author's data)

Írott források Etéd kora újkori történetéből (16–17. század)

Etéd székelyföldi viszonylatban is meglehetősen későn, a 16. század közepén tűnt fel az írott forrásokban. Első említése Izabella királyné 1559 elején kibocsátott okleveléből ismert, melyben etédi Kérész Mihály özvegyének, Zsófiának és fiának, Kérész Mihálynak farkaslaki Demjén Péterrel szemben folytatott pereskedésében hozott ítéletet rögzítettek.³ Ezt követően jelentősen megszaporodnak a fennmaradt írott források. Az 1566. július 11. előtt készült, II. János király seregében szolgált főemberek és lófők összeírásában Etédről nyolc lófőt és egy volt lófőt vettek jegyzékbe;⁴ nem sokkal később az udvarhelyszéki nemesek, lófők és a fejedelemnek adózó jobbágyporták közt Etéden Demjén Pétert másfél, Simon Hadnagyot pedig fél jobbágyportával írták össze.⁵ 1567-ben a Telegdi Mihály székely főkapitány által összeállított lófők jegyzéke Etédre négy lófőt vett nyilvántartásba,⁶ a 25 denáros összeírás 40 adózó portát,⁷ az udvarhelyszéki főnépek, a fejedelmi hadjáratban részt vevő lófők és az öt évnél régebbi jobbágyok 1567. április 1-én keletkezett jegyzéke pedig nyolc jobbágyot írt össze.⁸ 1570. április 7-én János Zsigmond oklevéllel megerősítette etédi részjóságaik és székely örökségeik birtokában Albertffy Péter és Pál, Gedő Demeter, Vágássy Gáspár, Hadnagy István és Kovács János etédi birtokosokat, május 21-én farkaslaki Demjén Pétert ugyancsak etédi birtokában, június 19-én etédi Lukács Antalt és Gothárdot etédi részjóságukban, valamint december 11-én

³ SzO, II, 86–89. Az oklevéltár keltezése (1550) nem helyes, ugyanis a benne említett hatalmaskodás Petrovics Péter bejövele óta történt, és Mekcsei László ítélmester látta el kézjegyével, tehát az 1559 vízkeresztjén kezdődő törvényszék alatt állították ki Gyulafehérváron. Nagyon köszönöm Bogdándi Zsolt-nak az oklevél keltezési körülményeinek meghatározásában nyújtott segítségét. Lásd még BOGDÁNDI 2015, 75.

⁴ SzO, II, 200, 205; SzO, ú. s. VII, 22, 25. Egy másik részleges jegyzék 1566. július 11. előtt csak két lófőt említ Etédre. SzO, ú. s. VII, 34.

⁵ SzO, ú. s. VII, 38. A jegyzéket Demény Lajos szerint 1566. július 11. után állították össze.

⁶ SzO, ú. s. VII, 56.

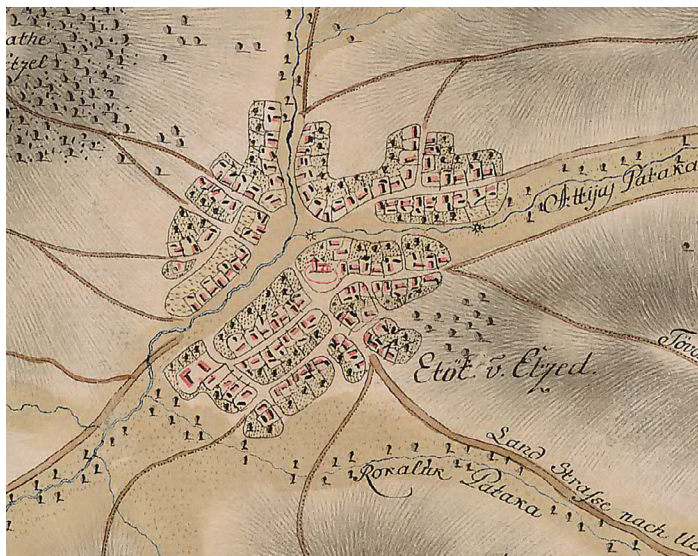
⁷ SzO, II, 220; SzO, ú. s. VII, 61.

⁸ SzO, ú. s. VII, 52.

Bácsmegyei Magyar Jánost etédi házának és székely örökségeinek a birtokában.⁹ Az 1575 végén készült, a váradi várhoz hadi szolgálatra rendelt udvarhelyszéki lovasok jegyzékében találjuk Lukács Antal lófőt egy lóval.¹⁰ A székelyföldi főemberek által fizetendő 50 denáros adóról 1576-ban készült összeírásban Etédről egyedül a fejedelem szerepel a jegyzékben, 36 forinttal,¹¹ Báthory István tehát 72 jobbágy felett rendelkezett a településen.

A 16. század végéig további etédi birtokokról és birtokosokról szerzünk tudomást Báthory Zsigmond királyi könyveiből. 1584-ben a malomfalviként írt Hadnagy Simon, Lukács és Lőrinc lófőket erősítette meg etédi jobbágytelkeik birtokában a fejedelem.¹² 1590. szeptember 22-én a fejedelem etédi Bakó Istvánt újra lófősítette utódaival együtt, a jó lóval, szablyával, sisakkal, páncéllal, pajzzsal, kopjával és egyéb hadi eszközzel rendelkező katonai szolgálat feltétele mellett, felmentve minden adó és más szolgáltatás alól;¹³ november 23-án pedig etédi Gál Boldizsárt lófősítette Báthory Zsigmond.¹⁴ 1591. március 28-án etédi Gedő Mihályt, Istvánt és Pált szolgálataik jutalmául újra lófősítette a fejedelem, Gedő Lukács és Pál Mihály gyalogpuskás szomszédságában lévő házukat pedig mentesítette minden adó és más szolgálat alól.¹⁵ A kiváltságoltak (lófők, gyalogpuskások) kivételével Etéd lakói az udvarhelyi várhoz szolgáltak, tudjuk meg Báthory Zsigmond egyik keltezetlen okleveléből.¹⁶

A Báthory Zsigmond királyi könyvéből ismert, 1591. május 16. körül kelt, csak címében fennmaradt bejegyzés radnóti Kendi Ferencnek adományozott etédi részjószágáról szól.¹⁷ (Kendi 1595-ben kegyvesztett lett, elkobzott etédi birtokát Apafi Mihály tanácsosának, Küküllő megyei főispánnak és fiainak adományozta a fejedelem.)¹⁸ Az 1591. évi oklevél azért is jelentős, mert közvetve egy másik oklevél hitelét erősíti, mely szerint Kendi Ferenc közbenjárására Báthory Zsigmond fejedelem 1593. április 26-án három országos vásár tartását engedélyezte Etédnek: Gyertyaszentelő Boldogasszony napján (február 2.), Szentháromság vasárnapja (a Pünkösöd utáni első vasárnap) utáni hétfőn, valamint Szent Mihály napján (szeptember 29.), a szombati heti vásár mellett.¹⁹ A Szent Mihály napi sokadalomról egy korabeli, 1599. évi, ökrök és lovak adásvételével kapcsolatos per is tanúskodik,²⁰ amelyből kiderül, hogy az etédi sokadalmon főként állatok cseréltek gazdát. A vásártartási jognak Etéd fejlődésére nézve jelentős következményei voltak, egy 1615. évi bizonyáglevélben ugyanis a település oppidumként (*Oppido Eted*) szerepel,²¹ két évvel később pedig „eted uarosanak piacza”-ra történik utalás.²² Tarcsafalvi Pálffy Aladár szerint hetivásárai sem tudtak állandósulni és elévültek, minek következtében Ferdinánd király 1836. október 5-én új hetivásárt engedélyezett a szerdai

2. Etéd az első katonai felmérésen / Atid on the first military survey

⁹ SzO, II, 307–309; EFKK 2003, 86–87, 274–277, 279. sz. regeszta; 92, 303. sz. regeszta; 93, 322. sz. regeszta; 106, 371. sz. regeszta.

¹⁰ SzO, ú. s. VII, 76.

¹¹ SzO, II, 38; SzO, ú. s. IV, 37.

¹² EFKK 2005, 157, 479. sz. regeszta.

¹³ EFKK 2005, 341, 1245. sz. regeszta.

¹⁴ EFKK 2005, 356, 1311. sz. regeszta.

¹⁵ EFKK 2005, 397, 1469. sz. regeszta.

¹⁶ Lásd BÓNIS–VALENTIN 1947, 23, 45–46.

¹⁷ EFKK 2005, 416, 1555. sz. regeszta. Orbán Balázs szerint az adománylevél kelte július 29. ORBÁN 1868, I, 144.

¹⁸ ORBÁN 1868, I, 144.

¹⁹ ORBÁN 1868, I, 144; TARCSAFALVI PÁLFFY 1903, 10.

²⁰ SzO, ú. s. III, 123, 560. sz. jegyzőkönyv.

²¹ KvÁLVT, Fond 16, Udvarhelyszék II, Protocollumok, II/5, 99/164. Lásd még MIHÁLY é.n.

²² KvÁLVT, Fond 16, Udvarhelyszék II, Protocollumok, II/4, 363. Az adatokra Mihály János hívta fel a figyelmemet, szívességét nagyon köszönöm!

*3. A református templom keletről (a szerző felv.) / The Calvinist church from east
(photo by the author)*

napra.²³ Fontos e tekintetben Pálffy megjegyzése, miszerint „ez is el fog évülni, hiszen ahhoz köre nincs, hogy a hetivásárait meg tudja tartani”,²⁴ Etédet ugyanis éppen földrajzi helyzete emelte ki a környező települések sorából és tette vásáros helyé. Kétségtelen, hogy Etéd és a sóvidéki régió a legközelebbi mezővárosok (Székelykeresztúr, Nyárádszereda) piackörzeteitől meglehetősen távol esett, és hogy az előbbi földrajzi helyzete avatta olyan helyé, ahol az egy napi oda-vissza járóföldre található települések mezőgazdasági árutermelői és kézművesei piacra leltek. A középkori és kora újkori magyar mezővárosok és/vagy központi helyek funkcionális vizsgálatának és településhierarchiájának szempontjai közt szerepel az úthálózati csomópont, illetve a vásártartás kritériuma, további paramétereket Etéd esetében a 16. század második felétől jelentősen megszorodó, ám a 17. század vonatkozásában közöletlen törvénykezési jegyzőkönyvek, valamint további régészeti kutatások nyújthatnak (település jogi helyzete, helyi kézművesipar jelenléte, importtárgyak stb.).²⁵ Figyelemre méltó Etéd hasonlósága az erdővidéki Baróttal, melynek szintén három országos vásár tartására volt jogosultsága Gyertyaszentelő Boldogasszony napján, Szentháromság vasárnapján, valamint Szent Márton napján, ám az ugyancsak peremvidéken (hegyek lábánál) és két szék határához közel található település sosem vált mezővárossá.

A 17. századból közölt, a település társadalomtörténetének teljes keresztmetszetét bemutató lustrák részletes taglalása nem lehet célja egyháztörténeti tanulmányunknak, az alábbiakban ezeknek csupán a főbb aspektusait emelném ki. A Giorgio Basta császári hadvezér által 1602. augusztus 11-én felesketett nemesek, lófők és szabad székelyek összeírásában Etédről 12 lófőt, hat gyalogpuskást és 38 szabad székelyt vettek jegyzékbe;²⁶ erről az összeírásról elsősorban azt érdemes megjegyezni, hogy noha nem teljes, mégis jelzi a Báthory Zsigmond idején elindult társadalmi változásokat. A székelyföldi lovasok és gyalogosok (nemesek, lófők és szabad székelyek) 1604. március 15-én készült

²³ TARCSAFALVI PÁLFFY 1903, 10.

²⁴ TARCSAFALVI PÁLFFY 1903, 10.

²⁵ A kérdésnek jelentős irodalma van a magyar történetírásban, székelyföldi viszonylatban lásd BENKŐ E. 2012, 350–384.

²⁶ SzO, V, 305–306; SzO, ú. s. IV, 106–107.

lustrájában Etédről mindössze négy lófőt és 14 gyalogost írtak össze külön-külön századokba osztva.²⁷ A legteljesebb katonai összeírásként ismert Bethlen Gábor-féle 1614. évi lustra idején, családfőinek számát (123) tekintve, Etéd volt a legnagyobb udvarhelyszéki település, lakóinak viszont alig több mint a fele (68) volt személyében szabad (lófő, gyalogkatona, szabad székhely).²⁸ Egy ezt követően készült jegyzékben Etédről még öt nincstelent és kilenc zsellért írtak össze.²⁹ 1627-ben az udvarhelyszéki nemesek, lófők, darabontok, valamint hadi szolgálatra visszaszerzett székhelyek és jobbágysorában Etédről az eskü alatt tanúskodó hét személy mellett 19 lófőt, egy lófő özvegyét, 63 gyalogpuskást, négy özvegyet és három hadi szolgálatra visszaszerzett gyalogpuskást, 16 jobbágyot, valamint két nincstelen jövevényt vettek jegyzékbe.³⁰ Széki főemberek élvonalába tartozó birtokos nemes a 17. században nem élt Etéden, 1627-ben a legjelentősebb bebíró nemesek (Balássy Ferenc, Pálffy Ferenc, Balás István) is mindössze három-négy jobbággal rendelkeztek.³¹ Az 1635 nyarán (július 17.), Alia Farkas udvarhelyszéki főkapitány beiktatásakor végzett katonai mustrán az udvarhelyszéki nemesek, főemberek, lófők és puszkás gyalogosok sorában Etédről 28 lovas és egy gyalog lófőt, valamint 61 gyalogpuskást írtak össze.³² Az 1635. november 18-án, Deák Bálint által készített összeírás az udvarhelyszéki hadköteles székhelyek közt Etédről a hét esküdt mellett 17 lófőt, illetve öt lófő özvegyet, 51 gyalogpuskást, valamint 27 új és hadi szolgálatra visszaszerzett (rég) lófőt vett jegyzékbe.³³ Az udvarhelyszéki székhelyekről 1637 szeptemberében a százak és azon belül a falvak sorrendjében készült lustra etédi gyalogpuskásai feltételezhetően a kőrispatakiak közé kerültek (utóbbiak túl magas lélekszáma és a névegyezések alapján következtethetünk erre), az etédi távol maradtak közt mindössze négy gyalogost vett lajstromba az összeírás, a lovasok közül pedig egyről jegyezte fel, hogy hiányos fegyverzet miatt maradt el.³⁴ Az 1648-ban hűségesküt tett udvarhelyszéki hadköteles székhelyek jegyzékében Etéd első helyen szerepel 101 személlyel, társadalmi jogállás nélkül.³⁵ Az 1653. évi moldvai hadjáratból távol maradt udvarhelyszéki hadköteles székhelyekről készült jegyzék Etédről 34 személyt tartalmaz.³⁶ 1655 nyarán a havasalföldi hadjáratból távol maradt udvarhelyszékiek összeírásában Etédről 21 férfiembről jegyezték fel, hogy harcra nem való, vagy valamilyen oknál fogva mentes a hadakozás alól.³⁷ 1674. június 26-án a Bethlen Miklós udvarhelyszéki főkapitány által végzett lustra etédi jegyzékében 45 lovas, illetve gyalogos lófőt találunk.³⁸ Az 1679. július

4. A templom tornya keletről, a régi fedélszék fölötti ablakkal (a szerző felv.) / The church's tower from east, with the window above the old roof (photo by the author)

²⁷ SzO, ú. s. IV, 160, 171.

²⁸ SzO, ú. s. IV, 339–341. A lustra értékelésére lásd BENKŐ–DEMÉNY–VEKOV 1979, 182.

²⁹ SzO, ú. s. IV, 555–556.

³⁰ SzO, ú. s. IV, 717, 751–752, 777, 781–782, 789–790, 799.

³¹ SzO, ú. s. VII, 80–87.

³² SzO, ú. s. VI, 12, 24, 33.

³³ SzO, ú. s. V, 277–280.

³⁴ SzO, ú. s. VI, 70–71, 84–85.

³⁵ SzO, ú. s. VII, 105–106.

³⁶ SzO, ú. s. VI, 331–332.

³⁷ SzO, ú. s. VII, 131–132.

³⁸ SzO, ú. s. VII, 228.

5. Égésnyom a torony egyik gerendafészkében (a szerző felv.) / Burning reminiscence in a beam's pocket of the tower (photo by the author)

vi Pálffy Aladár szerint Etéd 1617-ben „gondol a különválásra”, ekkor a falutól keletre magasodó Harang-oldalon építettek fatemplomot.⁴⁶ A nevezett templomépítésnek nem sikerült felderíteni a történeti forrását, és a napjainkban temetőként használt, Kiáltó-hegynek is nevezett, három kisebb dombra tagolódó magaslaton nem találtunk egyházi épületre utaló nyomokat terepbejárásunk során, 2013 őszén. Az elsőként Tarcsafalvi által lejegyzett egyháztörténeti hagyományt,⁴⁷ amint alább látni fogjuk, a református templomban végzett régészeti feltárás új megvilágításba helyezte és átértelmezte.

Benkő József 1624. évi parókiaépítésről tett említést,⁴⁸ forrását viszont nem jelölte meg. Egy 1640-ben kelt törvénykezési jegyzőkönyv szerint: „az Megie hazanal kiben lakik az Schola Mester vicinussa ab una az Praedikator haza ab altera Lakatos Mattias haz, melliet Ecclesia akarattiabol bir es ugian Ecclesiae.”⁴⁹ Az udvarhelyi református egyházmegye 1644-ben nyitott protocollumának etédi bejegyzései közt azt találjuk, hogy Tóth Péter darabont örökségét az etédi egyháznak adta, mivel a prédikátornak és a mesternek (kántornak) telke, háza nem volt; az adomány leírta a szomszédokat is: „Egy felől valo vicinussa Egri Gergelij, más felől az Országgh nagy Uttja, Harmad felol az Tot Istvan

10-én készült udvarhelyszéki lustrában a nemesek közt találjuk Gálfi Jánost és Gálfi Zsigmondot,³⁹ utóbbi ez időben adományozott az etédi templom számára egy abroszt és egy kendőt;⁴⁰ az összeírásban 46 lófő, hat lovas puskás, 20 gyalogos lófő és 35 gyalogpuskás szerepel.⁴¹ Gálfi János bérese az 1682. évi, a hadjáratból távol maradt etédieik lustrájában jelenik meg, Gálfi tehát birtokos volt a településen.⁴² Az 1682. augusztus 27-i, a hadjáratból távol maradt udvarhelyszéki székelyek százan-kénti és települések szerinti jegyzékében Etéd-ről 10 személyt találunk.⁴³ Végül az udvarhelyszéki nemesek, lófők és gyalogpuskások 1692 júliusában készített katonai összeírása Etéd-ről a nemesek közt Gálfi Zsigmondot, a százak és települések szerinti jegyzék pedig 67 lófőt és 21 gyalogpuskást vett lajstromba.⁴⁴

Egyháztörténeti adatok a 16–17. századból

Etéd egyházigazgatásilag nem volt önálló a középkorban. A későbbi egyháztörténeti források tanúsága szerint a település a küsmödi plébánia tartozéka volt,⁴⁵ és egészen a késő középkorig a közeli anyaegyház templomába jártak misére az etédieik, sőt oda is temetkeztek.

Templomépítésre és egyházi önállósodásra a 16–17. században került sor; az egyháztörténeti források, valamint a közelmúltban végzett régészeti kutatások tanúsága alapján. Tarcsafal-

³⁹ SzO, ú. s. VII, 269.

⁴⁰ UDVEMILVT, LIBECLUDV, 1644, 2. sz. jegyzőkönyv, 155.

⁴¹ SzO, ú. s. VII, 285, 288, 292, 295.

⁴² SzO, ú. s. VIII, 80.

⁴³ SzO, ú. s. VIII, 73, 80.

⁴⁴ SzO, ú. s. VIII, 316, 341, 346.

⁴⁵ DÁVID 1981, 192. Dávid Lászlóval egyetértve nem tartom meggyőzőnek a kései egyháztörténeti hagyományt, mely szerint Etéd Atyha filiája volt önállósodásáig, ugyanis nincsenek hiteles adatok arra nézve, hogy Atyha a középkorban plébániajogú egyház lett volna. Vö. DÁVID 1981, 59.

⁴⁶ TARCSAFALVI PÁLFFY 1903, 11.

⁴⁷ Tőle vette át Olajos László is. Lásd OLAJOS, 16–17.

⁴⁸ BENKŐ J. 1999, II, 52.

⁴⁹ KVÁLVT, Fond 16, Udvarhelyszék II, Protocollumok, II/17, 93.

Eoroksége, Gagy Pálfi Ferencz Jobbagyaje.”⁵⁰ Tóth Péter vak gyalogpuskást az udvarhelyszéki nemesek, lófők, darabontok és hadi szolgálatra visszaszerzett székelyek és jobbágyok 1627. évi összeírásában találjuk meg a veteránok közt,⁵¹ ő az 1635. évi összeírás idején már nem élt, de a lustra megjegyezte, hogy „M.h. magtalanul. Eórókseget Szentegyházhoz hatta”.⁵² Tóth Istvánt az 1614-es lustra a jobbágyok között írta össze, akárcsak Egri Gergelyt.⁵³ Ezek az adatok meglehetősen szilárd alapokra helyezik Benkő József értesülését kronológiai tekintetben. A protocolum idézett részletével egyazon időben kelt bejegyzésben az etédi egyház földjei olyan birtokosokkal voltak szomszédosok, akiket zömében mind megtalálunk a lustrákban (1614, 1627, 1635). Etéd első ismert lelképásztora Kapocsi Miklós volt (1656).⁵⁴

Az írott források és a helytörténeti adatok tanúsága szerint a következő templomépítésre az 1670-es években került sor. Támogatására a sófalvi sóakna 200 darab kőso kiutalását rendelte el 1672-ben;⁵⁵ a mai templom déli, másodlagos helyzetű, 1678-as évszámmal ellátott, reneszánsz formajegyeket őrző ajtókerete (10–11. kép) azt tanúsítja, hogy az építkezés ekkor a befejezéshez közeledett; a templomot 1680-ban szentelte fel Veszprémi István udvarhelyi esperes.⁵⁶ Etéd 1682-ben lett teljes jogú egyházközség.⁵⁷

Az 1644-től vezetett egyházmegyei protocolum Etédre vonatkozó bejegyzéseit a templom javainak felsorolása nyitja: egy kis aranyozott pohár, egy ónkanna, két abrosz, egy óntányér, egy kis harang, egy gylcskendő és két vássonkendő.⁵⁸ Úgy tűnik, hogy nemcsak a kis harang semmisült meg, hanem a felsorolt klenódiumok is elkeveredtek a következő két évszázad folyamán, ugyanis az 1854. évi egyházmegyei vizsgálat idején lajstromba vett kellékek közt már nem azonosíthatók.⁵⁹ A jegyzőkönyvben megtalálhatók a küsmödi templommal egykor közös vagyontárgyak is: egy aranyozott pohár és két nagy harang, áthúзва és kiegészítve azzal a megjegyzéssel, hogy „Megh alkuttanak”. Feltehető, hogy a pohár az etédiek birtokába került az egyik haranggal együtt; egy másik „öreg” harangról a 17. század végi – 18. század eleji lapszéli bejegyzések közt azt írták, hogy nemrég vásárolta az egyház száz forintért. Ennek folytatásában még a következő úrasztali edényekről tesz említést a protocolum: egy ezüstitányér, melyet Makai Miklós készíttetett⁶⁰ „Istenes indulatyábul” 1680-ban, ez napjainkban is megvan az egyház klenódiu-

6. A torony és a templomhajó falazatának kapcsolata a nyugati karzatról (a szerző felv.) / The join between the tower and the nave of the church from the western gallery (photo by the author)

⁵⁰ UDVEMILVT, LIBECCLUDV, 1644, 2. sz. jegyzőkönyv, 155. A parókia (a kántori lakot 1936-ban elbontották) azóta is ezen a helyen áll, meglehetősen távol a templomtól, a Küsmöd-patak északi oldalán kezdődő Pap utcában.

⁵¹ SzO, ú. s. IV, 751.

⁵² SzO, ú. s. V, 279.

⁵³ SzO, ú. s. IV, 340.

⁵⁴ OLAJOS, 16.

⁵⁵ ORBÁN 1868, I, 144. Lásd még OLAJOS, 16.

⁵⁶ ORBÁN 1868, I, 145.

⁵⁷ OLAJOS, 16.

⁵⁸ UDVEMILVT, LIBECCLUDV, 1644, 2. sz. jegyzőkönyv, 155.

⁵⁹ E tanulmány keretében nincsen terünk az Olajos László által közölt vagyonleltárak és listák tételes elemzésére, ugyanis a nyilvántartásba vett tárgyak zöme 18–19. századi. Meg kell viszont említeni, hogy ezek a jegyzékek pontatlanságokat is tartalmaznak, és egyes klenódiumok származása, datálása keveredik egymással. Vö. OLAJOS, 21–25.

⁶⁰ A korabeli lustrákban nem találjuk nevét Etéden, pusztán Makai Balázs szolgálja szerepel az 1682. évi, a hadjáratból távol

7. A régi fedélszék lenyomata a torony északkeleti oldalán (a szerző felv.) / The cast of the old roof on the north-eastern side of the tower (photo by the author)

rangok, klenódiumok, parókia, saját lelkész). Teljes kontextusban való értelmezésüket a régészeti feltárások ismeretében fogjuk megkísérteni az alábbiakban.

Etéd egyházi életének vonatkozásában röviden szólnunk kell a településen a 18. századtól jelen lévő katolikusokról is, akiknek a lelki gondozását a firtosi ferencesek látták el. A piactértől nyugatra, a Küsmöd-patak alacsony teraszán vásárolt telken építettek imaházat, majd 1777-ben plébániát a katolikusok, és 1876–1889 között itt épült fel a Szent Mihály tiszteletére szentelt jelenlegi templom.⁶⁴ A 18. század végén a Firtosról távozni kényszerülő ferencesek egyik, 1739. évszámú harangját Etédre hozták.⁶⁵ Ennek feltételezhető kapcsolata és összefüggése az említett Harang-oldal dűlővel további kutatás tárgya.

Építkezés a 18–19. század fordulóján: a harmadik (III.) templom

1792. szeptember 9-én Etéden tűz ütött ki, amely elpusztított 110 portát és a templomon is jelentős károkat okozott. „Templomunkat, tornyunkat meg-rontá, Köfalait meg-repedezteté, három szép harangjainkat 's Oránkat le-olvasztá, minden Parokhiális Épületeinket hirtelen elpusztítá” – részletezte a tragédiát két évvel későbbi ún. kéregető levelében a falu neves lelkésze, Kendi Sámuel.⁶⁶ A tönkrement harangokból hamarosan két újat öntöttek, ebből napjainkra csak a kisebbik maradt meg (8. kép), a nagyharangot az első világháború vitte el, helyette 1924-ben készítették újat, ércebe öntve az egykori tűzvész és az elpusztult harangok történetét.⁶⁷ A források összképe alapján úgy tűnik, hogy a templom nem szenvedett helyrehozhatatlan károkat, és régészeti megfigyeléseink arra utalnak, hogy elkezdték kijavítását (lásd alább), addig is „templomozni nyáron a Király István körtéfá-

maradt udvarhelyszéki székelyek közt. SzO, ú. s. VIII, 80.

⁶¹ UdVEmiLVT, LIBEcCLUdv, 1644, 2. sz. jegyzőkönyv, 155.

⁶² A „magyarországi” előnév Etéden már az 1614. évi összeírás idején előfordult (SzO, ú. s. IV, 339), Magyarországi Andrást az 1679. évi lustrában a lovas puskások közt találjuk (SzO, ú. s. VII, 288).

⁶³ A jellegzetes kehelytípus legpompásabb erdélyi darabja az ún. Dávid Ferenc-kehely az erdélyi unitárius egyház tulajdonában.

⁶⁴ OLAJOS, 17.

⁶⁵ ORBÁN 1868, I, 145.

⁶⁶ A levél és egy másik, a következőkben hivatkozott, szintén ebbe a műfajba sorolható dokumentum az egyházközség levéltárában található (lásd 17–18. kép). Itt köszönöm meg Gilyén Levente lelképásztornak, hogy az iratokat rendelkezésemre bocsátotta.

⁶⁷ A kisharang körirata: AZ ETEDI NEPES REFORMATUS KOZSEG / A FALUNAK NAGYOBB RESZEVEL PORIG EG / S ROMLOTT HARANGINAK DARABJAIBOL MEG / ONTETE EZT. LEGYEN ISTENNEK DITSOSEG / ONTETTE SEGESVARIBA UMG(A)E)RTNERI ANO MDCCXCII ESZTENDOBEN. A nagyharang felirata: Az Úr 1792-dik esztendejében Etédre tűzőzön borula, / melyben 110 gazda földig elpusztula. / A templomtorony is porig égett vala: / három szép harangja mind el-s leolvada. / Felvett cserepiből öntteték két harang, melyek közül / a gyönyörű szaváról Erdély-szét híres nagy harangot el- / requiráltatta a menekülés esztendejében /1916./ megin- / dult tűz- és vérözön. E helyett öntteték ez a harang / 1924-ben a hívek áldozatából, / Isten dicsőségére, a hívek üdvösségére az égedelmek enyhítésére. Ámen. A harangtörténet szerzője Csia Kálmán lelképásztor.

mai között (14. kép); egy marosvásárhelyi „Istene ember” pedig egyejteles ónkannát adományozott az úrasztalára.⁶¹ Ez a klenódium nagy valószínűséggel azonos az 1699-es évszámú, Magyarországi András és Simó Zsuzsanna nevét hordozó, ma is meglévő fedeles ónkannával (13. kép).⁶² A régi klenódiumok között még egy aranyozott ezüstből készült, hatkaréjos peremű kehely van az egyház tulajdonában, melyet ornamentális vésett és poncolt, valamint rátétdíszek szegélyeznek körbe-körbe. A kehely kupáját sokszögű, vaskos szár tartja, ANNO 1702 ETEDI REFORMATA ECLESIAIE felirattal, amely szoknyaszerű talpban végződik (15. kép).⁶³

Az előzőekben idézett vagy hivatkozott történeti adatokból számos részlet kihámozható Etéd 17. századi egyháztörténetére vonatkozóan (első és második templomépítés, ha-

ja alá s téiben a peszentei Birtalan János házába jártak, hallgatni tiszteletes Kendi Sámuel uram ékes beszédeit”.⁶⁸ Azonban hamarosan fordulat történt a régi templom jövőjét illetően, és a 18. század folyamán lélekszámban megnövekedett egyházközség új istenháza építése mellett döntött. Az 1796. évi vizitáció jóvá is hagyta, hogy az „ed-ig is szűk s szoros, ’s már a Tűz miatt meg-is repedezett Templomunk fundamentumából nagyobbra építtessék”.⁶⁹ A tűzkárokat elszenvedett egyházközség képtelen volt önerőből új templom építésére, Kendi Sámuel kitartó gyűjtőmunkája azonban fölöttébb eredményesnek bizonyult. A munkálatokat már 1797-ben elkezdték, és a szószék 1801-es felirata szerint az új templom ekkorra lényegében el is készült (3. kép). Az utómunkálatok viszont még sokáig elhúzódtak, tanúsítják a levéltári források.⁷⁰ Itt kell megjegyezni, hogy a templom nyugati oldalán nyitott kisebb régészeti szondákból olyan színes ólomházas tetőcserép-töredékek kerültek napvilágra (12. tábla 1–2), melyek azt jelzik, hogy az új templom földésén festett díszítéselemeket alkalmaztak; ennek részleteit a leletek alapján nem tudjuk megállapítani, ahogy azt sem, hogy ez az építéssel egy időben vagy valamelyik későbbi újraföldéskor történt.⁷¹ Az új templom hossza a torony nélkül 27 m, szélessége 14 m lett, körülötte nagyon összeszűkült az egyházi tulajdonban lévő hely, ezért 1804-ben, a templomkerítés javításának idején Csizsér Zsigmond az egyház javára lemondott egy kisebb területéről.⁷² (A templomot övező mai kőfal 1925-ben készült.)

8. A templom kisharangja (a szerző felv.) / The little bell of the church (photo by the author)

Régészeti feltárások az etédi református templomban (2013–2019)

Az etédi református templom átfogó felújítási programja keretében nagy léptékű régészeti kutatásokra nyílt lehetőség. A templomon kívül elsősorban szondázó jellegű, a belsőben pedig nagy felületek feltárására került sor 2013-ban, illetve 2018–2019-ben (5. tábla).⁷³ Utóbbi időszakban az építészeti tervek és a kutatásokkal párhuzamosan zajló kivitelezés jelentős mértékben meghatározta a feltárás menetrendjét és ütemét, viszont az összességében közel fél évig tartó ásatássorozat meghatározó ismeretekkel gazdagította a mai templom és előzményei építéstörténetét, ugyanis kiderült, hogy a 18–19. század fordulóján épült istenháza alatt még két korábbi templomépület maradványai rejtőznek. Bemutatásukat időben visszafelé követjük a továbbiakban, helyenként visszaulva a rendelkezésre álló írott források értelmezési lehetőségeire vagy ellentmondásaira.

A második (II.) templom

A mai (III.) templom másodlagos helyzetben álló, a reneszánsz díszítőművészet forma- és stílusjegyeit őrző déli bejáratának 1678-as évszámmal ellátott reprezentatív kőkerete (10–11. kép) és a templom piactéri fekvése alapján nagy bizonyossággal sejteni lehetett, hogy a helyén állt az egyházi forrásokból ismert elődje is. Ennek nyomai már kutatásunk első évében napvilágra kerültek. A templomfelújítás építészeti terveibe rövidesen bekerülő II. – „régí” – templom feltárása, bemutatása kitűzött és követendő cél lett, szelvényeinket is ennek megfelelően nyitottuk 2018–2019-ben. A falaiban

⁶⁸ TARCSAFALVI PÁLFFY 1903, 12.

⁶⁹ Idézet az 1797-ben vagy röviddel előtte kelt ún. második kéregető levélből, mely arról is tudósít, hogy az új templomépítést az uralkodó jóváhagyta. Az 1796. évi vizitáció döntésére utal OLAJOS, 18.

⁷⁰ OLAJOS, 18–19. ETREFEGYHLYT, Presbiteri jegyzőkönyvi és vagyonszámlái adatok 1789–1887, 1/7. 1808–1815 között jelentős összegeket költöttek a templom „szükségére” és „conservatiójára”.

⁷¹ Az egyháztörténeti források szerint 1824-ben újraföldték a templomot. OLAJOS, 18. A 2018–2019. évi felújítás keretében, a tető újraföldése során eltávolított tetőcserepek közt volt néhány ólomházas darab is (9. kép).

⁷² OLAJOS, 19.

⁷³ A régészeti feltárást e sorok írója irányította a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum szervezésében, munkatársai voltak Gábor Csongor, Sándor Enikő és Szász Gyula régésztechnikusok, illetve Botha Zoltán régész. Köszönet a nem mindennapi körülmények és a mostoha időjárás közepette végzett kitartó munkájukért!

9. Ólommázás tetőcserepek a III. templomról
(Gilyén Levente felv.) / Lead-glazed tiles from the
third church (photo by Levente Gilyén)

és más részleteiben feltárt templomépület egykori belvilágának jelentős részét fenntartottuk a jövő kutatások számára (5. tábla).

A 18–19. század fordulóján épült templom padlószintje(i) alatti építési törmelék és falainak alapárkaiból kitermelt és szétplanírozott, viszonylag tiszta földrétegek alól kerültek elő egy korábbi, elbontott istenháza maradványai: szürke színű, jellegzetes vörösesbarna árnyalatú, homokos habarcsú omladékréteg, benne apró, meszelt vakolatdarabkákkal (R-7), ráfedve a visszabontott falakra, amelyekből nemcsak az alapozás, hanem a felmenő falak indítása is megmaradt a legtöbb helyen. E templomnak az észak iránytól mintegy 65°-ban elhajló tájolását teljes mértékben követte a mai templom, melynek falai szimmetrikusan ölelik körbe az előző templom elbontott maradványait, aminek nemcsak gyakorlati szempontjai voltak, ezt megkö-

vetelte a helyszűke is. Az ásatási alaprajz (6. tábla) alapján körvonalazódó, a keletelési szokásokat követő, a késő gótikus templomok formai világát tovább vivő, nyugaton hajóból, keleten pedig elnyújtott, falvastagsággal keskenyebb, sokszögzáródású szentélyből⁷⁴ álló, sarok- és oldaltámpillérekkel megtámasztott, középen markáns diadalívvel elválasztott térszerkezetű templom maradványairól van szó (1. tábla 1, 4–5; 2. tábla 3, 5; 3. tábla 3; 4. tábla 1). Teljes hossza 24,5 m (támpillérek nélkül), hajójának szélessége 9,25 m, a szentélyé pedig 8,35 m. Alapfalait lemezesen hasadó kötömbökből rakták, gömbkövekkel keverten világosszürke, durva kavicsos, kompakt mészhabarcsba (F-2). Falazatának alját a mai templom padlószintjétől mérve -1,55 m mélységben értük el. Az átlagosan 0,85 m szélességű alapfal a szentély északnyugati, hosszanti oldalán, a diadalív közelében fokozatosan kiszélesedett 1,15 m-re, gyakorlatilag egybefutva a hajó külső falsíkjával. A jelenség mögött építési hiba állhat, melyet a felmenő falak szintjén kiigazítottak, a szentély déli oldalának szimmetriáját követve (2. tábla 4). A felmenő falakból megmaradt részletek szerint ezeket hasonló kőanyagból rakták, szabályosabb falsíkkal, kötőanyagként kevesebb kavicsot, főként homokot és meszet használva (F-1). A feltárt templomnak lemezesen hasadó, nagy méretű homokkövekből kirakott kőpadlója (R-23) volt (2. tábla 2), amely érdekes módon nyugatról kelet felé haladva fokozatosan (nem lépcsőzetesen!) emelkedett, a templom két végpontja közti mintegy félméteres szintkülönbséget fedve. A kőpadló vékony földrétegen feküdt, alatta intenzív faszenes égésréteget (R-9) azonosítottunk több ponton (1. tábla 5), amelyet hipotetikusán és relatív kronológiája alapján az 1792. évi tűzvésszel hoztunk kapcsolatba.

A felszínre került falak és azok régészeti kontextusa (stratigráfia, leletek) elég hamar világossá tették számunkra, hogy a mai templom déli bejáratának reneszánsz kőkerete (10–11. kép) az elbontott templomból származik, és egyben kiváló keltezés is nyújtott a feltárt jelenségek datálásához (a templom 1678-ra lényegében felépült). Amennyiben ez nem a nyugati bejárat kőkeretét képezte (a lehetőséget nem lehet kizárni), akkor mindössze néhány méterrel került odébb egykori helyétől. A déli bejárat küszöbének helyét a templomfal kötőanyagától markánsan elütő habarcsréteg (világosszürke, homokos, mészrögös, kompakt habarcs, R-48 – 8. tábla 1) jelölte a falazat visszabontott felszínén. A déli hajófalhoz másodlagosan kapcsolt portikusz (falainak jelölése: F-5) belső stratigráfiája és leletei (fehér alapon vörösesbarna földfestéssel, foltokban mázzal díszített, illetve egyes mázas kerámatöredékeket tartalmazó földrétegre fed rá a portikusz építési habarcskifolyása – 3. tábla 1; 12. tábla 5) szerint ennek építése későbbi a templomnál, és létesítésével egy időben a bejáratot áthelyezték vagy magasabbra emelték. Ugyanezt a típusú habarcsot azonosítottuk a diadalív

⁷⁴ Az egyszerűség kedvéért szentélyrésznek vagy szentélynek fogom nevezni a továbbiakban is a templom keleti, keskenyebb részét, bár protestáns templomban liturgiai értelemben nyilván nem beszélhetünk szentélyről. Hasonló megfontolásból ugyanígy egyszerűsíttem a szövegben a templom adott – keleti, nyugati stb. – részét, viszont az illusztrációkban igyekszem pontosan megjelölni az ábrázolás tárgyának helyzetét (pl. délkeleti ajtókeret).

10. A templom délkeleti ajtókerete (a szerző felv.)
/ Southeastern doorframe of the church
(photo by the author)

A fényképeken használt mérőrud 20 cm-es
beosztású / The grade of measuring-rod is 20 cm

11. A délkeleti ajtókeret szemöldökének részlete
(a szerző felv.) / Details of the lintel of the south-
eastern doorframe (photo by the autor)

12. Reneszánsz ajtókeret másodlagos helyzetben
(a mai templom délkeleti bejáratának
küszöbköve, Szász Gyula felv.) / Renaissance
doorframe in second position (the door-stone of
the southeastern entrance of the third church,
photo by Gyula Szász)

északi pillérének alapjaiba másodlagosan beékeltszószékalapozás (F-6) kövekből téglával vegyesen rakott kötőanyagként (3. tábla 3). Természetesen nem kizárt, hogy a templomhoz néhány évvel később elkészült reprezentatív és funkcionális elemek beillesztéséről, helyhez igazításáról van itt szó (emlékeztetőül az írott forrásokból: a templomot 1680-ban szentelték fel). A templom nyugati bejáratának helyét nem állt módunkban kutatni, viszont egy másik reneszánsz kiképzésű kőkeret részletét a mai templom déli bejáratának küszöbköveként azonosítottuk másodlagos helyzetben (12. kép). A templom keleti végében feltárt markáns oszlopgödrök egy része feltehetően egy karzat alkotóelemeinek reliktumai.

Az 1678–1680-ra befejezett templom fennállása során képződött rétegekből és omladékából nem kerültek elő boltozásra utaló épületelemek, tehát egyértelmű, hogy famennyezete volt, ezt az észrevételt közvetve a tűzvész dokumentált nyomai is megerősítik. Egykorú rétegekből származnak azok az ablaküveg-töredékek, amelyek a templom ablakaiból kerültek föld alá (17. tábla 6–11), rétegtani kontextusok alapján ehhez a templomhoz kapcsolható a tetőcserepek zöme (12. tábla 3–4), illetve a begyűjtött szögek nagy része, melyek méreteik alapján faszerkezet (tető, ácsolat) rögzítését, összekapcsolását szolgálták (18. tábla 9–13).

Itt kell érintenünk egy problémát a II. és III. templomok építéstörténetének vonatkozásában: nem ismerjük a mai torony építésének időpontját. Tény, hogy a torony (4. kép) a II. templom mellé épült (6. kép), ugyanis a keleti oldalán ma is jól látható a kisebb-keskenyebb nyeregtető lenyomata (7. kép), és a torony legfelső ablakainak szintjén keleten is ablak nyílott a korabeli tető fölé. A régészeti kutatás folyamán a mai templombelső nyugati végében feltárt nagy méretű, betöltésük

13. Ónkanna, 1699 (a szerző felv.) / Tin can, 1699
(photo by the author)

rétegződésben gyakran találkoztunk környezetidegen, kevés téglatörmeléket is tartalmazó kompakt mészhabarcsrögökkel, mielőtt 2018 novemberében napvilágra kerültek egy újabb, a II. templomot is megelőző istenháza falmaradványai. A mai templom északkeleti fertályában felszínre bukkant hosszanti falrészletek tájolása nem egyezik a későbbi templomok tengelyével, ennek következtében sok helyen átmetszették, illetve ráépítkeztek elbontása után (6–7. tábla). Ásatásunk során a mai templombelsőben található maradványainak részleteit tártuk fel. Kíváncsossá lett volna további kutatás a templomon kívül is, viszont erre már nem volt lehetőségünk a szűkre szabott időkeret miatt (ez főként a mai templom északnyugati falának külső oldalán lévő korábbi templomhajófal maradványait jelenti, ugyanis keleti sokszögzáródása feltehetően nagyrészt elpusztult). A nyugat–kelet tengelyhez szinte tökéletesen tájolt templomhoz véleményünk szerint azért nem igazodtak utódai, mert nyugati irányban már nem volt elegendő hely a piactér környezetének korabeli beépítettsége miatt. Az újonnan feltárt I. templomépület falaiból lényegében csak az alapozás maradt meg, melyet gömbkövekből raktak világosszürke, homokos, kevés kavicsot tartalmazó, mállékony jellegű mészhabarcsuba (F-3/F-4, szélessége nem haladta meg a 0,70 m-t). Az alapfal alját a mai templom padlószintjétől mérve -1,15 m mélységben értük el. Felmenő falazata alig volt tanulmányozható, mindössze az északi diadalív részlete: a lemezesen hasadó kövekből szabályosra kiképzett, 0,60 m széles falazat kötőanyaga az alapfal habarcsához hasonult (3. tábla 2–5). A feltárt falrészletek alapján a templomhajóval egyazon szélességű, poligonális szentélyrésszel záródó, saroktámpillérekkel ellátott, 17 m hosszú és 7 m széles kis méretű templom rekonstruálható, markáns diadalívvel tagolva (4. tábla 1–3; 7. tábla). Bejáratainak feltételezett helyeit nem kutattuk, hozzá kapcsolódó toldaléképületek nem álltak a feltárt felületeken, átépítéseknek ugyancsak nem volt nyoma. Itt kell hangsúlyoznunk, hogy a lelőhelyen egyáltalán nem figyeltünk meg temetkezés(ek)re utaló nyomokat. A kis templomépület mai templombelsőbe eső keleti – a későbbi falak által szétszabdalt – részét több kisebb felületen kutattuk, de maradandó anyagból épült oltáralapozásra nem bukkantunk; megmunkált köveket, illetve kőfaragványokat nem találtunk a falazatban vagy az ezt fedő rétegekben. Mivel az I. templom falaiból lényegében csak alapfalak maradtak meg, in situ építési habarcskifolyást, illetve padlót sem

alapján újkori oszlogödrökről (Obj-17, Obj-19 – 1. tábla 2) megállapítottuk, hogy a toronyépítés állványzatának gödrei lehettek. Feltehető, hogy a torony 1792 előtt épült néhány évvel-évtizeddel, és túlélte a tűzvészt, az új harangok öntésével párhuzamosan kicserélték az elégett toronysisakot, mellette pedig az elkezdett javításokat felfüggesztve új templomot építettek a század végén. Az is lehetséges, hogy a tűz után először új tornyot építettek, és még kijavították a régi templom tetőszerkezetét, majd ezt követően született határozat új templom építésére. A fennmaradt 18. század végi egyházi források nem tartalmaznak a torony építésére vonatkozó adatokat. Megvizsgálva a toronybelső falszöveget, jelentősebb tűznyomokat nem észleltünk, mindössze két eltávolított gerenda fészkeinek belsejében lehetett égésre utaló vörös, illetve kormos elszíneződést megfigyelni (a torony déli oldalán a harangszint alatt, 5. kép). A toronyépítés pontos időpontját dendrokronológiai kutatások válaszolhatják meg a jövőben.

Az első (I.) templom

Az előzőekben bemutatott, 1678–1680-ra felépült templom részleteinek a feltárásakor ennek délkeleti oldalán, az építését megelőző

dokumentáltunk. És tegyük hozzá, nem volt nyoma a fentebb már említett fehérösszürke, téglatörmelékes, durva kavicsos, apró kövekkel kevert kompakt habarcsanyagú falnak sem; ez a kötőanyag két rétegben fordult elő egymás fölött (R-15/R-17: a felsőben intenzív, az alsóban kevesebb habarcsrög volt jellemző, lásd 2. tábla 1; 3. tábla 4–5; 4. tábla 1), e rétegek szintje általában a feltárt alapfalak felső kősorához igazodott, de helyenként ennél mélyebben figyeltük meg. A sok töprengésre okot adó problémát egyetlen módon tudjuk magyarázni: a templom elbontásával egy időben jelentős tereprende-zés/szintsüllyesztés történt, amely nagyrészt eltüntette a templomépítés során a falak mellett általában ottmaradt habarcskifolyást, illetve a korabeli padlót/járószintet; nem volt nyoma a falak építési anyagából származó bontási törmelékeknek sem. A téglatörmelékes habarcsrögök egy elbontott boltozat maradványaiból származhatnak, melyek tégláit a II. templom építéséhez újra felhasználták (például ablaknyílások kiképzése) és az ezekről levert habarcs-törmeléket a helyszínen egyengették el. Erre a habarcsos rétegre közvetve vagy közvetlenül ráfedett a II. templom építésének teljesen eltérő jellegű habarcskifolyása (R-14 = R-27). Az elmélet természetesen nehezen bizonyítható, elfogadhatóbb magyarázat viszont nem született a komplex jelenségek sokszoros újraelemzése és értelmezése során. Az említett tereprende-zés nyomait a leletanyag – adott esetben fordított rétegtani helyzetbe kerülő – áthalmozódásában is megfigyeltük, például az egyazon régészeti horizontba tartozó gömbös fejű bronztűk nagy felületen való szétszóródásában (az I. és a II. templom körül) (lásd alább).

Az etédi református templomban végzett régészeti kutatás legjelentősebb momentuma az I. templom felfedezése és részleteinek a feltárása volt. A település hely- és egyháztörténetében eddig ismeretlen emlék keltezése kardinális kérdés volt. Elbontása a szuperpozíciók és a rétegtani megfigyelések szerint közvetlenül a II. templom építése előtt történt, az 1670-es évek második felében. Létrejöttének, építésének meghatározása már nem ilyen egyszerű, ugyanis alig vannak abszolút keltezésre lehetőséget adó leletek, és ezek többségéről biztosan tudjuk, hogy nincsenek eredeti helyzetükben. A legfontosabb ilyen szóba jöhető leletanyagcsoportot a pénzérmék képezik, ezek közül egy 17. század eleji ezüstdenár (15. tábla 7) a mai padló alatti szemetes, építési törmelékes rétegből került elő (R-1); I. Ferdinánd magyar király (1526–1564) korabeli érme (1553) a II. templom fennállása idején képződött rétegből (R-24) került napvilágra (15. tábla 11). Két darab ugyancsak I. Ferdinánd által veretett ezüstdenár (15. tábla 8–9) pedig gömbös fejű bronztűket is tartalmazó kultúrrétegből (R-19) származik. Sajnos utóbbi érméknek sincsen keltező értékük kontextusukra nézve, ugyanis rétegtani helyzetüket tekintve olyan, téglatörmelékes habarcsot is tartalmazó réteg (R-17) fölött találhatók, amelyből egy III. Zsigmond lengyel király (1587–1632) korabeli pölcher (15. tábla 10) került napvilágra! Egyértelmű, hogy ez esetben fordított stratigiával állunk szemben, és a nagy fokú áthalmozás jelentősen csökkenti az 1624-ben vert pénzérme elsődleges előfordulásának valószínűségét, azaz abszolút datáló értékét is.

Nézzük, nem szó szerint, az „érme másik oldalát”, ugyanis vannak fogódzóink a templomépítés alsó időhatárát illetően is. A templom falai értelemszerűen építésüket időben megelőző rétegeket vágnak, ezekből pedig aprózott kerámiatöredékeket gyűjtöttünk be, amelyek esetében a legfiatalabb típus datálja a réteggépződés idejét. A kis templom keleti és délkeleti részein a szóban forgó téglatörmelékes habarcsú rétegek (R-15/R-17) alatt a nem bolygatott R-18 és R-20 rétegek záróletei fontosak a kérdés vonatkozásában. Ezekből gyorskorongolt szürkésvörös, jól iszapolt vékony falú fazekak peremtöredékei, illetve vörös, hasonló anyagú, belül borsószínű mázzal részben vagy egészben bevont fazekak darabjai kerültek elő, utóbbiak az R-17 rétegben is előfordultak (13. tábla 1–4, 6, 8, 10). Az I. templom délnyugati sarkának közelében végzett rétegbontásból az R-20 rétegből vörös,

14. Óntányér, 1680 (a szerző felv.) / Tin plate, 1680 (photo by the author)

15. Ezüstkehely, 1702 (a szerző felv.) / Silver cup, 1702 (photo by the author)

apró kavicsos, sötétvörös festésnyomokat őrző fültöredék (14. tábla 5), a fentieknek megfelelő réteghorizontba sorolható R-54 rétegből vörös, vékony falú perem- és oldaltöredékek, sötétvörös festéssel, az R-56 rétegből pedig ugyancsak vörös, apró kavicsos, sötétvörös festésű fültöredék borsózöld zománcnyomokkal ad fogódzót a relatív keltezés tekintetében (14. tábla 1–2, 4). Hanyagolhatjuk ez esetben a matematikai valószínűségszámítást, miszerint mennyi az esélye annak, hogy egy földrétegbe belekerülnek a rétegeképződéssel egyidejű leletek, ugyanis eleve látható mintegy évszázados szóródás a felsorolt kerámiadarabok más lelőhelyek jól datált kontextusából származó analógiái alapján, és pedig, hogy a 16. század első fele és a 17. század eleje közti időszak jelölhető meg a templomépítés időperiódusának.

E tág időhatár leszűkítésében vannak további fix pontjaink, amelyekbe kapaszkodhatunk. A kis templom szentélyrészében az oltár-alapozás felderítése céljából végzett kutatás negatív eredménye – melyhez hozzászámolható az a tény is, hogy a templom környezetében egyáltalán nem temetkeztek – erőteljesen elbillenti a mérleg nyelvét, az időperiódus második felére, a reformáció utánra keltezve Etéd első, filiális templomának a felépítését (16. század második fele – 17. század eleje).

Középkori településnyomok a templomok alatt

A református templomban és falain kívül végzett régészeti feltárás nemcsak Etéd egyháztörténetét helyezte új megvilágításba, hanem új adatokkal gazdagította a település középkori múltjára vonatkozó tudásunkat is. Kutatásaink nem adhattak választ arra, hogy a templom környezetében mikortól beszélhetünk piacterről (vö. 2. kép), ennek feltétele a templomkörzet alapos feltárása lenne. A templom körül zajló életről tanúskodnak a tárgyi leletek, zömük nem kötődik a templomhoz vagy az egyházi élethez. A leletintenzitás ugyanakkor közvetve azt is jelzi, hogy a századok folyamán egyre szűkült a rendelkezésre álló tér, és már nem volt elegendő hely a közelben parókia létesítésére a 17. században. Az I. templom építésének idején valószínűleg fel sem merült a templom körüli temetkezés (középkori) szokásának az igénye.

A késő középkori – kora újkori templomok alatt a legrégebbi településnyomok meglepően koraiak. 12–13. századi jelenlétet tükröznek, azaz Etéd múltját az Árpád-kor derekáig vezetik vissza azok a kavicsos soványítású, vastag falú, lassúkorongolt, hullámvonal- és vonalköteggel bekarcolt, valamint fogaskerékmintával díszített cserépbogrács- és fazéktöredékek,⁷⁵ melyeket egy szétplanírozott földkemence környezetében találtunk (R-40: 4. tábla 5, 15. tábla 2–4, 6). A mai templom nyugati sarkának közelében egy másik agyagkemence (Obj-20) maradványait figyeltük meg, melyet jórészt elpusztított az újkori toronyépítés állványzatának gödre. Kontextusából gyorskorongolt középkori kerámiatöredék került elő. A templom keleti részében kibontott oszlopgödrök egy része (Obj-12, 13, 16) megelőzi a templomok építését, leletanyaguk egy késő középkori településhorizont (14–15. század) részét képezi (4. tábla 4). A későbbi szuperpozíciók sajnos nem teszik lehetővé a létesítmények

⁷⁵ Korabeli párhuzamaikhoz Keresztúr- és Udvarhelyszékből: BENKŐ E. 1992, 28–30. tábla; NYÁRÁDI-SÓFALVI 2012, 195–196, 26–27. kép.

rekonstrukcióját (lakóház, gazdasági épület?); az mindenestre érzékelhető a feltárt jelenségek alapján, hogy a későbbi templomok nem a piactéren, hanem annak (keleti vagy északi) peremén épültek fel. Az I. templomot megelőző rétegekből a mindennapi élettevékenységeket jelző összetört agyagedények mellett kályhaszemek (14. tábla 10–11), a fémtárgyak közül a csont-, ritkábban bronzdíszítménnyel borított markolatú vaskések (17. tábla 2; 18. tábla 14–15), és a székelyföldi környezetben egyre gyarapodó számban előkerülő ún. evőár⁷⁶ (a villa őse) a középkori település anyagi kultúrájának szemléletes darabjai (18. tábla 1). Utóbbi lelet másodlagos helyzetből került felszínre (R-26, a II. templom építési habarcskifolyását fedő réteg); ilyen kontextusból több más lelet származik, amit egyes rétegek részleges áthalmozása idézett elő (lásd alább).

Az első és második templom környezete – a piactér anyagi kultúrája

A továbbiakban a mai templom elődeinek rétegsoraiból napvilágra került jelentősebb tárgyi leletekre koncentrálunk, ezeknek nincs közvetlen kapcsolatuk a templomokkal és az egyházi élettel, sokkal inkább környezetük laikus világából valók. Lényegében a mezővárosi fejlődés alsó fokáig eljutó Etéd anyagi kultúrájának legkiemelkedőbb darabjairól van szó, melyek a templomkörzet (piactér) mindennapi életének elsőrendű mutatói.

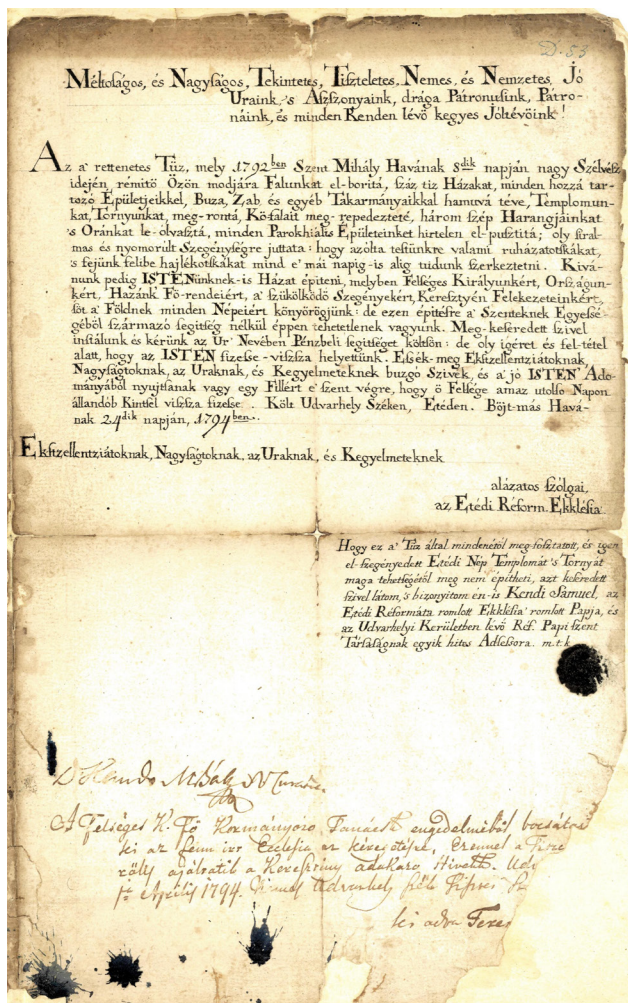
A csoport legérdekesebb leletegyüttesét képezik a gömbös fejű bronztűk, amelyek egyetlen szelvény kivételével a teljes mai templombelsőben előfordultak a II. templom építését követő rétegekből (16. tábla). Összesen 44 darab került begyűjtésre, különböző méretekben: a legkisebbek 2,2 cm, a legnagyobbak 6,9 cm hosszúságúak, ennek megfelelően a száruk vastagsága is eltérő (0,8–1,6 mm); tömör, gömbös fejük átmérője 1,8–4 mm közé tehető. Legnagyobb számban (8 darab) egy olyan rétegből (R-19) kerültek elő, amely két darab I. Ferdinánd korabeli pénzérmét is tartalmazott. Utóbbiak egykorúsága alapján állíthatjuk, hogy nagy valószínűséggel egyazon időhorizonthoz tartoztak a tűk is, még akkor is, ha későbbi beavatkozások áthalmozták őket. A 16. század második harmadában készült bronztűk származási helyét és elsődleges kontextusát nehezen tudjuk meghatározni, különféle méretük alapján akár műhelyre is gondolhatnánk, viszont többségük elgörbült formája arra utal, hogy ezeket használták is valamilyen célra az I. templom környezetében. Stratigráfiai megfigyeléseink szerint az I. templom elbontását követő tereprendezés idején történt meg a tűk elsődleges helyzetének megbolygatása, melyek a későbbi beavatkozások során nagy felületen és több rétegben szétszóródtak.

A napvilágra került leletek kiemelkedő darabja egy kora újkori (16–17. századi) szablya keresztvasa (18. tábla 17). A vashól kovácsolt, viszonylag jó állapotban megmaradt tárgy hossza 15,6 cm, végződéseit hengeresre képezték ki, a keresztvas középső része kiszélesedik, téglalap keresztmetszetű, és a jobb rögzítés végett a penge és a markolat irányába mindkét oldalon lapos, vékony mere-

16. 18. századi ezüstkehely (a szerző felv.) / Silver cup from the 18th century (photo by the author)

⁷⁶ Környékbeli analógiái: Máréfalva: DEMJÉN-SÓFALVI 2014, 38; Székelylengyelfalva: NYÁRÁDI-SÓFALVI 2012, 194, 25. kép 4; Székelykeresztúr: BENKŐ-DEMETER-SZÉKELY 1997, 119, 34. kép 5, 8. Noha leletünk a második templom építése utáni rétegből került elő, középkori voltához nem fér kétség.

17. Kendi Sámuel lelképásztor kéregető levele 1794-ből / Letter of priest Sámuel Kendi, 1794

kutatására került sor (ezek mellett természetesen tucatnyi középkori eredetű, napjainkban álló katolikus vagy időközben protestánssá vált templomban folyt régészeti feltárás). A jelentős adatmennyiség és ismeretanyag lehetővé teszi, hogy általános következtetéseket vonjunk le régészeti-építéstörténeti szempontból. Elsősorban azokra a feltárásokra fókuszálunk, amelyek értékelhető építészeti formák dokumentálását eredményezték, és eltekintünk azoktól az esetektől, ahol a 18. századi templomok alatt a korábbi istenházának csak közvetett reliktumai vagy formailag nem értékelhető nyomai bukkantak felszínre (Mátisfalva – református templom, Parajd – református templom, Székelyudvarhely – belvárosi református templom).

A sort a kutatásban a 2005. évi árvíz által elöntött bikafalvi református templom nyitotta, melynek feltárása során keletelt, négyzetes hajóból és ezzel azonos szélességű, rövid, sokszögzáródású, támpillérekkel ellátott szentélyű, diadalívvel tagolt templom falai kerültek napvilágra a mai, 19. századi templombelsőben.⁷⁹ A régészeti adatok alapján a 17. század második felére datált templom körül néhány korabeli temetkezés is azonosítható volt. Bikafalvának csak a 18. század végén (1793) sikerült kiválnia a felsőboldogfalvi református anyaegyházból. A telekfalvi református templomban folytatott feltárás (2007) ugyancsak keletelt, egyazon szélességű templomhajóból és támpilléres szentélyből álló, diadalívvel tagolt épület maradványait hozta felszínre, melynek belsejébe rendhagyó módon intenzíven temetkeztek; a többségében keletelt – egy kivétellel kisgyerekek földi maradványait tartalmazó – sírokba helyezett pénzérmék tanúsága szerint ezek Bethlen Gábor idejében kerültek föld

vítókkal/tüskékkel látták el. E szabványtípus analógiái Székelyföldön a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményéből ismertek, egyikük évszámmal (1599) is keltezett.⁷⁷ A viseletet és a korabeli divatot néhány tárgy képviseli: egy ónból készült, téglalap alakú fejfel kiképzett, vésett díszítésű gyűrű (17. tábla 3), valamint a II. templom égérsrétegében (R-9) talált, sárgarézből készített, növényi ornamentális, illetve rovátkolt díszítésű töredékes övcsat (17. tábla 1). A ruházati kellékek közé sorolható egy vasból készült kapcsolótű; a bőrmegmunkálás, valamint a varrás eszközei egy vasból kovácsolt, négyzetes keresztmetszetű ár, illetve szintén vasból készült tűk különféle méretben (18. tábla 3–8). A hétköznapi használatú, illetve luxustárgyak közé sorolható üvegedények darabjai egyaránt megtalálhatók a leletanyagban (17. tábla 12). Növényi ornamentális díszítésű, máz nélküli, földfestékkel vagy vegyes ólommal bevonat kályhacsempelemek a II. templom építését követő rétegekből kerültek elő (12. tábla 7–8, 11–13).⁷⁸

Az etédi feltárások margójára. Protestáns templomok régészeti kutatása Udvarhelyszéken

Az etédi református templomok régészeti feltárása szervesen illeszkedik abba a másfél évtizedes kutatási folyamatba, amelynek során Udvarhelyszéken közel tíz, eleve protestáns építésű templom (református, unitárius) régészeti

⁷⁷ BORDI 2009, 63, 43–44. kép.

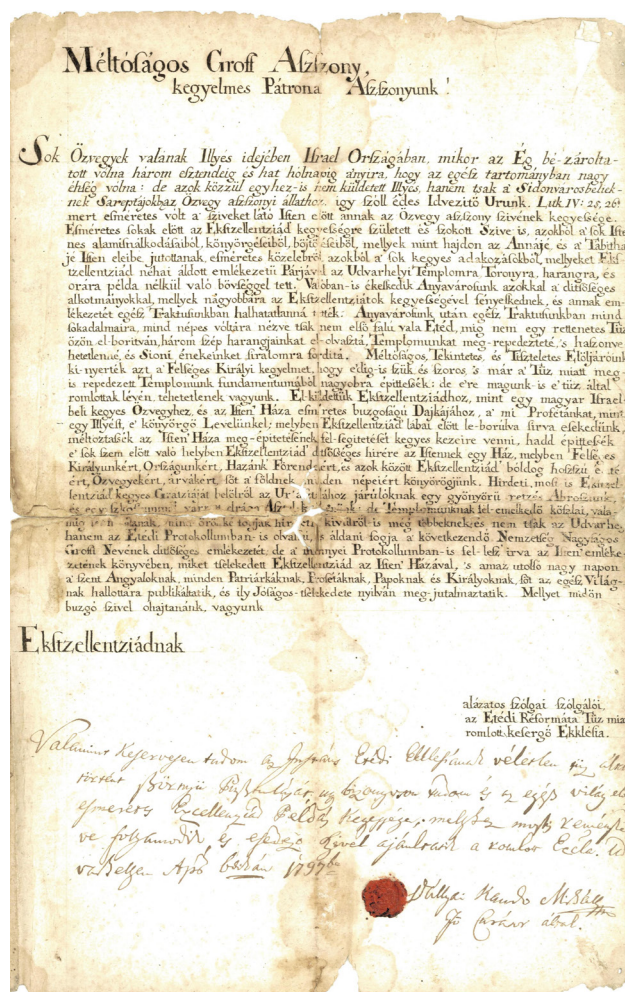
⁷⁸ Máz nélküli, csillámos homokkal soványított, tulipánmotívumos csempék a közeli Firtos várának 1976. évi ásatásán kerültek elő. Vö. SÓFALVI 2017, 134, 62. kép 5–6.

⁷⁹ DERZSI-NYÁRÁDI-SÓFALVI 2006, 17–34.

alá. A sírokkal egykorú templom falai alá benyúló, tehát időben azt megelőző nyolc temetkezés egyértelmű jele egy korábbi temetőnek, ehhez tartozó templomfalakat a kutatott felületen (a mai templombelsőben) nem találtunk.⁸⁰ A 17–18. században kétszer is átépített, kibővített templom egészen az 1760-as évekig Patakfalva filiális temploma volt.

A városfalvi unitárius templomban végzett feltárások (2013, 2018) során nem sikerült teljesen meghatározni a 17. század közepén épített elődjének az alaprajzát, ugyanis az északnyugat–délkelet tájolású épület keleti része megsemmisült az újabb, 1784–1785-ös templomépítés során. A nagy méretű déli melléktérrel ellátott templomépület az ásatási megfigyelések szerint a település északkeleti peremén létesült korabeli temető sírjai mellett épült fel, utóbb az új templomtól keletre helyeződött át a máig használt temető.⁸¹ Városfalva a középkorban Homoródszentpéter tartozéka volt, önállósdására 1650-ben került sor.⁸² A keletelt korondi unitárius templom, hajójának és egyazon szélességű sokszögzáródású szentélyének profilált vízvetős támpilléres formaképzése ellenére, 18. század eleji épület. Elliptikus ívben záródó, sarokprizmáról induló, élszedett ajtókeretei historikus alkotásnak minősíthetők, a régészeti feltárás (2016) és a falkutatások egybehangzó álláspontja szerint.⁸³ A templomot az unitáriusok építették az 1720-as években, miután a katolikusok visszaszerezték tőlük régi, középkori eredetű templomukat.⁸⁴ Fiatfalván a reformátusok és unitáriusok közösen használt 19. század eleji templomának előzménye egy nagymértékben átépített, kibővített, keletelt, téglalap alakú hajóból és ennél keskenyebb, támpilléres sokszögzáródású szentélyből állt. A diadalívvvel tagolt templom a 17. század folyamán épült. A régészeti feltárások (2018–2019) tanúsága szerint belsejében korabeli temetkezések is voltak.⁸⁵ Feltehető, hogy a 18. század előtt a reformátusok a régi temetőben 1980-ban feltárt késő középkori építésű kápolnát használták,⁸⁶ a Templom-pataka melletti közös templom korai formája lényegében ennek alaprajzát követi.

Az elősorolt példák számos közös vonást mutatnak. A keletelt, a hajóval egyazon szélességű vagy keskenyebb, sokszögzáródású szentélyrésszel, támpillérek alkalmazásával épült templomok formai jellemzői kétségtelenül a késő gótika építészeti gyökereznek, a belső térmegosztást a diadalívek alkalmazása igencsak kiemelte. Előképeik felderítése nem igényel minden esetben önálló kutatómunkát, a felsorolt települések zöme a szomszédos, gótikus plébániatemplomokkal rendelkező egyházak tartozéka volt, vagy már a településen is létezett ilyen előzmény (Korond). Azt viszont érdemes hangsúlyozni, hogy egyes építészeti elemeknek már nem volt liturgikus funkciója (például diadalív), s a keleti „szentély” is elveszítette eredeti szerepét. A támpilléreknek már csak ritkán volt boltozattartó építészeti funkciója, az etédi I. templom feltételezett boltozatán kívül nincsen erre

18. Az etédi egyházközség kéregető levele, 1797 / Letter of Atid's parish, 1797

⁸⁰ NYÁRÁDI-SÓFALVI 2009, 73–106.

⁸¹ SÓFALVI 2019a.

⁸² SÓFALVI 2017, 364–365.

⁸³ KÓSA 2010; SÓFALVI 2016.

⁸⁴ DÁVID 1981, 185–187.

⁸⁵ SÓFALVI 2019b.

⁸⁶ BENKŐ E. 1992, 191–192.

nézve további példa. Az oltárok hiánya mindenütt perdöntő tényezőnek bizonyult a felekezeti hovatartozás és a kronológiai meghatározás szempontjából. Kivételes esetekben kerültek elő kőből faragott nyíláskeretek (Etéd, Korond), más korabeli faragványok nem ismertek a kutatott protestáns templomokból. Freskók értelemszerűen nem voltak e templomok falain, a protestáns templomokra jellemző ornamentális kifestések közvetett nyomai viszont fellelhetők voltak a föld alatti rétegekben is (például Telekfalva).

Az alaprajzi forma és térelrendezés folyamatossága mellett az esetek jelentős részében a templomba vagy templom körül való temetkezés gyakorlata is megfigyelhető volt, a középkori keletelési szokások e tekintetben is továbbéltek a reformáció után, noha a templomkörzet már nem az egyetlen és kizárólagos temetkezési helyszíne a közösségnek, sőt a kora újkortól kezdve a templom körüli temetkezések megszüntetésének tendenciája érvényesült.⁸⁷ A templomépítészet középkori hagyományainak alapvető elemei és a templom körüli temetkezés gyakorlata Udvarhelyszéken a reformáció után is fennmaradt. A hagyomány erejét jelzi, hogy még a 19. században épült templomok nagyobb hányadát is keletelték (minden bizonnyal nem függetlenül építészeti előzményeiktől).

A régészeti feltárások eredményei több tekintetben árnyalhatják a reformáció okozta változások, illetve a középkori vallási élet és gyakorlat továbbélésének különféle aspektusait. Noha teológiai síkon a reformáció alapvetően átforgatta a középkori liturgiát, a hitelveket és ezek közvetlen vagy közvetett megnyilvánulásait (szenteket ábrázoló freskókra nem volt már szükség a református és unitárius templomfalakon), a hétköznapi vallásosságot (bizonyos értelemben ide sorolható a templomi temetkezés és a keletelés szokása is) kevésbé befolyásolta, ez állhat a késő középkori templomépítészeti hagyományok továbbvitele mögött is. Úgy tűnik, hogy a reformáció kevésbé érintette az alsó szintű egyházszerkezetet (plébánia/egyházközség-leányegyház) Udvarhelyszéken, változások elsősorban ott történtek, ahol az ellenreformáció idején felekezeti kettősség alakult ki (például Korond). A szórványos írott adatok és az egyháztörténeti hagyományok arra utalnak, hogy lényegében a középkori egyházszerkezet élt tovább (Etéd példája), mind az anyaegyházak, mind a filiák vonatkozásában, és ennek tartóssága abban is megnyilvánult, hogy a protestáns leányegyházak önállósodása egy hosszabb folyamat részeként valósulhatott meg (bemutatott példáink többsége ezt tükrözi). Ugyanakkor a korai protestáns templomépítészet hiánya azt is jelzi, hogy a reformáció sok tekintetben nemcsak a változást, hanem a folyamatosságot is jelentette az egyházszerkezetben.⁸⁸

A régészeti módszerekkel kutatott és röviden bemutatott udvarhelyszéki protestáns templomokat elemezve feltűnő, hogy Etéd kivételével nincs példa ún. korai, azaz 16. századi protestáns templomépítésre Udvarhelyszéken. A jelenség okát vizsgálva fontos tényező lehet az 1562. évi székely felkelés, amely lényegében a reformáció okozta egyház- és hitéleti átalakulások teljében rázta meg alapjaiban a székelységet. Noha a társadalom legfelsőbb rétegét, a főembereket és a lófőket kevésbé érintette, a székely társadalom zömét alkotó közszekelyek tömegeinek megadóztatása és fejedelmi, illetve magánföldesúri jobbágysorba süllyesztése radikális változásokat hozott Székelyföldön. Egyház és társadalom kölcsönhatásainak alapos vizsgálata a székelyföldi reformáció korai évtizedeit illetően még várat magára, és átfogó regionális feltárások, összehasonlító vizsgálatok lesznek szükségesek ahhoz, hogy megtudjuk, az udvarhelyszéki tendencia a protestáns templomépítészet kezdeteit illetően mennyiben érvényesült Székelyföld további protestáns vagy részben protestánssá vált területein, illetve a történelmi Erdély más régióiban. Röviden: hatott-e közvetlen vagy közvetett módon 1562 a székelyföldi egyházi életre és annak egyik legfontosabb aspektusára, az egyházi építészetre?

Etéddel zárva a fenti gondolatsort, noha nem tudjuk évtizedre pontosan meghatározni az I. református templom építésének idejét, annyit mégis megállapíthatunk, hogy a 16. század második felére a település gazdasági fejlettsége és lélekszáma lényegében megkövetelte egy saját, filiális templom létesítését – Udvarhelyszék első, ma ismert, eredendően protestáns templomának építését elsősorban gazdasági és társadalmi tényezők idézték elő.

⁸⁷ NYÁRÁDI-SÓFALVI 2009, 79–80.

⁸⁸ A középkori egyházszerkezet, egyházigazgatás, illetve a különféle egyházi tisztségviselők reformáció utáni továbbélésére lásd BUZOGÁNY É. N. 3, 9–13.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

ETREFEGYHLVT

Az etédi református egyház levéltára. Etéd.

KVÁLVT

A Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala. Kolozsvár.

UDVEMILVT

Udvarhelyszéki Református Egyházmegyei Levéltár. Székelyudvarhely.

LIBECCLUDV

Liber Ecclesiae Orthodoxae in sede Udvarhely Existensis. Székelyudvarhely.

IRODALOM

BENKŐ E.

1992 *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Varia Archaeologica Hungarica V. Budapest.2012 *A középkori Székelyföld*, I. Budapest.

BENKŐ E. – DEMETER I. – SZÉKELY A.

1997 *Középkori mezőváros a Székelyföldön*. Erdélyi Tudományos Füzetek 223. Kolozsvár.

BENKŐ J.

1999 *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe*, I–II. S. a. r. Szabó Gy. Bukarest – Kolozsvár.

BENKŐ S. – DEMÉNY L. – VEKOV K.

1979 *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Bukarest.

BOGDÁNDI ZS.

2015 A fejedelemség kori törvénykezési szakaszokról (1556–1600). *Erdélyi Múzeum* 77. 1. 64–83.

BÓNIS GY. – VALENTINY A.

1947 *Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (1602)*. S. a. r. Bónis Gy. – Valentiny A. Kolozsvár.

BUZOGÁNY D.

é. n. *Az erdélyi reformáció rövid egyháztörténelmi áttekintése*. Kézirat.

DÁVID L.

1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest.

DEMJÉN A. – SÓFALVI A.

2014 *Máréfalva középkori temploma*. Második, javított kiadás. Székelyudvarhely.

DERZSI CS. – NYÁRÁDI ZS. – SÓFALVI A.

2006 A Bikafalvi Református Egyházközség története a régészeti kutatások és levéltári források tükrében. In: Murányi János (szerk.): *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*. Csíkszereda, 17–34.

EFKK

2003 *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei*, I. Erdélyi történelmi adatok VII. 1–2. János Zsigmond és Báthory Kristóf királyi könyvei. S. a. r. Fejér T. – Rácz E. – Szász A. Kolozsvár.2005 *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei*, I. Erdélyi történelmi adatok VII. 3. Báthory Zsigmond királyi könyvei. S. a. r. Fejér T. – Rácz E. – Szász A. Kolozsvár.

I. KATFELM

1769–1773 *I. katonai felmérés. Erdély.* Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára. Budapest. Jelz.: BIXa 1123. Lépték 1:28.800. 160. térképszelvény.

KÓSA B.

2010 *Falkutatás a korondi unitárius templomnál.* Kézirat.

MIHÁLY J.

é. n. *Udvarhelyszék történeti helynevei (17–18. század).* Kézirat.

NYÁRÁDI ZS. – SÓFALVI A.

2012 A régészet szerepe a középkori és kora újkori székely falvak történetének kutatásában. Esettanulmány négy Székelyudvarhely melletti település vonatkozásában. In: Sófalvi A. – Visy Zs. (szerk.): *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből.* Énlaka – Székelyudvarhely, 169–199.

2009 Régészeti kutatások a telekfalvi református templomban. In: Körösfői Zs. (szerk.): *Kutatások a Nagy-Küküllő felső folyása mentén.* Molnár István Múzeum kiadványai 1. Székelykeresztúr, 73–105.

OLAJOS L.

é. n. *Az etédi református egyházközség története 1682–1965.* Kézirat.

ORBÁN B.

1868–1873 *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeii szempontból,* I–VI. Pest–Budapest.

PACZOLAY GY.

2002 Szent-Páli István erdélyi magyar közmondásgyűjteménye. *Erdélyi Múzeum* 64. 1–2. 1–25.

SÓFALVI A.

2016 *Raport de cercetare arheologică preventivă. Corund – Biserica unitariană.* Kézirat.

2017 *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken.* Kolozsvár.

2019a *Raport de cercetare arheologică preventivă. Orășeni – Biserica unitariană.* Kézirat.

2019b *Raport de cercetare arheologică preventivă. Filiaș – Biserica reformată/unitariană.* Kézirat.

SzO

1872–1934 *Székely Oklevéltár,* I–VIII. Szerk. Szabó K. – Szádeczky-Kardoss L. – Barabás S. Budapest–Kolozsvár.

SzO ú. s.

1983–2006 *Székely Oklevéltár.* Új sorozat, I–VIII. Közzéteszi: Demény L. – Pataki J. – Tüdős S. K. Bukarest–Kolozsvár–Marosvásárhely.

TARCSAFALVI PÁLFFY A.

1903 *Etéd község története.* Székelykeresztúr.

THE PROTESTANT CHURCHES IN ATID (Summary)

The archaeological excavations conducted between 2013 and 2019 at the Calvinist church in Atid (Etéd, Harghita County) are important for the research of the settlement's ecclesiastical history since they resulted in significant knowledge and observations for ecclesiastical archaeology and church architecture. Underneath the still-standing church, built at the turn of the 18th and 19th centuries, the remains of two earlier churches were unearthed. The first and the second – likewise Protestant – churches were built according to the basic knowledge and principles of medieval church architecture. Their spatial structure followed age-long church architectural traditions such as orientation, nave and polygonal sanctuary with buttresses from the outside divided by a triumphal arch; the orientation was preserved at the construction of the third church, basically for practical reasons. During the latest archaeological investigations, the use of formal elements from medieval church architecture was revealed in several other post-medieval churches – Teleac (Telekfalva), Tăureni (Bikafalva), Filiaș (Fiatfalva) etc. – in the area of the former Udvarhely district.

In the Middle Ages, Atid was the filial church of the neighbouring settlement of Cușmed (Küsmöd), its first church was built as a chapel. Gaining independence took place during the 17th century and Atid became a full member ecclesia in 1682 after the building of the second church. The building of the first church was generated by the significant economic and social developments of the 16th century; it became the forerunner of the Protestant church architecture in the region. The stratigraphic observations, the archaeological finds of the church, and the fact that this edifice did not have an altar date the building of the church to the second part or the end of the 16th century.

The three churches built within a relatively short period at the edge of a marketplace represent the manifestations of the late medieval – early modern dynamic development of Atid. The archaeological finds associated with profane life, which turned up from beneath the churches and their surroundings, provide insight into the contemporary material culture of the settlement, which reached the basic level of developing market towns (so-called *oppidum*). At the same time, the archaeological features discovered under the churches date the beginnings of the settlement to the 12th century.

1. tábla. 1. A II. templom falának maradványai és bontási törmeléke (R-7) a nyugati oldalon, Sz-10, 2019 (Botha Zoltán felv.); 2. A torony építési állványzatának gödre, Sz-10, 2019 (a szerző felv.); 3. A II. templom alap- és felmenő falazatának részlete a délkeleti oldalon, Sz-4A, 2019 (Botha Zoltán felv.); 4. A II. templom alap- (F-2) és felmenő falazatának (F-1) maradványai és habarcslefolyása (R-27), Sz-10, 2019 (a szerző felv.); 5. A II. templom kőpadlója alatti égésnyomok az északkeleti oldalon, Sz-6, 2018 (a szerző felv.) / Pl. 1. 1. The remains of the second church's wall and wrecking debris of it (R-7) at the western side, S-10, 2019 (photo by Zoltán Botha); 2. The pit of the construction scaffold of the tower, S-10, 2019 (photo by the author); 3. The ground and elevation wall details of the second church at the southeastern side, S-4A, 2019 (photo by Zoltán Botha); 4. The remains of the ground wall (F-2) and elevation (F-1) of the second church and its construction mortar runoff (R-27), S-10, 2019 (photo by the author); 5. Burning remains under the stone floor of the second church at the northeastern side, S-6, 2018 (photo by the author)

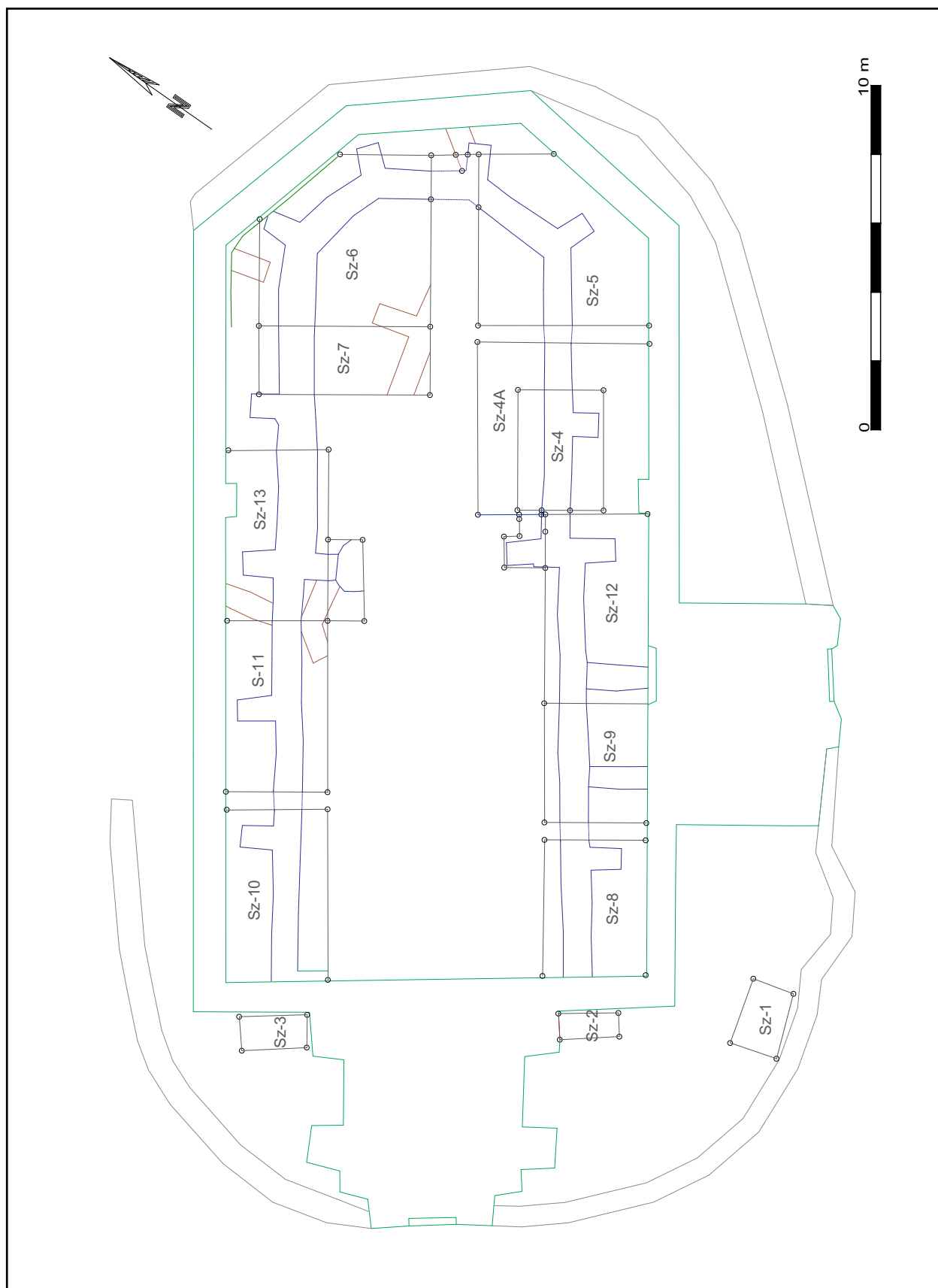
2. tábla. 1. A II. templomot megelőző rétegződés a jellegzetes, téglatörmelékes habarcsú planírozással a metszetfalban, Sz-6, 2018 (a szerző felv.); 2. A II. templom kőpadlója, Sz-8A, 2019 (Botha Zoltán felv.); 3. A II. templom falmaradványai a déli diadalív környezetében, Sz-12, 2019 (a szerző felv.); 4. A II. templom alap- és felmenő falazata közti váltás a szentélyrész északi oldalán, Sz-13, 2019 (Botha Zoltán felv.); 5. A II. templom feltárt falmaradványai a délkeleti oldalon, Sz-4A-5, 2018 (Botha Zoltán felv.) / Pl. 2. 1. The characteristic strata in the profile containing brick grain mortar slices preceding the second church, S-6, 2018 (photo by the author); 2. The stone floor of the second church, S-8A, 2019 (photo by Zoltán Botha); 3. The walls of the second church near the southern triumphal arch, S-12, 2019 (photo by the author); 4. The turnout between the ground wall and the elevation of the second church at the northern side of the sanctuary, S-13, 2019 (photo by Zoltán Botha); 5. The walls of the second church at the southeastern side, S-4A-5, 2018 (photo by Zoltán Botha)

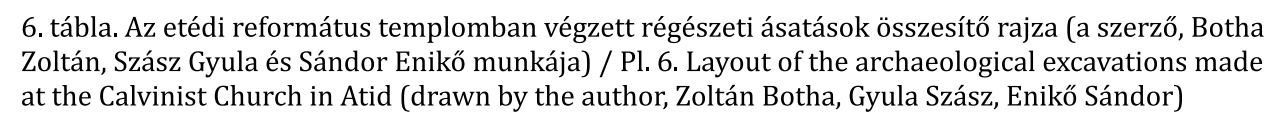
3. tábla. 1. A portikusz falazata és építési habarcskifolyása, Sz-9, 2019 (Botha Zoltán felv.); 2. Az I. (F-3) és II. (F-1) templom falainak szuperpozíciója a keleti oldalon, Sz-5-6, 2018 (Szász Gyula felv.); 3. Az I. és II. templom falmaradványai az északnyugati oldalon, Sz-11, 13, 2019 (a szerző felv.); 4. Az I. templom északi diadalívének maradványa, Sz-6, 2018 (a szerző felv.); 5. Stratigráfia az I. és II. templom falmaradványaival, Sz-11, 2019 (a szerző felv.) / Pl. 3. 1. The wall of portico and its construction mortar runoff, S-9, 2019 (photo by Zoltán Botha); 2. The superposition of the first (F-3) and second (F-1) church walls at the eastern side, S-5-6, 2018 (photo by Gyula Szász); 3. The walls of the first and second churches at the northwestern side, S-11, 13, 2019 (photo by the author); 4. The northern triumphal arch remains of the first church, S-6, 2018 (photo by the author); 5. Stratigraphy with the remains of the first and second church walls, S-11, 2019 (photo by the author)

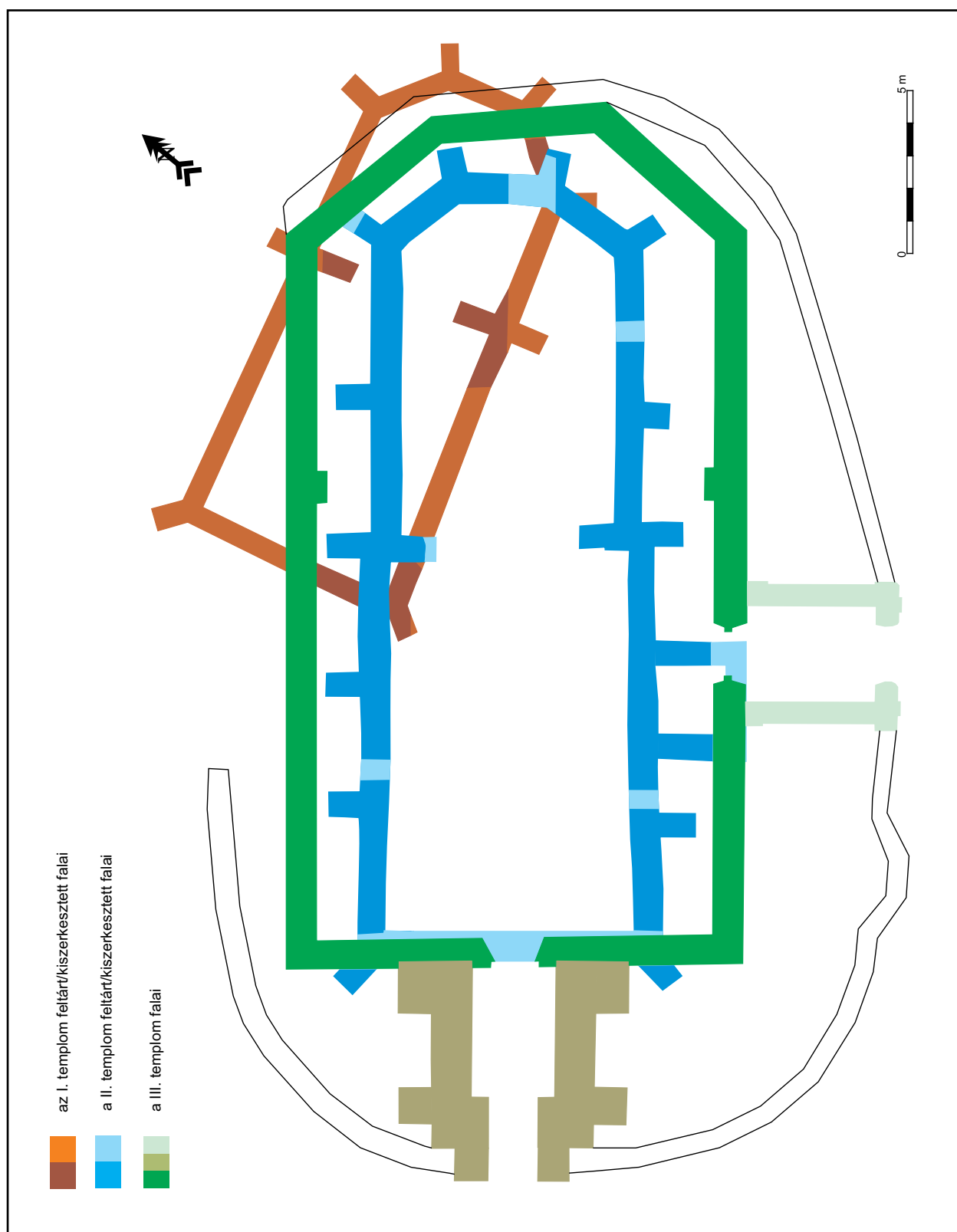

4. tábla. 1. Az I. és II. templom falmaradványai, Sz-6-7, 2018 (a szerző felv.); 2. Az I. és II. templom falmaradványai és stratigráfiája, Sz-6, 2018 (a szerző felv.); 3. Az I. templom alapfalai és rétegződése, Sz-6-7, 2018 (a szerző felv.); 4. Középkori oszlopgödör a templomokat megelőző településről, Sz-7, 2018 (a szerző felv.); 5. Árpád-kori települési objektum maradványai, Sz-7, 2018 (a szerző felv.) / Pl. 4. 1. Wall remains of the first and second churches, S-6-7, 2018 (photo by the author); 2. Wall remains of the first and second churches and their stratigraphy, S-6, 2018 (photo by the author); 3. Details about the first church walls and its stratigraphy, S-6-7, 2018 (photo by the author); 4. Post pile from the medieval settlement preceding the churches, S-7, 2018 (photo by the author); 5. Object from the Arpadian period settlement, S-7, 2018 (photo by the author)

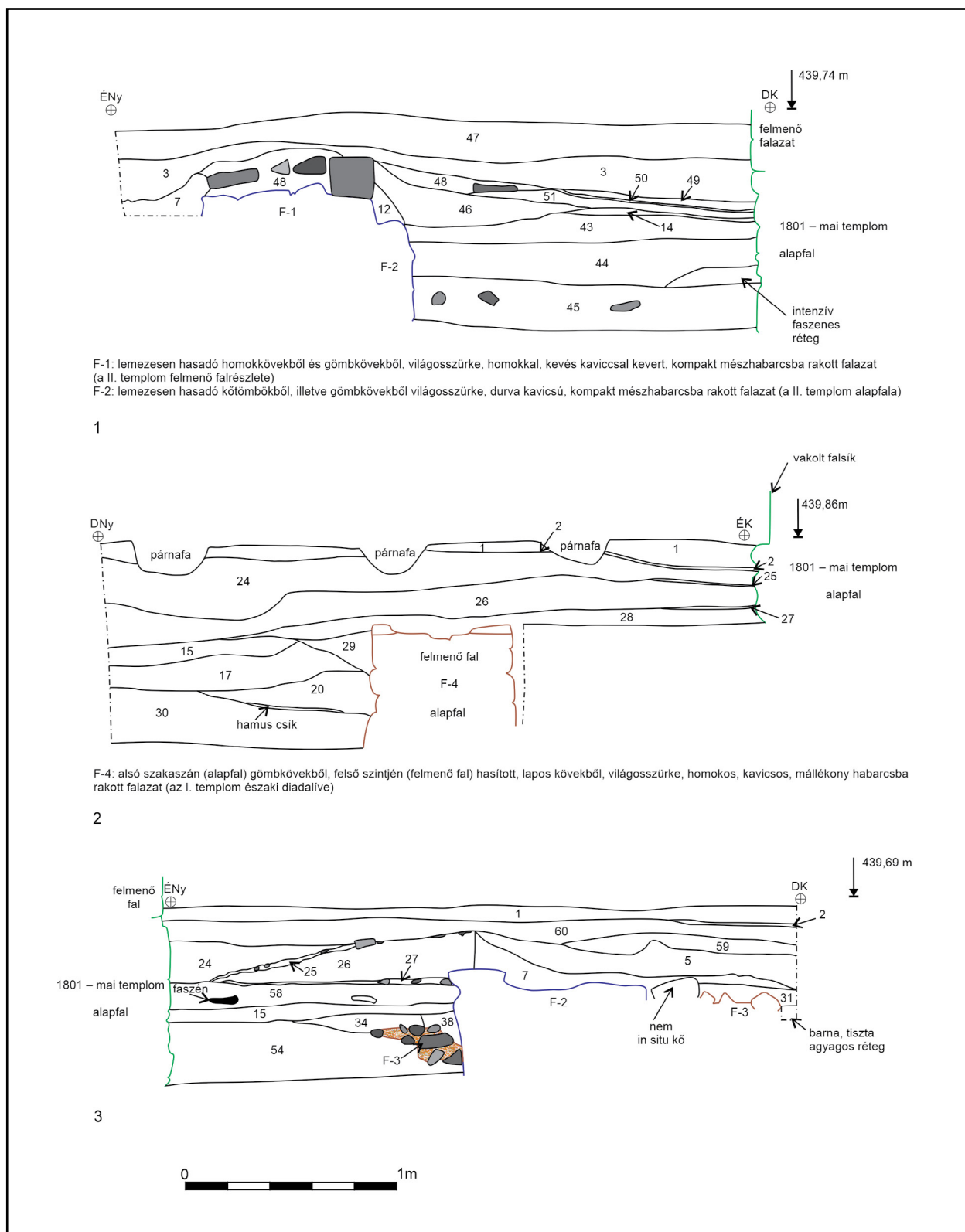

5. tábla. A 2013, 2018–2019. években végzett feltárás szelvényeinek összesítő rajza (Local Planing Center Kft. felmérése) / Pl. 5. The layout of the sections made during the excavations in 2013, 2018–2019 (survey by Local Planing Center Ltd.)

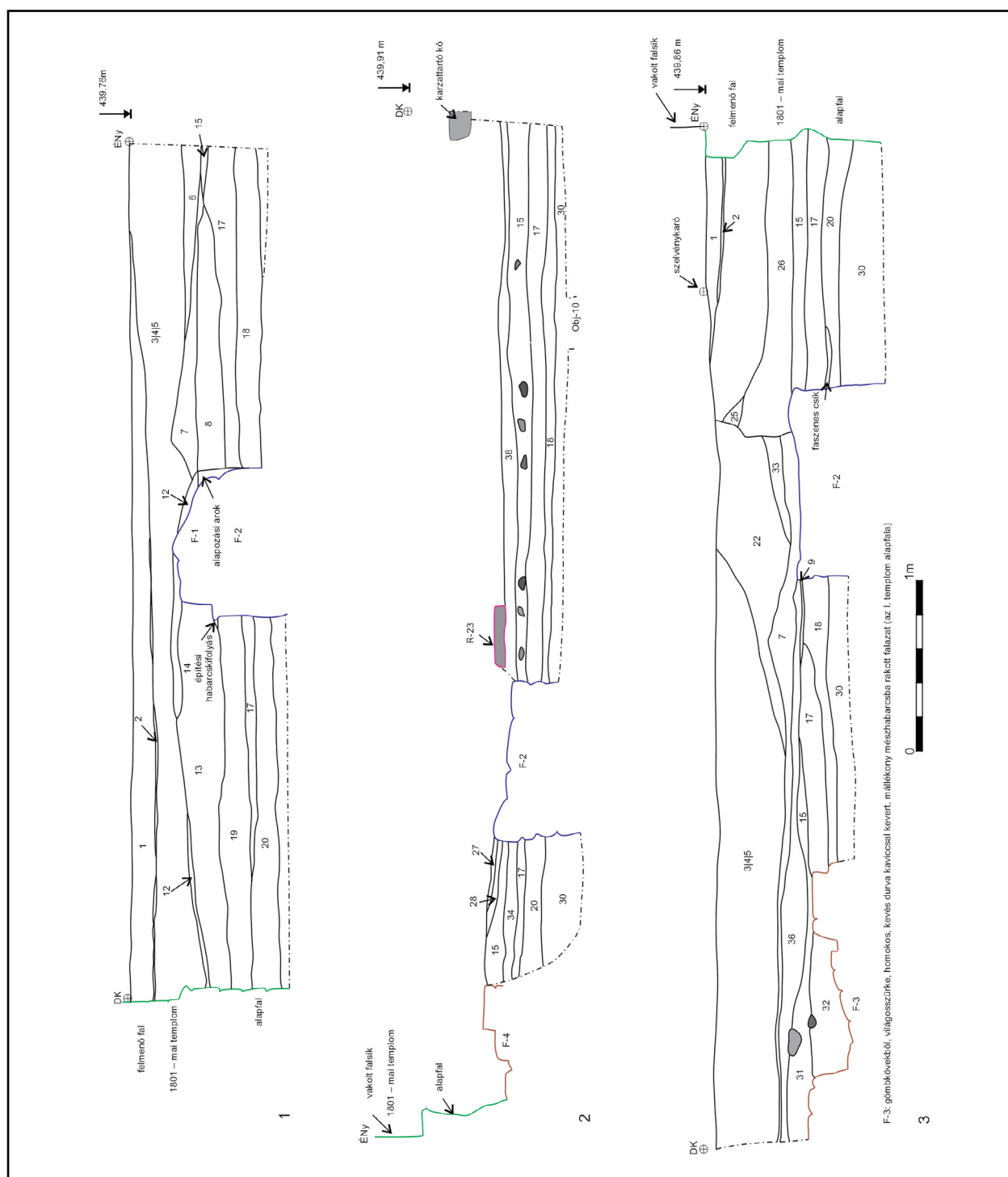

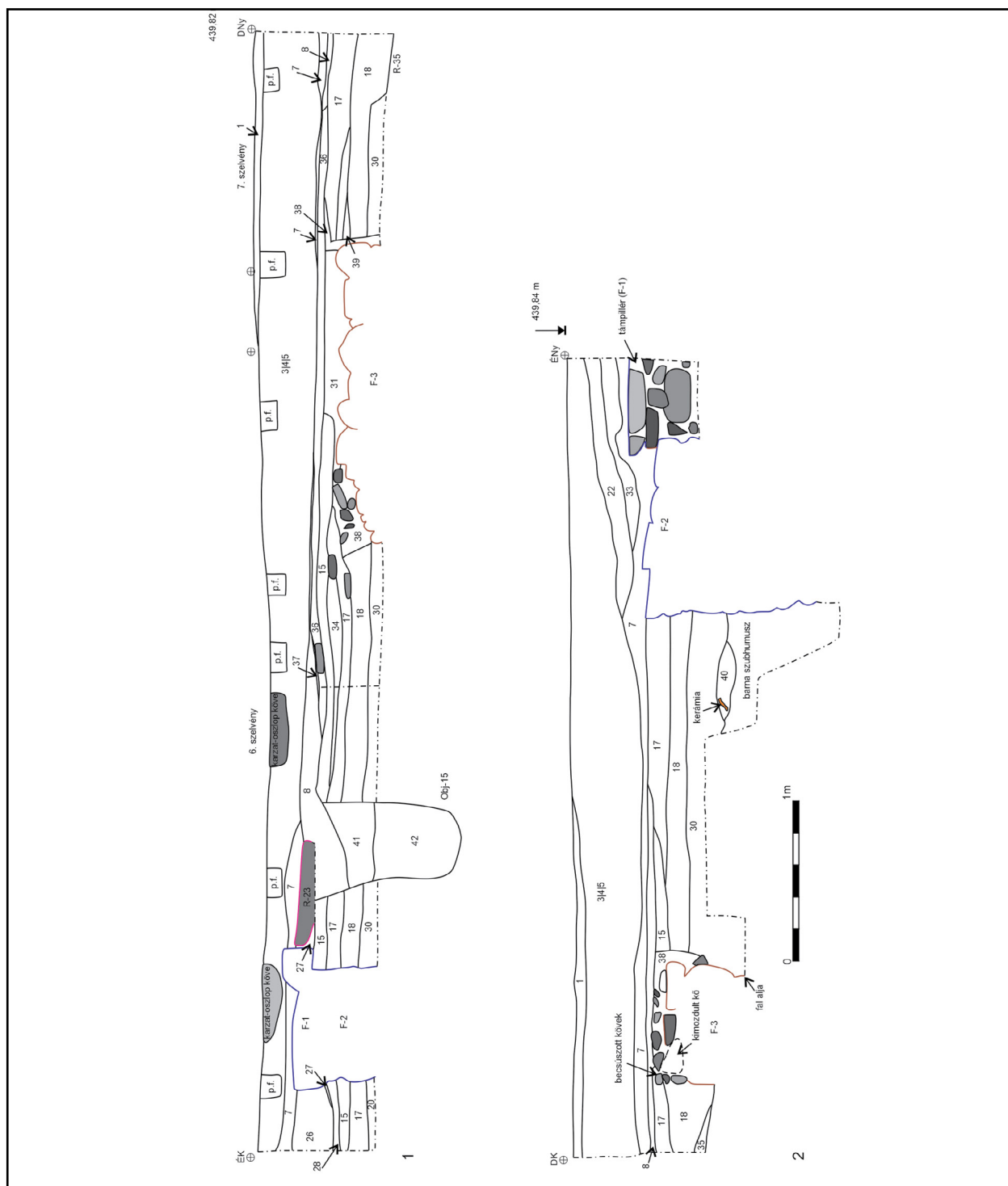
7. tábla. Etéd református templomainak periodizációs rajza (a szerző munkája) / Pl. 7. The periodization of the researched churches (drawn by the author)

8. tábla. 1. Az Sz-9 északkeleti metszetrajza, 2019 (a szerző és Szász Gyula rajza); 2. Az Sz-6 északnyugati metszetrajza, 2018 (a szerző és Szász Gyula rajza); 3. Az Sz-11 északkeleti metszetrajza, 2019 (a szerző rajza) / Pl. 8. 1. The northeastern profile of S-9, 2019 (drawn by the author and Gyula Szász); 2. The northwestern profile of S-6, 2018 (drawn by the author and Gyula Szász); 3. The northeastern profile of S-11, 2019 (drawn by the author)

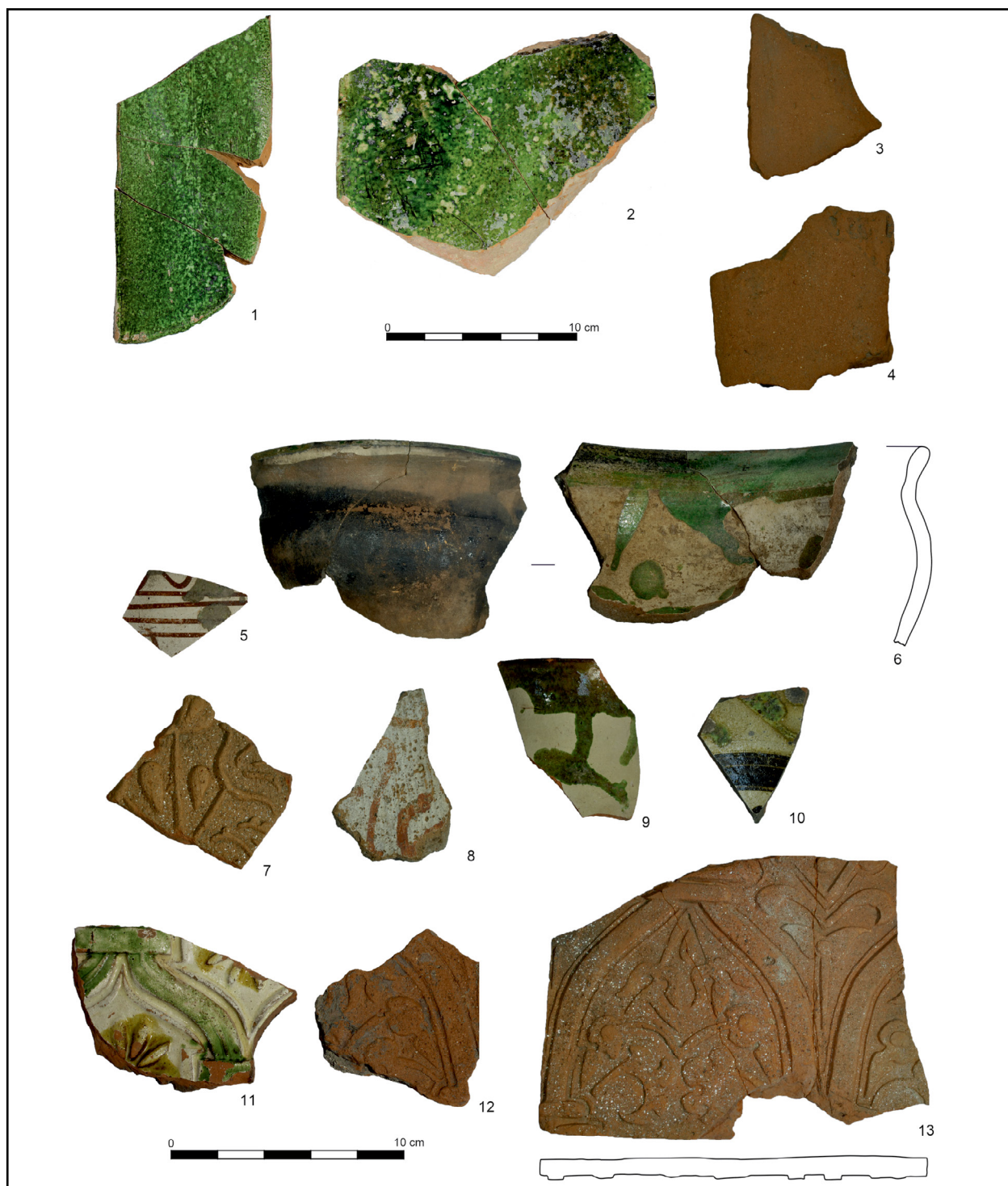

9. tábla. 1. Az Sz-5 délnyugati metszetrajza, 2018 (a szerző és Szász Gyula rajza); 2. Északkeleti metszet az Sz-6 középvonalaiban, 2018 (a szerző és Botha Zoltán rajza); 3. Az Sz-6 délnyugati metszetrajza, 2018 (a szerző és Szász Gyula rajza) / Pl. 9. 1. The southwestern profile of S-5, 2018 (drawn by the author and Gyula Szász); 2. Northeastern profile across the middle of S-6, 2018 (drawn by the author and Zoltán Botha); 3. The southwestern profile of S-6, 2018 (drawn by the author and Gyula Szász)

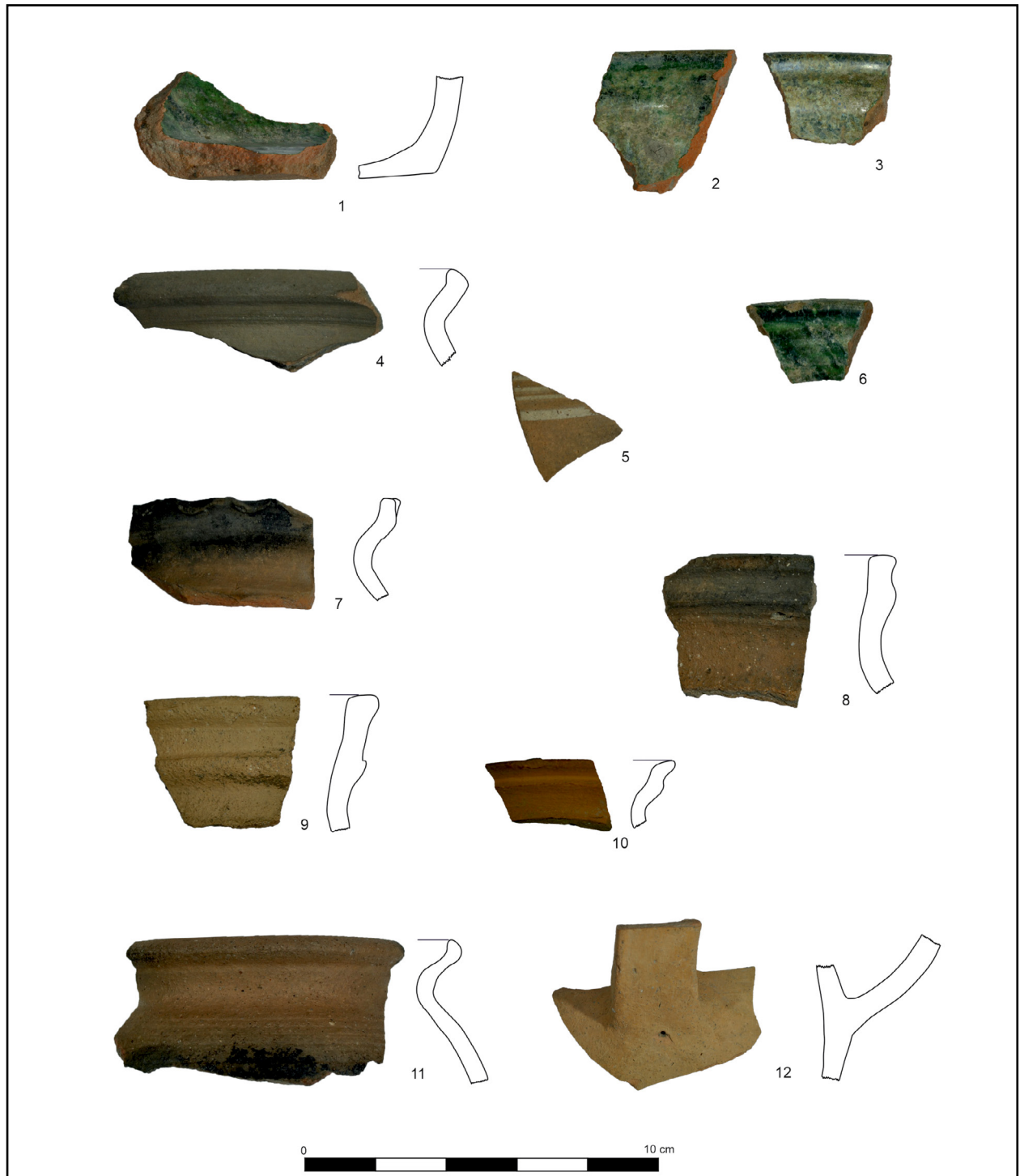

1	szürke, laza, szemetes földréteg	30	barna, tömött, enyhén faszenes, agyagos jellegű réteg
2	vékony, habarcsrögös, téglatörmelékcs járószint	31	barnásszürke, laza, habarcsrögös (R-15 habarcsa), apró köves, humuszos réteg
3	barna, tömött, tiszta agyag	32	barna, köves, habarcsrögös (F-3 habarcsa) réteg
4	szürkésbarna, laza, köves, enyhén habarcsrögös feltöltés	33	sárgásszürke, földes habarcsréteg
5	világosbarna, tömött, tiszta agyagos feltöltés	34	barna, tömött, enyhén habarcsrögös réteg
6	sötétszürke, laza, humuszos feltöltés	35	vörösszürke, laza, hamus, faszenes égésréteg
7	szürke színű, vörösesbarna árnyalatú, homokos habarcsú falomladék, benne apró, meszelt vakolatdarabokkal (II. templom bontása)	36	barna, tömött, apró köves, habarcsrögös feltöltés
8	szürkésbarna, tömött, enyhén faszenes humuszréteg	37	világosbarna, durva kavicsú réteg
9	fekete, intenzív faszenes szint (égés)	38	barna, viszonylag tiszta, kövekkel kevert agyagos réteg
10	szürkésbarna, tömött, enyhén kevert, agyagos humuszréteg	39	sárgásszürke, homokos, apró kavicsos habarcskifolyás
11	barnásszürke, tömött, apróköves, enyhén habarcsos réteg	40	vörös, tömött, égett agyag (kemenceplatni töredékek), közte faszenes törmelékkel
12	világosszürke, homokos habarcsú vakolatcs omladék a II. templom külső oldalán	41	barna, laza, apróköves, habarcsrögös betöltés
13	barnásszürke, tömött, apró köves, enyhén habarcsos réteg	42	barna, tömött, enyhén kevert, agyagos betöltés
14	világosszürke, mészrögös, homokos habarcsú építési szint (II. templom)	43	barna, humusszal kevert agyagréteg, enyhén faszenes
15	barnásszürke, laza, fehéresszürke, durva kavicsú, téglatörmelékcs habarcsrögökkel, kisebb kövekkel kevert réteg	44	barnásszürke, tömött, intenzív faszenes, enyhén habarcsrögös, agyagos humusz
17	barnásszürke, tömött, köves, enyhén faszenes, humuszos jellegű réteg	45	barna, tömött, enyhén faszenes, agyagos réteg
18	barna, tömött, enyhén faszenes, agyagos réteg	46	világosszürke, durva kavicsú habarcslefolyás (portikusz építése)
19	szürkésbarna, tömött, köves, enyhén faszenes humuszréteg	48	világosszürke, homokos, mészrögös, erős kötésű habarcsréteg
20	szürkésbarna, tömött, intenzív faszenes, humuszos réteg	49	barna, tömött, agyagos járószint
22	barna, laza, földdel kevert köves-kavicsos, habarcsos omladék (falkiszedés)	50	vörösszürke, homokos, habarcsos, téglatörmelékcs járószint
23	lapos kövek, köztük agyagos betöltéssel (a II. templom kőpadlója)	51	szürke, tömött, enyhén faszenes járószint
24	barnásszürke, apróköves, enyhén habarcsrögös, humuszos jellegű réteg	54	barna, tömött, enyhén faszenes, agyagos jellegű réteg
25	világosszürke/világosbarna/, homokos, kavicsos habarcsréteg	56	szürkésbarna, tömött, kövekkel kevert, intenzív faszenes, agyagos jellegű réteg
26	sötétszürke, tömött, enyhén kevert humuszos réteg	57	kisebb méretű kövekkel kevert, enyhén habarcsrögös réteg
27	világosszürke/világosbarna/, homokos, kavicsos habarcskifolyás (II. templom építése)	58	barna, tömött, enyhén habarcsrögös, intenzív faszénfoltos (in situ égés), agyagos jellegű réteg
28	szürkésbarna, tömött, enyhén faszenes, habarcsszemcsés feltöltés	59	barna, laza, intenzív habarcsrögös, téglá- és tetőcseréptörmelékcs planírozás
29	sárgásszürke, homokos, apró kavicsos habarcsú omladék	60	barna, törmelékcs, apró köves, szemetes betöltés

11. tábla. Az ásatás rétegleírása (a közölt metszetrájszítványokon látható, és a leletösszefüggésekben előforduló rétegekkel) / Pl. 11. Description of the layers of the site (with layers marked on drawings and in the context of published finds)

12. tábla. Tetőcserép-, kályhacsempe- és kerámiaedény-töredékek (17–18/19. század) 1–2. Sz-1, 3, újkori feltöltődés; 3–4. Sz-6, R-24/26; 5. Sz-9, R-43; 6. Sz-5, F-1 omladéka; 7–8. Sz-5, R-13; 9–10. Sz-6, R-22; 11–12. Sz-8, R-11; 13. Sz-4A, R-11 (a szerző felvételei és rajzai) / Pl. 12. Tile, tile stove and pottery vessel fragments (17–18/19th centuries) 1–2. S-1, 3, modern age filling; 3–4. S-6, R-24/26; 5. S-9, R-43; 6. S-5, the scree of the wall F-1; 7–8. S-5, R-13; 9–10. S-6, R-22; 11–12. S-8, R-11; 13. S-4A, R-11 (photographed and drawn by the author)

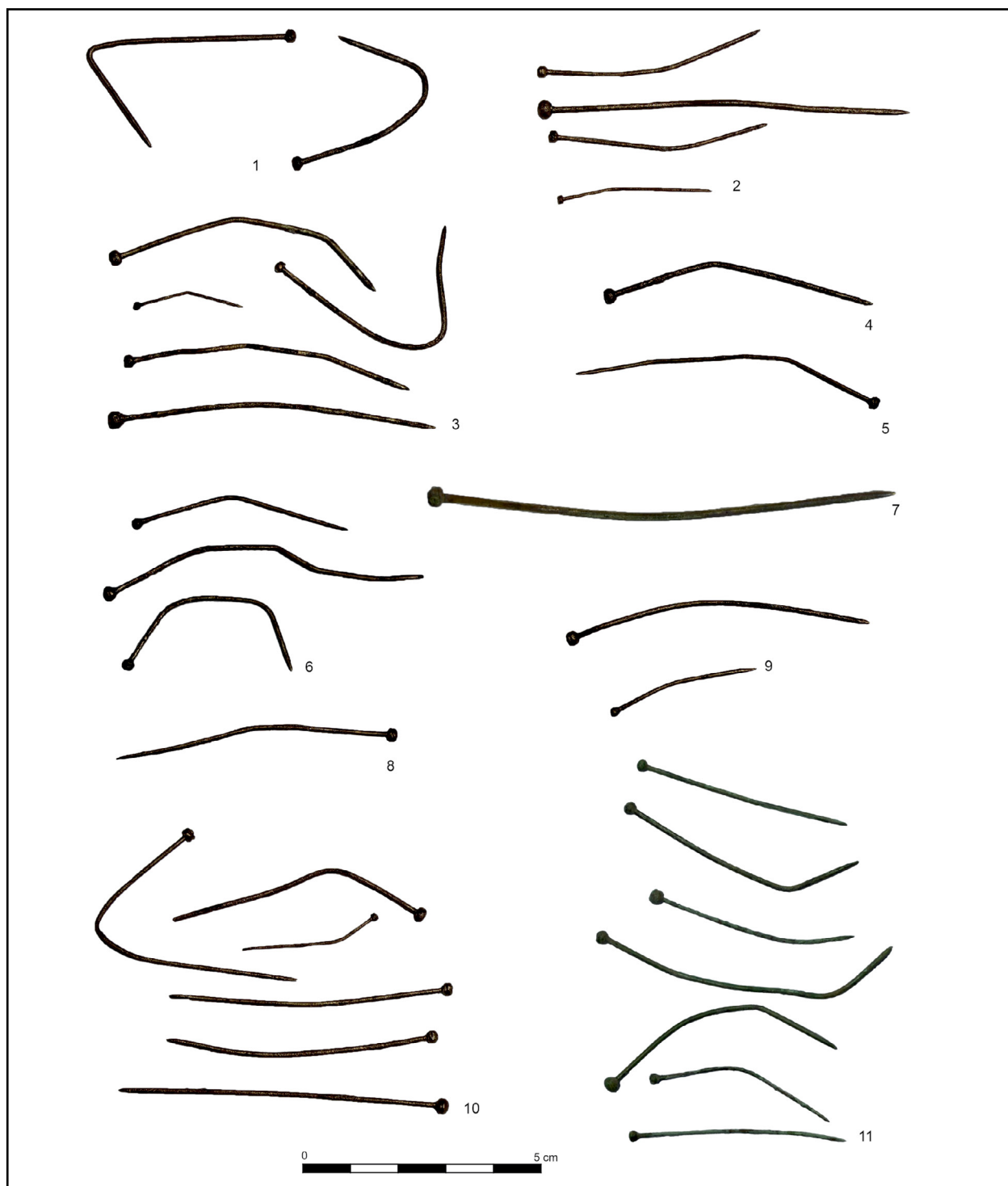
13. tábla. Kerámiaedény-töredékek (16–17. század) 1, 12. Sz-4A, R-18; 2–3. Sz-4A, R-17; 6, 11. Sz-4A, R-20; 4. Sz-7, R-18; 5. Sz-5, R-14; 7. Sz-5, R-19; 8–10. Sz-6, R-18 (a szerző felvételei és rajzai) / Pl. 13. Pottery vessel fragments (16-17th centuries) 1, 12. S-4A, R-18; 2–3. S-4A, R-17; 6, 11. S-4A, R-20; 4. S-7, R-18; 5. S-5, R-14; 7. S-5, R-19; 8–10. S-6, R-18 (photographed and drawn by the author)

14. tábla. Kerámiaedény és kályhaszem-töredékek (15–16. század) 1–2, 7. S-11, R-54; 3. Sz-13, R-15; 4. S-11, R-56; 5. Sz-13, R-20; 6. Sz-7/13, R-15; 8. Sz-5, R-17; 9–10. Sz-5, R-18; 11. Sz-5, R-20 (a szerző felvételei és rajzai) / Pl. 14. Pottery vessel and tile stove fragments (15–16th centuries) 1–2, 7. S-11, R-54; 3. S-13, R-15; 4. S-11, R-56; 5. S-13, R-20; 6. S-7/13, R-15; 8. S-5, R-17; 9–10. S-5, R-18; 11. S-5, R-20 (photographed and drawn by the author)

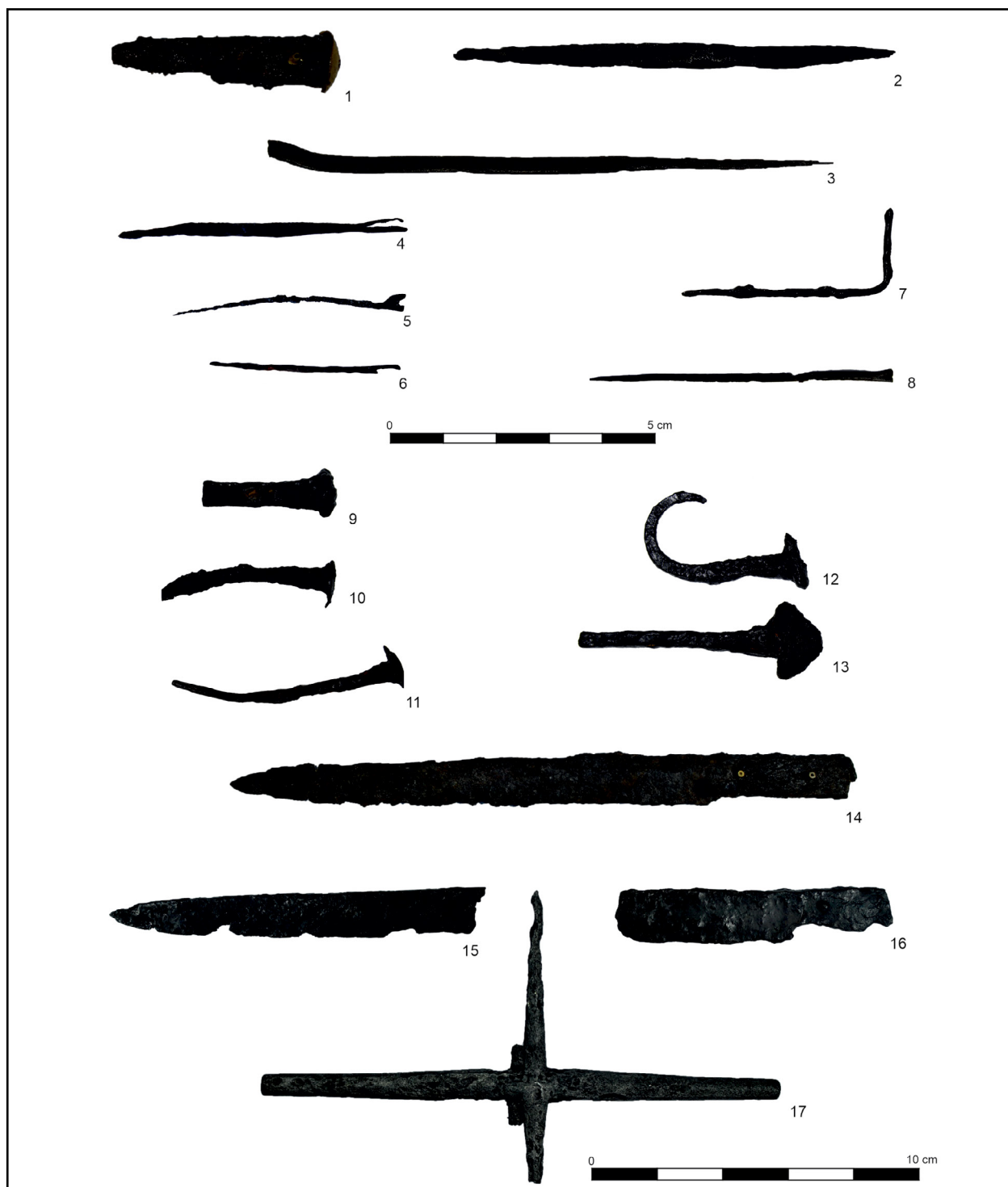
15. tábla. Fazekak és cserépbogrács-töredékek (12–13. század) 1. Sz-7, R-17; 2–4, 6. Sz-7, R-40; 5. Sz-6, R-30. Pénzérmék (16–17. század) 7. 17. századi ezüstdenár, Sz-4A, R-1; 8. I. Ferdinánd ezüstdenár (1548), Sz-4A, R-19; 9. I. Ferdinánd ezüstdenár (1552), Sz-4A, R-19; 10. III. Zsigmond pölcher, Sz-6, R-17; 11. I. Ferdinánd sárgaréz verete, Sz-7/13, R-24 (a szerző felvételei és rajzai) / Pl. 15. Pot and cauldron fragments (12–13th centuries) 1. S-7, R-17; 2–4, 6. S-7, R-40; 5. S-6, R-30. Coins (16–17th century) 7. silver denarius from the 17th century, S-4A, R-1; 8. silver denarius from the age of Ferdinand I (1548), S-4A, R-19; 9. silver denarius from the age of Ferdinand I (1552), S-4A, R-19; 10. pölcher from the age of Sigismund III, S-6, R-17; 11. copper coin from the age of Ferdinand I, S-7/13, R-24 (photographed and drawn by the author)

16. tábla. Gömbös fejű bronz tűk (16. század) 1. Sz-8, R-44; 2. Sz-9, R-13; 3-4. Sz-9, R-44; 5. Sz-10, R-24; 6. Sz-10, Obj-19; 7. Sz-7, R-24; 8. Sz-8, R-13; 9. Sz-11, R-57; 10. Sz-13, R-58; 11. Sz-4A, R-19 (a szerző felv.) / Pl. 16. Bronze needles with globular head (16th century) 1. S-8, R-44; 2. S-9, R-13; 3-4. S-9, R-44; 5. S-10, R-24; 6. S-10, Obj-19; 7. S-7, R-24; 8. S-8, R-13; 9. S-11, R-57; 10. S-13, R-58; 11. S-4A, R-19 (photos by the author)

17. tábla. Réz övcsat, bronz késnyélborítás és óngyűrű (15–17. század) 1. Sz-4A, R-9; 2. Sz-4A, R-20; 3. Sz-6, R-17. Ablaküveg- és üvegpalack-töredékek (16–17. század) 4–5. Sz-4A, R-3/5; 6. Sz-4A, R-13; 7–8. Sz-4A, R-11; 9. Sz-6, R-7; 10–11. Sz-4, II. templom omladéka; 12. Sz-13, R-60 (a szerző felv.) / Pl. 17. Copper buckle, knife handle cover from bronze and tin ring (15–17th centuries) 1. S-4A, R-9; 2. S-4A, R-20; 3. S-6, R-17. Window-glass and glass-bottle fragments (16–17th centuries) 4–5. S-4A, R-3/5; 6. S-4A, R-13; 7–8. S-4A, R-11; 9. S-6, R-7; 10–11. S-4, the scree of the second church; 12. S-13, R-60 (photos by the author)

18. tábla. Vaseszközök: evőár, árák, tűk, szögek, kések, szablamarkolat (15–17. század) 1. Sz-11, R-26; 2. Sz-11, R-44; 3. Sz-13, R-58; 4–6. Sz-10, Obj-19; 7. Sz-5, R-20; 8. Sz-4, R-10; 9–10. Sz-6, R-24/26; 11. Sz-6, R-28; 12–13. Sz-6, R-28; 14. Sz-4A, R-18; 15. Sz-5, R-20; 16. Sz-6, R-24; 17. Sz-4A, R-17 (a szerző felv.) / Pl. 18. Iron objects: prodding tools, needles, nails, knives, handle of sabre (15–17th centuries) 1. S-11, R-26; 2. S-11, R-44; 3. S-13, R-58; 4–6. S-10, Obj-19; 7. S-5, R-20; 8. S-4, R-10; 9–10. S-6, R-24/26; 11. S-6, R-28; 12–13. S-6, R-28; 14. S-4A, R-18; 15. S-5, R-20; 16. S-6, R-24; 17. S-4A, R-17 (photos by the author)

IPAROS, TERVEZŐ, MŰVÉSZ. MODERN SZAKIPARI OKTATÁS SZÉKELYUDVARHELYEN 1893–1918 KÖZÖTT

SZÉKELY MIKLÓS

A tanulmány az egykori Székelyudvarhelyi Kő- és Agyagipari Szakiskola működését vizsgálja, főként a fennmaradt levéltári és nyomtatott források alapján. Az értelmezést az iskola működéséhez köthető tárgyi anyag, elsősorban kőfaragványok és agyagipari termékek egészítik ki. Az ennek eredményeként feltáruló képből megláthatjuk a Székelyföld fejlesztésének gyakran elemzett közgazdasági, ipari és társadalmi aspektusai mellett a székely iskolaváros első modern oktatási intézményét, ahol a városi építésszet modern formakincsére, a polgári otthonok új lakberendezési kultúrájára, valamint az iparművészeti jellegű tudásra egyaránt felkészítették a növendékeket. Ezt egészíti ki utóbbiak életútjának elemzése az első világháború hajnaláig, amely a végzetek adatait tartalmazó páratlan forrásértékű anyakönyv elemzése révén vált lehetségessé.

Kulcsszavak: kőipar, agyagipar, modern nemzeti iparoktatás, pályakövetés, régiófejlesztés

Keywords: stone industry, clay industry, modern national industrial education, career tracking, regional development

Szakiskolai tervezetek Székelyföldre

A 19. század végén létrejött nemzeti szakoktatási rendszerben a szakipari iskolák elsősorban regionális hatókörrel jöttek létre, céljuk a modern szaktudás és a nemzeti műveltség átadása volt. A székelyudvarhelyi szakiskola első évkönyve így fogalmazta meg ezt a célt: „szakképzett iparossegédek nevelésével Székely-Udvarhely város és vidéke kő- és agyagiparának fejlesztése. Ennélfogva felkarolja a kőfaragás, fazekasság és kályhakészítési ágakat s ehhez képest nyújtja azon elméleti és gyakorlati ismereteket, melyekre a kő- és agyagipar terén működő művelt iparosoknak szükségük van.”¹ A törvényhatósági város 19. század végi állapota sajátosnak mondható. A többszöri nekifutásra kiépült székelyföldi vasúthálózatból csak egy szárnyvonal vezetett az erdélyi ipari gócpontoktól amúgy is nehezen megközelíthető városba. A régió népesedési trendjeinek átlagával jellemezhető dinamikus növekedés ellenére az iskolaépítkezések csak az 1910-es évek elejére kapnak új lendületet, összhangban az 1909–1912 között tetőző, jórészt állami beruházási hullámmal, így az 1890-es években bányanyitások, nagyipari beruházások révén kívánta a központi kormányzat a húzóágazatként egyoldalúan a faexporton alapuló, dominánsan kézműipari jellegű ipar szerkezetét kiegyensúlyozni, az ebből adódóan nem válságálló, gyenge székely belső piac tőkeszegény háztartásait és vállalkozásait megerősíteni. Az 1890-es évek elején Baross Gábor kereskedelmi minisztériuma fő célként az elsődleges iparcikkek helybeli előállítására képes székelyföldi gazdaság kialakítására törekedett. A minisztériumi törekvések helyi bástyája, a marosvásárhelyi központú Kereskedelmi és Iparkamara tevékenysége az ipari és gazdasági modernizáció mellett a szakoktatás fejlesztésével kapcsolatos háttér tanulmányok és tervezetek elkészítése volt. A szakiskola intézménytípusa a modern polgári

¹ ÉRTESÍTŐ 1895, 13.

otthonok alapvető igényeinek kielégítésére készítette fel növendékeit, akik építőmesterként, pallérként, művezetőként, kőfaragóként, lakatosként, ácsként az építészet; asztalosként, kovácsként, fazekasként, keramikusként, kőcsiszolóként a meghitt polgári idilltől elválaszthatatlan belsőépítészet és tárgykultúra legújabb áramlatait formába öntő mesterként tevékenykedtek. A szakiskola-alapítás maga volt a modern polgári Székelyföld ígérete, a hely, ahol a nemzetközi trendeket követő, modern technológiai tudással bíró mesterek kínálnak megoldásokat a helyi megrendelőknek.

A szakiskola a vidéki iparos szakképzés csúcshintézményének számított, erős vagy erősödő iparral bíró városokban találunk elsősorban ilyen intézményeket. Székelyudvarhely iskolaváros jellegét az 1870-es évektől új intézmények sora erősítette meg, a történeti katolikus és református gimnáziumok mellett az Állami Főreáliskola (1872), az Alsófokú Ipari és Kereskedelmi Iskola (1880), az Állami Polgári Leányiskola (1884) révén a város nem ipara, hanem oktatási központ szerepe miatt tűnhetett alkalmas helyszínnek szakiskola létrehozására. Hasonló intézményekért az 1890-es évek elejétől olyan, értelmezhető méretű gyárparral rendelkező városok lobbiztak sikerrel, mint Brassó, Temesvár vagy Arad. A gazdasági teljesítmény mellett más városokban politikai akarat kellett ipari szakiskolák alapításához. Az Erdély magyar kulturális és oktatási központjaként 1872 óta tudatosan felépített Kolozsvár, valamint a székely fővárosként pozicionált Marosvásárhely ipari szakiskoláik mellett iparmúzeumaiknak köszönhetően erősödhetek meg.

A millenniumi tanév értesítőjének tényszerű leírásában szereplő iparágak felkarolása korántsem volt magától értetődő: „A szakiskola felöleli az agyagipar köréből a kályhás ipart, díszedények és építési terracotta munkák készítését; a kőipar köréből a kőfaragást, az e szakba vágó összes építési és díszmunkákat.”² Az iskolai tradíció döntő szerepét igazolja, hogy Székelyföldön ekkoriban a kőfaragás csúcsteljesítményei a várostól viszonylag távol, a gyepesi és homoródjánosfalvi műhelyekben formálódtak, ahol a helyi kőfaragók a vasútépítkezések olasz mestereitől tanulták el a szakma fortélyait.³ Ráadásul Udvarhelyszék nem kőbányáiról volt ismert: a felszíni márványbányászat otthona Gyergyó, ahol a vasúti fejlesztések nyomán nyíltak újra Gyergyószárhegy, Vasláb és Csíkszentdomos kőfejtői. Az anyagellátás alapvető szükséglet egy ilyen intézményben, éppen ezért zavarba ejtő, hogy csak az iskola alapítása után hét évvel, 1900-ban nyílt meg a régió egyetlen nyílt színi kőfejtője a Sepsiszentgyörgyhöz közel eső Málnásfürdőn. Az építőanyagként használt – és az udvarhelyi iskola műhelyeiben is faragott – trachitot az olasz tulajdonú málnási fejtő mellett a még távolabbi Gödemes-terházán termelték ki.⁴ Az agyagipar Udvarhely vármegyei őshonossága mellett a kő kisebb súllyal bírt Székelyföld iparában, ennél sokkal fontosabb volt a régió gyáriparának sokáig egyeduralkodó alapanyaga, a mindenhol elérhető fa. 1900 körül a faipar képezte a bőripar után a második legfontosabb kézművesipart a székelyföldi városokban.⁵ Az intézmény létrehozása csak részint kötődött a helyi anyagokhoz, a szakiskola alapvetően az építőipari igények kiszolgálására jött létre, feladata az ipari modernizáció szellemében az építőipari konjunktúra igényeinek kiszolgálása, egyben a hátrányos helyzetű magyar régió társadalmi mobilitásának segítése volt. A nemzeti iparfejlesztési szakigazgatási rendszer részeként megnyílt az esetenként helyi kezdeményezéssel létrehozott iskolák előtt a legmodernebb oktatási anyagok, technológiák és a felkészült szaktanárok alkalmazásának lehetősége. Az 1894-ben hatályba lépett egységes ipariskolai szervezeti szabályzat alapvetően meghatározta az ipari szakiskola működését, amely a nemzeti modernizáció programjának egy újabb tartópillérévé vált a székely iskolavárosban.

A szakiskolák modernizációs feladata egyszerre vonatkozott a helyi anyagokra, az iparos hagyományokra, valamint az új iparágak meghonosítására. Nagybánya város tanácsa például a környék történeti fazekasságára, a rendelkezésre álló kő- és agyagipari nyersanyagokra és „a kézműipar rohamos hanyatlására” együttesen hivatkozva kérvényezte 1893-ban egy kő- és agyagipari szakiskola alapítását Lukács Béla kereskedelmi minisztertől.⁶ Ugyanilyen szándékú megkeresés érkezett Csík vármegye főispánjától a gyergyói járásban létesítendő márványfaragó szakiskola ügyében, érvelésében a vidéken bőségesen elérhető, jó minőségű márvány feldolgozásában rejlő lehetőségeket emelte ki. A csíki vasútvonal kialakításához kapcsolódó beruházás elvi pozitív minisztériumi fogadtatása ellenére

² ÉRTESÍTŐ 1897, 3.

³ BALATON 2016a, 138.

⁴ BALATON 2016b, 146.

⁵ PÁL 2016, 173.

⁶ MNL OL, K 231, 203. doboz, 30.961 (1898. április 26.). A helyi viszonyok tanulmányozására Szerényi József kapott megbízást, jelentése nem ismert.

a szakiskola nem jött létre.⁷ A terv pár évvel később ismét felmerült, 1897-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fordult az új kereskedelmi miniszterhez, Dániel Ernőhöz egy Gyergyóalfaluban létesítendő fa- vagy kőipari szakiskola megalapítását kezdeményezve.⁸ A kisebb városokban létesített ipari szakiskolák jelentős hatást gyakoroltak környékük iparára és társadalmára, alapításuk minden esetben leképezte az országos nagypolitika erőviszonyait. A gyorsan ad acta került gyergyói szakiskola tervezete a Csík vármegyei politikai elit alacsony országos érdekérvényesítő képességét és a mindeközben szakiskolával gyarapodó udvarhelyszékiek mélyebb országos beágyazottságát is tükrözte. Az állami fenntartású szakiskolák helyszínét tehát a rendelkezésre álló alapanyagoknál és a helyi történeti iparosságnál lényegesen jobban meghatározták a politikai erőviszonyok. Az állami infrastrukturális beruházásokat gyakran a helyi politikai, gazdasági elitnek és történelmi arisztokráciának az országos politikában betöltött súlya döntötte el, ahogy ez a székelyföldi vasút gazdasági prioritásokat és a kereskedelmi utakat sem feltétlenül követő nyomvonalának kijelölésénél történt.⁹

Az ipari szakiskola elsősorban a Kereskedelmi Minisztériumon keresztül irányított, az ipari modernizációt támogató politikai akaratot tükröző állami intézmény volt. Az 1894–1895-ös tanévben a tizenegy tagú felügyelőbizottságban csupán két iparos, Bartók István és Kovács Domokos foglalt helyet, a vezető tisztségviselők a korábbi és jelenlegi megyei vezetők közül kerültek ki (elnöke Török Albert nyugalmazott főispán, alelnöke Ugron János alispán, jegyzője pedig maga az intézmény igazgatója, Scheffler Nándor volt).¹⁰ A 20. század első évtizedének közepére működése zenitjére érkező iskola tizenötödik Évkönyvében az iparfejlesztéssel kapcsolatos szövegek szinte már propagandisztikus szövegei helyett szokatlan őszinteséggel olvashatunk az intézmény korai éveinek legitimációs nehézségeiről. „Nagy idő egy teljesen új intézet életében, melynek sem céljával, sem irányzatával a társadalom tisztában nem volt; melynek jelzett idő alatt ezer meg ezer előítéllettel, a székely népünknek az ipari pálya iránt tanúsított idegenkedésével kellett szembeszállni a múltban s kell küzdeni a jövőben is.”¹¹ Az iskola szegény székely családok sarjainak támogatására létrehozott ösztöndíjait valóban nem sikerült minden esetben környékbeli tanulókkal feltölteni. Oktatásmódszertana, felszereltsége, a kínált tudás szerkezete ráadásul a modern ipari igények kiszolgálásán alapult, a modern kőfaragást meghonosító és a történeti agyagművességet modernizáló szakoktatás alapjai azonban hiányoztak a városban, az 1893. október 8-án elindult első tanévet megelőzően tavasszal előkészítő tanfolyamot kellett szervezni.

Az irányítás mellett a fenntartás is állami feladatnak minősült, a működés a Kereskedelmi Minisztérium által biztosított éves költségvetésen alapult, a különböző magán- és testületi (városi és vármegyei) hozzájárulások alig érték el a teljes bevétel öt százalékát. Az 1899–1900-as tanévben a 66 071 koronás fenntartási költség kiegészítésére adakozók listáján az erdélyi és székelyföldi iparfejlesztés legfőbb szerveit találjuk: a székelyudvarhelyi ipartanodát (elvben) létrehozó Dávid Mózes Antal-féle alapítvány 750 koronás hozzájárulása mellett az erdélyi iparfejlesztés politikai szereplője, a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara 500, az erdélyi iparvédelem kiemelkedő civil szereplője, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület pedig 280 koronával járult hozzá.¹² Az ezeken, valamint az árueladás szerény, mindössze 410 koronás bevételén felüli pénzügyi szükségleteket a központi költségvetés terhére fizették ki.¹³ Az intézményt rendszeresen támogatta az Udvarhely-Vármegyei Takarékpénztár, a Székely Egyleti Takarékpénztár, a helyi iparos önképzőkör, maga a vármegye és magánadományozók.¹⁴ A külső támogatások és a műhely eladásai az intézmény 1895–1896-os államosítását követően is jelentékeny mértékben járultak hozzá a fenntartáshoz. Az iskola épületét az 1894–1895-ös tanévben építették fel, három évvel később indult a bővítés tervezése, fennállásának első másfél évtizede alatt összesen három lépésben alakult ki végleges formája.

Az ipari szakiskolák kiállításának megtekintése szakvezetéssel már az ezredévi kiállításon is az iparoktatási intézetek tevékenységének része volt, az ország különböző részein működő tanintézmények megismerése a 20. század elejére a nemzeti nevelés egyik elemévé vált. Az iskola

⁷ MNL OL, K 231, 478. doboz, 74.473 (1899. október 3.)

⁸ MNL OL, K 231, 583. doboz, 25.894 (1897. április 8.)

⁹ BALATON 2016c, 148–153.

¹⁰ ÉRTESÍTŐ 1895, 20.

¹¹ ÉRTESÍTŐ 1908, 3.

¹² RÓTH 1993, 8–9.

¹³ ÉRTESÍTŐ 1900, 41.

¹⁴ ÉRTESÍTŐ 1903, 4.

épülete turisztikai látványossággá vált, a városon átutazó idegenek is rendszeresen felkeresték, hasonlóan több más ipari szakoktatási intézményhez. „A kisebb városokban: Iglón, Késmárkon, Gölnichányán, Székelyudvarhelyt, Ungvárt, Zalatnán az ipariskolák épületei mindenütt nevezetességei a városnak” – írta 1932-ben visszaemlékezéseiben Víg Albert országos iparoktatási főigazgató.¹⁵ A székelyudvarhelyi iskolát működésének második évében a vármegye összes potentátja, iskolai tanárok, igazgatók és a környék nemesi családjainak a tagjai, sőt, az uralkodócsalád tagjai is felkeresték. Elsőként a magyar tudomány és művelődés ügyét szíven viselő Habsburg-Lotaringiai József Károly főherceg, aki 1900. június 9-i látogatása emlékére egy darabból készült, engobe-okkal díszített márvány szenteltvíztartót ajándékozott. Pár héttel később, július 1-jén Hegedüs Sándor kereskedelmi minisztert, valamint Sztéryi József miniszteri tanácsost fogadták. E vizitekben bővelkedő év március 5-én, rendes éves országos körútja egyik állomásaként Víg Albert iparoktatási főigazgató is szakfelügyelői látogatást tett. A tanév végén megszorított látogatások oka az új, reprezentatívabb épületszárny átadása lehetett. Iskolalátogatásokra rendszeresen sor került, kezdeményezői az iparoktatási rendszer két pillérét alkotó hivatalok, a Kereskedelmi Minisztérium és az Országos Iparoktatási Főigazgatóság.¹⁶ Víg Albert, aki 1899 óta felügyelte a nemzeti ipari szakoktatást, főigazgatóként évente kétszer járta körbe az ország iparoktatási intézményeit, 1900 után az iparművészeti intézményrendszer, valamint az akadémiai művészképzés vezető szereplői is egyre gyakrabban keresték fel ezeket, részint a műhelymunka tanulmányozása, részint további fejlesztési tervek megfogalmazása céljából. 1901-ben a főigazgatóság Fittler Kamillt, a minisztérium Ligeti Miklóst küldte ki székelyudvarhelyi tanulmányútra.¹⁷ Az intézményt középiskolai és egyetemi tanárok is rendszeresen felkeresték, 1904 júliusában országos középiskolai tanáregyesületi közgyűlést tartottak falai között, ugyanebben az évben Alexander Bernát egyetemi tanár, akadémikus járt ott.

A modernizáció pillérei: szaktanárok, anyagvizsgálat, önképzőkör

Az 1890-es évek közepén formálódóban lévő ipari szakoktatási rendszerben alapvetően a szaktanárokon múlt az oktatás minősége, így képzettségük, szakmai elkötelezettségük döntően esett latba.¹⁸ A szaktárgyakat általában az ország más részéből érkezett tanárok biztosították, míg a polgári iskolákkal megegyező, általános műveltségi tanórákra a város más intézményeiből jártak át óraadóik. Az intézményt meghatározó három szaktanár közül legmagasabb végzettséggel az igazgató, Scheffler (később Hargita) Nándor rendelkezett. 1853-ban született Budapesten, előbb díszítőszobrászként, majd a budapesti Állami Felső Ipariskola mintázó tanáráként dolgozott. 1893-ban nevezték ki Székelyudvarhelyre, 1913-ban bekövetkezett haláláig vezette a Kő- és Agyagipari Szakiskolát.¹⁹ Az Országos Iparművészeti Társulat tagja, szobrász, kőipari szaktanár, az EMKE és a megyei iparfejlesztési bizottság tagja, az iskolában a szabadkézi rajz és a mintázás tanára volt. Emellett gyakorló szobrász: már a második, 1894–1895-ös tanévben a kőfaragó osztály oktatási segédanyaga, egy toszkán oszloprend mellett egy neobarokk szenteltvíztartót és Török Albert egykori főispán számára családi címet készített.²⁰ A városi életbe is gyorsan integrálódott a fővárosból érkezett igazgató, húsz év alatt szinte nem találni olyan meghatározó városi, megyei, egyházi intéz-

¹⁵ Víg 1932, 332.

¹⁶ Az intézményre vonatkozó levéltári források is ehhez a két szervhez kapcsolódóan maradtak fenn nagyobb számban. A Kereskedelemügyi Minisztérium anyagában (MNL OL, K 231) több csomónyi irat is fennmaradt vegyesen az iskoláról. Az Országos Iparoktatási Főigazgató anyagában (MNL OL, K 236) a 14. doboz 3–4. csomói az 1897, 1898-as évköröket, a 15. doboz 1–2. csomói az 1899, 1900-as évköröket tartalmazzák. Ezek döntően tanári kari ülések jegyzőkönyvei. A korszak erdélyi ipari szakiskolái közül a székelyudvarhelyinek maradt fent a legtöbb irata. Ez annak köszönhető, hogy az iskola irattára, más intézményektől eltérően, nem került be a megyei levéltárba, hanem máig a városban őrzik, a Református Kollégium könyvtárában: *Inventar pe anii 1893–1946 pentru documentele fostei Şcoli de meserii, preluate de la Liceul Agroindustrial Odorheiului Secuiesc*. Összesen 71 csomó, közülük 16 foglalja magába a monarchia korabeli anyagot. Legfontosabb iratcsoportjai: Leltárkönyv 1900–1917, Tantestületi ülések jegyzőkönyvei 1905–1923, Felügyelőbizottsági ülések jegyzőkönyvei 1893–1897, Anyakönyvek 1918–1925, Nyilvántartási könyv a szakiskolában végzett növendékekről 1896–1915.

¹⁷ Fittler ismeretlen okból meghiúsult útja helyett a következő, 1902–1903-as tanévben, immár az Országos Ipari és Kereskedelmi Tanács kiküldetésében, 1903. május 25-én végül eljutott Székelyudvarhelyre. ÉRTESÍTŐ 1903, 9.

¹⁸ VÖRÖS 2020, 103–106.

¹⁹ A szakiskola vezetésére eredetileg három évre nevezték ki 1500 forint fizetéssel, amely jelentősen meghaladta az ugyanakkor Marosvásárhelyről áthelyezett Sebők Ignác agyagipari szaktanító 900 forint bérét. MNL OL, K 231, IV. 303. doboz, 9827 (1893. február 5.)

²⁰ ÉRTESÍTŐ 1895, 12. Halála után a brassói ipari szakiskola tanára, Gáll József vette át az intézmény vezetését.

2. A szakiskola rajzterme / Vocational school drawing room. Kovács Fényképészet és Múzeum, EAP1130/1/5/21/8. (1072) 1900–1914.

ményt és testületet, amelynek vezetésére valamilyen módon ne lett volna ráhatása: a római katolikus egyháztanács és a városi iskolaszék, a megyei iparfejlesztő és a színügyi bizottságok, az óvodai felügyelőbizottság tagja. Közéleti tevékenysége mellett a város és környékének arculatát is formálta, az udvarhelyi Millenniumi emlékmű, a vármegyeháza emléktáblája, az agyagfalvi székely nemzetgyűlés emlékműve és a halmágyi Erzsébet-emlékmű mellett számos, az iskolai kőfaragó műhelyben kivitelezett tárgy tervezése fűződik nevéhez.

Harmath Ödön, a mintázás, a leíró építés- és alaktan, a szabadkézi rajz és a kőipari technológia szaktanára szintén az Országos Iparművészeti Társulat és az EMKE tagja volt, az 1903–1904-es tanévben az ungvári Agyagipari Szakiskolába helyezték át. Harmath óráit részben Petrányi Miklós rajztanár, festő, a Nemzeti Szalon tagja vette át, majd egyes évfolyamokon ő lett az ábrázoló mértan és a szabadkézi rajz oktatója is. 1904 karácsonyán már őt küldték Budapestre az iparművészeti vásár tanulmányozására, munkáját 1912-től az abban az évben induló miskolci Fémipari Szakiskolában folytatta.²¹ Maráth József (sz. 1864) kályhakészítő, agyagipari szaktanár, az Országos Iparművészeti Társulat tagja, az éppen az udvarhelyi iskola alapításakor megszűnt mágocsi (Baranya megye) agyagipari iskolából került a székely anyavárosba, agyagipari technológiát, vegytant, agyagipari szaktárgyakat és könyvelést oktatott.²²

A tanári kar fél évtized alatt jelentősen bővült szaktanárokkal. Az 1897–1898-as tanévben a marosvásárhelyi szakiskolából Pillich Lajos agyagipari szaktanár (sz. 1872), valamint Huber Antal kőipari és Halbich Jakab agyagipari művezetők kerültek át Udvarhelyre. Ettől az évtől lett Strohoffer Béla szobrász ösztöndíjas tanárjelöltként a kőipari műhely vezetőtanára.²³ Pillich a műhelyvezetés mellett szabadkézi rajzot tanított, a szobrász végzettségű Strohoffer a műhelyvezetés mellett a leíró építés- és alaktan, emellett a kőipari technológia és a szabadkézi rajz tanára volt. Halbich az agyagipari szakirány művezetője volt, a műhelyben gipszformázást, negatív öntőformakészítést és gipszesztergályozást vezetett.

²¹ ÉRTESÍTŐ 1912, 11. Egy évvel később Petrányi Miklós rajztanár követte őt.

²² Vele együtt három diák is átkerült Baranyából Udvarhelyszékre.

²³ Az értesítő Strohoffer 1904-es féléves olaszországi tanulmányútját említi. ÉRTESÍTŐ 1905, 5.

3. Az agyagipari műhelyhez kapcsolódó kémiai labor / Chemical laboratory related to the clay workshop. Kováts Fényképészet és Múzeum, EAP1130/1/5/21/9. (1073) 1900–1914.

Az ország folyamatosan gyarapodó szakiskolái között gyakori volt a (szak)tanárok és műhelyvezetők áthelyezése. Közismereti tárgyak oktatására a zalatnai kőfaragó és -csiszoló ipari szakiskolából helyezték át 1900-ban Spaller Józsefet, aki a tanári kar aktív tagja lett, érkezését követően rendszeresen közölt a város és környéke sajtótermékeiben. Népszerűsítő írásaival a professzionalizálódás új fórumává lépett elő az iskolai értesítő is, amely a részben hasonló profilú és létszámú zalatnai szakiskola évkönyvéhez képest a kötelező adatokon túl addig csak esetlegesen közölt minőségre és terjedelmre nézve szerény szakmai tartalmakat.²⁴ Spaller megjelenése egyaránt dinamizálta az iskolát és a várost: a városi és iskolai ünnepek gyakori szónoka, az önképzőkör motorja, a helyi iparfejlesztő bizottság vasárnap délutáni összejöveteleinek rendszeres előadója, a községi hitelszövetkezet és a Székely Dalárda alelnöke, az udvarhelyi bőripari szövetkezet felügyelőbizottságának elnöke volt. A szaktanári kar hat év alatt professzionalizálódott: a folyamat végét Spaller József közismereti tárgyak tanárává való kinevezése jelentette 1900-ban, ezzel párhuzamosan a külsős tanárok szerződését megszüntették.²⁵ Zalatnáról helyezték át 1908-ban Csánki József igazgatót is.

A szaktanárok aktivitása mellett az ipari szakiskolák és iparmúzeumok modernizációs tevékenységének másik irányát az anyagkísérletek és anyagvizsgálatok jelentették. A budapesti Technológiai Iparmúzeum vagy a kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum jól felszerelt anyagvizsgáló műhelyekkel rendelkezett, ezek mellett a helyi anyagok, új, díszítő vegyületek és módszerek, festékek, mázak vizsgálata, az ezekkel való kísérletezés, valamint a helyi mesterek igényeinek és kéréseinek figyelembevételével új összetevők, receptek kialakítása volt a műhelymunka alapja. Mindez nagyban hozzájárult a helyi iparosság modernizálásához, az újszerű anyaghasználathoz. Udvarhelyen elsőként Sebők Ignác agyagipari szaktanár foglalkozott anyagkísérletekkel, ő jegyezte az iskolai értesítő első

²⁴ A sort Sebők Ignác szövege nyitja meg az agyag tűzállóságának meghatározásáról az első értesítőben, a negyedikben a kézimunka-tanfolyamról olvashatunk beszámolót, a századfordulós tanév értesítőjében pedig az iparosság társadalmi helyzetéről értekezett Spaller József. A szakmai tárgyú írások ezzel meg is szakadtak, később az éves összefoglalásokon túl az iskolai évfordulókhoz kapcsolódó visszatekintések kerültek közlésre.

²⁵ Zalatnáról több tanár került át Székelyudvarhelyre. Spallert 1905-től Gabrovitz Kornél követte, akit kőipari műhelyvezetőként helyeztek át. Spaller 1912-ben ment nyugdíjba az udvarhelyi iskolából 30 év oktatás után.

szakmai közleményét.²⁶ Az 1902-es értesítő esszenciálisan foglalta össze ennek a tevékenységnek a két ágát: „Maráth József tanár magánfelek részére különféle agyagokat és egyéb ásványokat vizsgált, illetve azokra vonatkozó szakvéleményt adott ki. Továbbá helybeli és vidéki agyagiparosoknak mázaikat és engobe-okat készített, illetve ezek recipéit közölte. Pillich Lajos tanár tanulmányokat végzett az engobe edények festési technikájának fejlesztése céljából, s az elért eredményt a magyar iparművészeti társulat által rendezett karácsonyi kiállításon s a torinói nemzetközi kiállításon mutatta be.”²⁷ A növendékek motiválásában rendszeres iskolai kiállítások, kisebb-nagyobb díjak és az 1896–1897-es tanévben létrejött önképzőkör játszott alapvető szerepet. Az oktatáson kívüli önképzés lényege az iskola utáni folyamatos továbbképzéshez szükséges szakmai érdeklődés felkeltése, az egyéni tanulási képességek fejlesztése volt, amelynek alapja az ismeretek önálló rendszerezésében és elsajátításában rejlett. A modern ipari szakoktatás e kardinális alapelve megegyezett az egyetemeken szorgalmazott önálló tanulási és kutatási attitűddel.

Az önképzőkör keretében zajló versengés a közös munka és az esztétikai értékítélet fejlesztésének fontos eszköze volt, a diákság által elbírált pályamunkák közül végül a tanári kar választotta ki a díjazottakat. Az iskolai önképzőkörök szerepét a nemzeti iparosság kiművelésében nem lehet eléggé hangsúlyozni, működésük mai szemmel csodaszámba megy: a heti hat napon át, a kétórás déli pihenővel ugyan megszakított, de 8–18 óra között zajló intenzív elméleti oktatás és műhelymunka melletti tevékenység mélyen beépült a diákokba, s az iskola elvégzését követően is megmaradt. Mindez az önmagukat folyamatosan művelő és továbbképző iparosok szellemi érdeklődéséről tanúskodik. Az udvarhelyi iskola köre meglehetősen aktívnak számított, tagjai a századfordulós tanévben húsz tanulmányt adtak be, emellett harminc előadást és több szabadkézi rajzot, valamint gipszintamodellt készítettek. A tanári kar tagjai gyakran saját költségükre hirdettek ki iskolai pályázatokat, az ezredévi tanévben például Harmath Ödön két, egyenként kétkoronás díja egy magyar díszú és egy stílusmegkötés nélküli csempelap tervezéséért járt, az 1899–1900-as tanévben Spaller József egy gipszintát két koronával, az igazgató, Scheffler Nándor egy magyar nyelvtani dolgozatot négy koronával díjazott. Az agyagipari osztály jövedelmezőbben működött. A székelyföldi agyagipar beágyazottsága, a könnyebben értékesíthető kerámia- és agyagáruk valószínűleg elfogadottabbá és népszerűbbé tették ezt a szakot, az innen továbbtanulók jóval nagyobb száma mellett a kőiparral szembeni előnyéről tanúskodik, hogy az önképzőkör 1911-ben a pécsi gyáralapító, Zsolnay Vilmos nevét vette fel. Az oktatás és az önképzőkör tevékenysége összeért, az év végi, 7–10 napig látogatható kiállítások, a mai művészeti egyetemek kipakolásaihoz hasonlóan, az év során elért eredményeket tárták a nyilvánosság elé.

A képzés szerkezete

A képzés az agyagipari és kőipari szakokon egyaránt általános és szakmai tárgyakból állt össze. Az iskola tanrendje megfelelt az 1890-es évek elejére kialakult, központosított minisztériumi tantervnek. A magyar nyelv és helyesírás szerepe nemcsak a magyar állam iránti lojalitás és integráció eszköze volt a korabeli ipari szakiskolákban, hanem a folyamatosan bővülő szakmai ismeretek elsajátításának egyetlen lehetséges módja is.²⁸ Az ipari szakképzés a szakmai és gazdasági tudás átadásának terepe volt, a gyakorlati és reál tárgyak magas száma miatt a magyar nyelvére vált a nemzeti művelődés átadásának eszközévé. A szakmai és a szakmához kapcsolódó gazdasági ismeretek átadását a székelyudvarhelyi iskolában az első évfolyamon számtan, mértan, mértani rajz, szabadkézi rajz, természetrajz, mintázás, szépírás, költségszámítás, könyvvitel, valamint a vegy- és ásványtan tárgyak szolgálták.

Erdély mindkét kőfaragóipari szakiskolájánál figyelemre méltó cseh hatás tapasztalható. A zalatnai iskolában a kőcsiszolás cseh származású művezetője a stájerországi Turnauban tanult, magyarosított nevén Bárta Károly lett. A második tanévben csatlakozott a zalatnai tantestülethez Knop Vencel, aki a csehországi Hořice kőfaragó szakiskolájában, majd a bécsi Iparművészeti Iskolában végzett építész rajzolóként.²⁹ De Hořice szakiskolája nem csak ezért fontos az erdélyi kőfaragóképzés megújítása szempontjából. A cseh–német vegyes lakosságú, szudétanémet kisváros szobrász- és kőfaragó-isko-

²⁶ ÉRTESÍTŐ 1895, 3–7.

²⁷ ÉRTESÍTŐ 1902, 6. A kiállított tárgyat *Diploma di meritóval* jutalmazta a zsűri. ÉRTESÍTŐ 1903, 10.

²⁸ VÖRÖS 2018, 241, 257.

²⁹ Induláskor az elméleti és közismereti tárgyak tanítására a korábbi brassói elemi iskolai tanárt, Spaller Józsefet nevezték ki. ZALATNAI ÉRTESÍTŐ 1898, 25.

4. A szakiskolában készült gipszminták / Plaster samples made in the vocational school. Kovács Fényképészet és Múzeum, EAP1130/1/5/21/19. (1083) 1900–1914.

lájának évkönyvei ismertek voltak a budapesti Kereskedelmi Minisztériumban, az 1894–1895-ös legalábbis egyike a minisztériumi iratanyagban fennmaradt kevés idegen nyelvű iskolai évkönyvnek.³⁰ Az ebben közölt tanrend – a szobrászképzés igényei miatt szükséges óráktól eltekintve – egyezik a két erdélyi kőfaragó-iskola curriculumával: vallástan, számtan, gazdasági számtan, üzleti levelezés, könyvelés, költségbecslés és költségvetés, geometria és ábrázoló geometria, vetületi ábrázolás, fizika, szabadkézi rajz, alakrajz, építőművészet, anatómia, szobrászattörténet, szakmai rajz, betűrajz, építészeti alaktan, kőfaragás, agyag- és gipszmintázás, mechanikai kömegmunkálás (ennek részeként anyag- és szerszámtan), gyakorlati oktatás (szobrászat/kőfaragás).³¹

A művészi jellegű képzettség szempontjából kiemelt jelentőségű szabadkézi rajzot és mintázást Zalatnához hasonlóan Udvarhelyen is a szobrász végzettségű tanár-igazgató, Scheffler Nándor tanította. A szabadkézi rajzórán elsősorban mintalapok alapján gyakorolták az ornamentika rajzolását Várdai-féle falmintákról heti hat órában. Akárcsak Zalatnát, ezt az iskolát is felszerelték gipszminta-öntőműhellyel. Második évben Huszka, Vidéky és Várdai mintalapjai és egyéb (az évek múlásával egyre gyakrabban külföldi) szakkönyvek alapján dolgoztak – ezek a későbbi műhelygyakorlatokon sorra kerülő pontozásos technika begyakorlására, majd pedig írónnal, tussal való kihúzására, valamint kifestésre szolgáló előkészítő gyakorlatok voltak. Harmadéven mintalapok mellett a legújabb szakkönyvek illusztrációinak másolása is bekerült a tanrendbe. Negyedéven került sor a nagyításokra, emberi fejek gipszszobor utáni rajzolására, a kő- és agyagiparban előforduló állati és növényi formák gyakorlására. Az óra keretében a természet utáni rajzolást a városi temetők síremlékeinek, nagyobb városi kertek növényeinek másolásával gyakorolták. A műhelymunka, a szabadkézi, mértani és szakrajzórák kiemelt jelentőségét mutatja, hogy az elégtelen év végi osztályzat egyben automatikus évis-méltelést jelentett, a pótvizsga lehetőségének kizárásával.

Mintázásórán első- és másodéven évfolyamonként négy órában agyagban és viaszban készítettek mintákat egyszerű ornamentikai modellek alapján. Mind a kőfaragó, mind az agyagipari szakon

³⁰ MNL OL, K 231, 394. doboz, 1. cs.

³¹ JAHRESBERICHT 1895, 22.

alapvető volt a párkányrészletek készítése, „sablonnal való meghúzása”, díszítése. A záró, negyedik évfolyamon rajzok és fényképek utáni mintázás került sorra, az agyagipari szakon már eljutottak a figurális mintázásig, valamint mindkét szakirányon a stílustanig.

A harmadéven oktatott kőipari technológia tantárgy az építőiparban felhasznált köveket, azok bányászatát, a kőfaragásnál használt eszközöket, szerszámokat és gépeket ismertette, valamint a gipszminta, a kövek csiszolásának, aranyozásának, ragasztásának és a cement alkalmazásának fortélyaiba vezette be a növendékeket.

A szintén harmadéves agyagipari szakismeretek a fentiekhez hasonlóan az agyagipar alapvető nyersanyagaiba, a keverékek, kiegészítő anyagok felhasználásába, a szárításba, égetésbe és a leggyakrabban használt munkagépek – ekkor még rajzos – ismertetésére fókuszált. Ugyanezen az évfolyamon ismerkedtek meg a növendékek a különféle mázak, engobe-ok fajtáival, bevezetést kaptak az anyagok felismerésébe és használatába. Negyedik évben a különleges kerámiák kerültek sorra, a tűzálló agyagáruk, a majolika és a porcelán, az ezeken alkalmazott mázak összetétele és használata, valamint a gyártás során használt gépek bemutatása – kezdetben még csak műszaki rajz alapján. Ezt a jelentős korai hiányosságot idővel pótolták, az iskola anyagi lehetőségeinek bővülésével a műhelyeket felszerelték a gyártás során használt gépekkel, az oktatás ekkortól tudta valójában betölteni ipari modernizációs szerepét.

A leíró építés- és alaktanóra az alapozás, a kőművesség és kőfaragó munkák rejtelseibe vezette be a növendékeket, akik az ácsmunka, a boltozások, valamint a lépcsőkészítés rejtelseivel, oszloprendek, korlátok, párkányok, ajtók, erkélyek és ablakok szerkezeteivel ismerkedhettek.

Harmadéven a kőipari szakrajz keretében került végre sor az alaktani és kőmetszési gyakorlatokra, a párkányok, konzolok, pillérek, erkélyek, portálok és lépcsők elemeinek faragást megelőző rajzi tervezésére. A záró, negyedik évben kutak, sírkövek, kandallók, boltozatok és lépcsők, valamint boltívek és portálok tervezése került sorra.

A műhelyben a szerszámhasználat és a mértani alapformák elsajátítását követően építészeti ornamentika, egyre összetettebb gótikus díszítmények és részletrajzsablonok elkészítését tanulták. Ezt követték a szintén egyre komplexebb metszésű párkányok, különböző elemekből felépülő kőfaragványok összeillesztése, a felületi díszítőfaragás fogásainak elsajátítása. Az első években márványt, trachitot és homokkövet használtak. Az agyagipari műhelymunka során csempekályhák, használati és díszedények, épületdíszítő terrakotta, görög és római edények, kerti vázák készítését és díszítőfestést gyakoroltak. A műhelymunka negyedévre sokat változott, ekkorra már téglá, terrakotta vízvezeték(-alap)csövek, tűzálló agyagáruk, fazekasáruk kerültek sorra. Ezzel párhuzamosan a kiemelkedő minőségű külföldi történeti kerámia tárgytypusait – bunzlaui edényt, svájci majolikakályhákat, kőedényeket, finom és durva (feltehetőleg angol) kőagyag tárgyakat, olasz majolikát – vették sorra, megjelent új anyagként a porcelán készítése, továbbá az ezeken alkalmazott mázak és festékek összetétele és beégetése.

Az agyagipari oktatás kezdeti időszakának nehézségeiről tanúskodik az a szakfelügyelői jelentés, amelyet Örley János (1864–1914), a budapesti Állami Felső Ipariskola tanára, későbbi országos iparfőfelügyelő készített 1897. december 26. és 1898. január 6. közötti iskolalátogatása során a fenntartó minisztérium kiküldetésében.³² Az agyagiparinál jóval erősebbnek tartott kőipari osztály működését nem is elemezte részletesen, arról röviden és „teljes elismeréssel” emlékezett meg, az agyagipari gyakorlati oktatásban azonban számos hiányosságot sorolt fel. Elismerő észrevételei az oktatás elméleti részére, az általános és szakismereti tárgyakra, a rajzoktatásra és a mintázásra terjedtek ki. A gyakorlati oktatásban azonban csak a korongozást és a kályhakészítést tartotta megfelelőnek, „ennek látható eredménye az, hogy a legnehezebb görög vázák és kancsók is bizonyos tökéletességgel és egyformasággal kerülnek ki a növendékek kezeiből”. A fogyatékok között említette a kőipari szakon amúgy nagy óraszámban tanított szakrajz és a szakmintázás hiányát az agyagipari tanrendben. Emiatt a növendéknek „nem fejlődhetik a formaérzéke, miből kifolyólag csak másolni tud, teremteni nem. Pedig mint önálló iparos utalva lesz arra, hogy gondolatának alakot adjon. [...] Ahhoz, hogy a növendékek bas-relief fejeket, figurális dolgokat élethűen mintázhassanak, a szakiskola nem ad kellő képzettséget. Márpedig figurális munkáknak csak akkor van értelme, ha az tökéletes. Oly föladatot adni tehát a növendékeknek mit kidolgozni nem tud, nem szabad, nem szabad különösen akkor, midőn egyszerű ornamentikát sem képes megcsinálni. Az életben ilyenre különben

³² MNL OL, K 231, 680. doboz, 8266 (1898. február 2.)

5. A szakiskola egyik tanterme / One of the classrooms of the vocational school. Kováts Fényképészet és Múzeum, EAP1130/1/5/21/3. (1067) 1900–1914.

nincs is szüksége, mert a gyáros, ha figurális tárgyakat akar termelni, azt bizonyára művésszel fogja megmintáztatni.” Emellett a gipszesztergályozás és a formaöntés fennálló hiányosságainak pótlását is kiemelte, hiszen, mint írja, „a Zsolnay gyárat kivéve alig van gyár hazánkban, hol nem nélkülözik a gipszesztergályozót és formaöntőt”. Ezek mihamarabbi bevezetését az oktatásba azért is tartja elsődlegesnek, „mert a végzett növendékeknek biztos megélhetést nyújt”. Ezáltal, folytatja, „a növendék néhány év elteltével műveltségével és szakismereténél fogva a tanulatlan munkás fölé, előmunkássá emelkedjék”. A szerző felszólalt a nem megfelelő technikával és mázzal készített antik edénymások életszerűtlen és a piaci igényekkel ellentétes gyakorlata ellen, felrótta a modern ipari igényeknek megfelelő és az önálló iparossá válás alapját jelentő gyakorlat hiányát a kivitelezés során: „az alapanyag és máz közötti összefüggést és az avval kapcsolatos gyakorlati ismereteket a szakiskola alig tanítja. [...] Ugyancsak kevés a tanulók gyakorlata az égetésben is, mert nincs módjuk abban tapasztalatot szerezni.” Megoldásul kisebb tankemencék (próbaégető-kemencék) felállítását javasolta. Kitért a gyűjtemények kérdésére is, elsősorban a legjobb növendékmunkák gyűjteménybe szervezését és mintaadó szerepük erősítését javasolta, hozzátéve, hogy „e gyűjteményt kiegészítené a lassan felgyülemelő idegen termékek sorozata”, valamint „kemenceszerkezetek és egyéb eszközök modelljei”. Az oktatás gondjai között a hiányos felszereléseket, főleg a tan-égetőkemencék már említett hiányát és a helyiségek elégtelenségét említi, utóbbiak orvoslása új épület emelésével ekkor már folyamatban volt. Javasolta a laboratórium és a gipszöntő műhely kibővítését, felrótta a nem kellően fegyelmezett és következetes műhelyi és a laboratóriumi munka hiányosságait.³³ A kőipari osztályban folyó képzés megfelelő színvonalára már az első tanévtől kezdve a szobrász végzettségű és fővárosi tanári tapasztalatokkal bíró Scheffler és mellette Harmath személye mint szaktanár garancia volt, de nem lehetnek kétségeink afelől, hogy a kezdeti csekély létszámot jelentősen kibővítve az 1897 szeptemberében munkába álló három új kőipari szaktanárnak is köszönhető Örley János pár hónappal későbbi pozitív szakfelügyelői véleménye.

³³ A szakfelügyelői jelentésre Pillich Lajos tanár küldött egy valószínűleg a minisztériumi tisztviselőket sem meggyőző választ 1898. február 1-i keltezéssel. MNL OL, K 231, 680. doboz, 8266 (1898. február 2.)

A kőipari és a mellé idővel minőségében is felzárkózó agyagipari tanulmányok lezárását jelentő vizsgákra vonatkozó archív forrás nem ismert, ezért kiemelt jelentőségű az 1912. év végi vizsgák leírása, amelyet az adott évi értesítőben közöltek. A jelentős forrásértékkel bíró leírás alapján a IV. évfolyam tanulóinak vizsgafeladatai a következők voltak.³⁴

Kőipari szakosztály

1. *Bodó Sándor.* Műhelyi munka feladat. Egy megrendelt sírkő díszesebb felső része, melyhez az 1/10 méretű kis rajz után kiviteli rajz is készítenőd. Rajz- és írásbeli feladat. Adott méretű lépcsőházba háromkarú lépcső szerkesztése, az alsó kar aláfalazott, a másik kettő függő. A lépcsőfokok egyszerű profillal. Anyagszükséglet és költségvetés készítése.
2. *Darvas Sándor.* Ugyanazon sírkő párkányos alsó része kiviteli rajz előkészítésével. Rajz- és írásbeli feladat. Orsós csigalépcső szerkesztése adott méretű kör alaprajzú lépcsőházba félfordulónál a világító ablak alatt, pihenő lap. A lépcsőbeosztás és elhelyezési mód leírása. Költségvetés készítése.
3. *Gábor Gyula.* Műhelyi feladat. Nagy díszcsésze (szenteltvíztartó), melyhez adott vázlat után kiviteli rajz is készítenőd. Írás- és rajzbeli feladat. Falikút vízvezetékhez, kis vázlat után elhelyezési rétegrajzokkal, anyagszükséglet-kimutatással. A haszonszázalék kimutatási módjának példával illusztrált leírása.
4. *Kajlik Lajos.* Műhelyi feladat. Nagy díszcsésze (szenteltvíztartó), melyben adott vázlat után kiviteli rajz is készítenőd. Írás- és rajzbeli feladat. Adott vázlat és méret alapján szószék rajzolando természetes nagyságú részletekkel. Kőbányaüzemnél a kő köbméterenkénti árának megállapítási módja, leírása, és példával bizonyítandó.
5. *Kovács Péter.* Megrendelt dr. Horváth Ákos-féle sírkő, melyen az ornamentikus részek elkészítenődök. Írás- és rajzbeli feladat. Adott részlet alapján dór-stylú kapuzat rajzolása, íves oszlopszat és oromzattal. Adva van az oszloptörzs felső átmérője. Az öt oszloprendszer összehasonlító leírása.
6. *Paizs István.* Műhelyfeladat. Egy síremlék díszesebb felirati része. Írás- és rajzbeli feladat. Kis vázlat alapján sarokerkély rajzolása 1/10 méretben, elhelyezési rétegrajzokkal. A vulkáni kőzetek ismertetése.
7. *Teretskey Béla.* Műhelyfeladat. Dr. Horváth Ákos-féle sírkő, melyen az ornamentikus részek is elkészítenődök. (Két növendő dolgozik ezen márvány síremléken.) Írás- és rajzbeli feladat. Kisebb körtéri kőkút rajzolando adott vázlat alapján, elhelyezési rétegrajzokkal és kiviteli részletekkel. Anyagszükséglet-kimutatás. Mészkövek ismertetése.

Agyagipari szakosztály

1. *Csáder Ödön.* Műhelyi munka feladat. Készítenőd 11-es számú terv szerinti középparkányos cserépkályha világoskék színben, 2 db esernyőtartó készen festve, adott minta szerint. Öntendő 2 db kályhafelsőparkány-sarok, minta adott anyagformából retouchírozva. Egy másik végzendő tanulóval felállítandó 1 db 5½–3½ csempe nagyságú csempe teremkályha. Írásbeli feladat. Leírandó a bevonás vagy előformázás célja s a bevonó agyag és alaptest összeegyeztetésének módja. Megállapítandó egy 5 x 5 m² felületnek burkolásához szükséges mázas lemez mennyisége, a felhasználandó régi agyag és máz mennyisége és értéke. A burkolólapok mérete 16+16 cm. Vázlatosan feltüntetendő egy 5–3 csempe nagyságú teremkályha belszerkezete.
2. *Orbán József.* Műhelyi munka feladat. Készítenőd egy db 3½–3 csempenagyságú 9 soros zsák-kályha az I. számú mintából, világosbarna színben. Korongolandó 2 db terrakotta kerti váza adott rajz szerint. Készítenőd 1 db sarokkályha minta, melynek egyik oldalnegatívja adva van. Felállítandó egy másik végzendő tanulóval közösen 1 db 5½–3½ csempenagyságú teremkályha. Írásbeli feladat. Kíváztatik a máz nyersanyagainak ismertetése. Leírandó a nyers (ólmos és frittelt) sótartalmú, szintelen és színes átlátszó mázak előállításának módja, s azoknak hatása a festő fénoxidokra. Rövid ismertetés kíséretében feltüntetendők vázlatosan a gép-korongon be- és átformázásnál használatos chablon szerkezetek.

³⁴ ÉRTESÍTŐ 1912, 18–20.

6. A szakiskolában készült kályha / Stove made in the vocational school. Kovács Fényképészet és Múzeum, EAP1130/1/5/21/10. (1074) 1900–1914.

A vizsga ezek alapján gyakorlati és írásbeli részből állt, elvégzéséhez akár folyamatban lévő munkákat is felhasználtak mintaként, a kőipari szakon végzettek nagyobb részben építészeti, kisebb részben iparművészeti szaktudásra tettek szert. Elsajátították a számításokon alapuló épületrészek (lépcsőforduló, ablakelhelyezés, kapuzat, falikút, erkély stb.) tervezését, tussal kihúzott rajzi nagyítását, pontozással tárgynagyítások és -kicsinyítések elkészítését, de emellett síremlékek, faragott kő épületfelszerelési tárgyak tervezését és kivitelezését. A vizsgaleírás másik fontos tanulsága, hogy az agyagipari képzés a kőfaragók építészeti tagozatokban szerzett jártasságától eltérően inkább az iparművészeti jellegű tanulmányokkal mutat rokonságot. Ez jelentős mértékben befolyásolta a továbbtanulást is: az Iparművészeti Iskolát választók döntően az agyagipari szakosztály végzettjei közül kerültek ki. A képzés négy éve alatt az anyagismereti tudás mellett épület- és lakásfelszerelési tárgyak kivitelezését sajátították el (kályhák, esernyőtartók, vázák stb.). Az ipari-iparművészeti oktatási és múzeumi rendszer számos ponton egymásra épült, esetenként átfedésben lehetett. Jól jelzi az ipari szakiskolai oktatás részleges iparművészeti jellegét az is, hogy több más ipariskolához hasonlóan a budapesti iparművészeti iskola is továbbtanulási lehetőséget biztosított legalább két elvégzett osztállyal, bármelyik szakirányról.³⁵

Tanfolyamok

Az iparmúzeumok és az ipariskolák alapvető modernizációs szerepében az anyagvizsgálatok és a tanfolyamok jelentették a kapcsolatot a térségükben dolgozó mesterekkel. Kolozsváron ez elsősorban a kalotaszegi fafaragás emlékeinek gyűjtésében és a fafaragók továbbképzésében jelentkezett, a marosvásárhelyi iparmúzeum a székelyföldi fazekasság modernizálásában játszott jelentős szerepet, ennek köszönhetően kerültek mintaként a gyűjteményébe a székelyudvarhelyi iskola agyagipari műhelyében készült tárgyak. Az ipariskolák a modern technológia terjesztésével – az iparmúzeum pedig az eredeti technológiai eszköz- és mintagyűjteménye révén – a piacon versenyképes, állami támogatás nélkül is helytálló iparosok képzését vállalták, melyben a falusi mesterek továbbképzése is szerepet játszott. Az iskolamúzeumok és a két régió magyarságának formakincsét ápoló mesterek szimbiotikus, oda-vissza ható kapcsolatban álltak egymással. A Kalotaszeg falvaiból érkező fafaragók munkái mintaadó szereppel bírtak a növendékeket és – tágabb értelemben a múzeum gyűjteményeit megtekintő látogatókon keresztül – a társadalom egészét érintő kölcsönösség szempontjából, ennek részeként az iparmúzeum fafaragó tanfolyamain például megismertették a falusi mestereket a modern faipari technológiával. A népi formakincs, a székely kultúra ősiségének gondolata a gyűjteményezés mellett a múzeumépület külső díszítésében vizuális megjelenést is kapott. A kalotaszegi fafaragók technológiai modernizálása érdekében helyben, Kőrösfőn és Magyarbikalon 1908-tól tanfolyamokat szerveztek, a fafaragás modernizációja révén létrejött újabb tárgyakból pedig mintadarak kerültek be a múzeum gyűjteményébe.

³⁵ ÉRTESÍTŐ 1899, 12.

Az ipariskolák és -múzeumok ipari modernizációs feladatai közé tartozott a helyi iparos hagyományok oktatása, a helyben működő iparosok tudásának, technikai felkészültségének fejlesztése és kézműipari tanfolyamok szervezése. Ez utóbbi sok szálon összekapcsolódott a háziipari mozgalmakkal. A székelyudvarhelyi iskolában az 1898–1899-es tanévben szerveztek először egy hónapos fazekas tanfolyamot a korondi Koszta Ferenc, Józsa Mihály és András Ferenc részvételével. A helyi iparosság évszázados tudásának átadása mellett a tanfolyamok célja minden esetben a piaci igényekre való felkészítés volt, „a tanfolyamhallgatók megtanulták a használandó anyagjuk célszerű keverését, a keresletnek leginkább örvendő, ízléses és körzet alakú főzőedények korongozását”.³⁶ Az iskola műhelyei, mintái a tanfolyamokon kívül is a helyi iparosok rendelkezésére álltak, inkubátorházként járulva hozzá a helyi mesterek tudásának korszerűsítéséhez, hogy piacképesebb, „szebb és jobb iparcikkek előállítására képesíttessenek”.³⁷ Az agyagipari műhely kemencéinek díjtalan használatán túl, a tanárok ingyenes esti rajztanfolyamot tartottak, az iskolába rendkívüli – azaz továbbképzésként csak bizonyos órákra bejáró – növendékeket is felvettek, az agyagipari szaktanárok anyagvizsgálatot végeztek, az agyagokkal, mázakkal, festékekkel végzett kísérletek eredményeit rendszeresen publikálták. A helyi kereteken túllépve országosan is hozzájárultak a modernizáláshoz azzal, hogy az ország különböző településein dolgozó fazekasokat és kályhásokat láttak el kedvezményes áron gipszformákkal és mintákkal.³⁸ A környékbeli fazekasipar fejlesztése jegyében az 1898–1899-es tanévtől egy hónapos korondi fazekastanfolyamokat tartottak, 1898 nyarán kézműipari (korabeli nevén Slöjd-) tanfolyamot szerveztek a városi árvaház gyerekeinek készségfejlesztésként. Az évszázados technikák és mentalitás modernizálása nem lehetett könnyű, a máshonnan a városba szakadt szaktanárok részéről áldozatos munkát kívánt a hagyományos megoldásoktól a jövedelmezőbb modernnek felé terelni helyi mestereket: „Az elmúlt tanév alatt sikerült az iskolának néhány helyi fazekasmestert a közkedveltségű és magasabb árak mellett értékesíthető engobe technikájú használati, valamint díszedények készítésére megnyerni. [...] versenyképességüket a helyi piacon kívül már a debreceni és az aradi 1902. évi karácsonyi bazáron is szép eredménnyel igazolták be.”³⁹

Az egyre jobban felszerelt iskola és a szaktanárok megérkezése az iskolaváros egésze számára érzékelhető változást hozott. Az 1903–1904-es tanévben a ferences elemi iskola tanulóinak tartottak mintázási és rajztanfolyamot, az állami főreál, a katolikus főgimnázium és a református kollégium mintegy 80 felsőbb éves tanulójának pedig heti 2-2 órás tanfolyamot. A városi iparosokat könyvviteli tanfolyamon képezték tovább, az iskolai rajztermeket a tanonciskola növendékei használták vásárnapként rajzoktatásra. Ezek a tanfolyamok a következő években rendszeressé váltak.

A tanárok a fentiek mellett szerteágazó tevékenységgel járultak hozzá a helyi iparostársadalom fejlődéséhez: illusztrált tanmeneteket készítettek saját és más intézmények részére, Pillich Lajos rendszeresen készített edényterveket fazekasok számára, Maráth József külsős iparosokat mázak és festékek készítésére tanított. A század első évtizedének végére az iskola valódi továbbképzőhellyé vált, jelentékeny módon hozzájárult a város és vidéke iparosainak modernizálásához. Ekkortól a városi iskolák tanulói részére szervezett tanfolyamok mellett szabó-, csizmadia-, asztalos-, kőfaragó-, háziipari, kereskedelmi könyvviteli és külön női könyvviteli tanfolyamot tartottak az iskola tanárai.

A gyűjtemények

Az iskola fennállásának tizedik évfordulóján közölt mérleg tekintélyes gyűjteményről számol be: majd 900 könyv és rajzminta, 342 gipszminta állt az oktatás rendelkezésére, a készáruraktárban 24 kőfaragvány és 263 agyagipari termék várta vevőjét. Az elsősorban modern mintákból álló iskolai gyűjtemény 1905-től az udvarhelyszéki fazekasság történeti emlékeivel is bővült, elsősorban magán-személyek adományai révén, ugyanekkor került be, az egyébként gyakori kereskedelmi miniszteri adományok egyikeként, egy 25 darabos edény-mintagyűjtemény.⁴⁰ A történeti gyűjtemény gyarapodása a továbbiakban is adományokon alapult, 1906-ban Baranya megyei, mágocsi és szárászi mesterek révén további edények és csempeformák kerültek bele.⁴¹ Az 1906-os milánói világiállítás tané-

³⁶ ÉRTESÍTŐ 1898, 7.

³⁷ ÉRTESÍTŐ 1902, 5.

³⁸ ÉRTESÍTŐ 1907, 12–13.

³⁹ ÉRTESÍTŐ 1903, 10–11.

⁴⁰ ÉRTESÍTŐ 1905, 7.

⁴¹ 1906-ban ide került a megszűnt hódmezővásárhelyi agyagipari gyakorlóműhely edénygyűjteménye is. ÉRTESÍTŐ 1907, 7.

vében a 61 kőfaragványt és 329 agyagipari tárgyat kitevő növekménye az egyre intenzívebb termelést tükrözi.⁴² A különböző táruk és gyűjtemények változásáról az iskola szerencsés módon fennmaradt leltárkönyve tanúskodik.⁴³ Az 1914. június 30-i állomány jelentékeny gyarapodást tükröz, a műhelymunkák nélkül számolva a könyvtár, a szertár és a gyűjtemények együtt 2025 tételt tartalmaztak, a teljes gyűjtemény 4614 tárgyat ölelt fel, 61 548 korona értékben.⁴⁴

A leltárkönyv közösen kezelte a különböző táruk, gyűjtemények és műhelyek felszerelését, köztük a könyvtári állományt is. A könyvtárba járatott folyóiratok között a vezető magyar, német és angol iparművészeti, pedagógiai szaklapokat találjuk: *Magyar Iparművészet*, *Sprechsaal*, *Deutsche Kunst und Dekoration*, *The Studio*, *The Magazine of Art*, *Magyar Úveg- és Agyagujság*, *Magyar Iparoktatás*, *Magyar Paedagógia*, *Budapesti Építészeti Szemle*, *Kiviteli Szemle*, a Kereskedelmi Minisztérium *Mintalapok* sorozata.⁴⁵ A könyvtár részletes elemzése nélkül is megállapítható, hogy Marosvásárhely után a Székelyföld második legjelentősebb, részben építészeti, ipari és iparművészeti gyűjtőkörű szakkönyvtára tartozott az iskolához, melynek állománya a kolozsvári Iparmúzeum, a budapesti Iparrajztanoda és a Műszaki Egyetem építészeti szakkönyvtárával minden bizonnyal számos ponton átfedésben volt.⁴⁶

A növendékek

Az ipari modernizáció mellett a társadalmi mobilitás elősegítése is bevallott célja volt az ipari szakiskolák létrehozásának. A döntően szegény sorsú székely növendékek háromnegyede már az első tanévben ösztöndíjban részesült (huszonkilenc a harmincnegyből), lakhatásukat (kezdetben magánházaknál, majd részint kollégiumban), napi ellátásukat biztosították a képzés teljes időtartamára. A felvételi követelményeket az értesítő pontosan meghatározta, ezek nem tértek el a hasonló ipari szakoktatási intézményektől: „A székelyudvarhelyi állami kő- és agyagipari szakiskolába az 1895–96-ik tanévre oly tanulók vétetnek föl, kik valamely közép- vagy polgári iskola 2 osztályát, vagy pedig az elemi népiskola 6 osztályát sikerrel végezték, életük 12-ik évét betöltötték, és ehhez képest kifejlett ép testalkattal bírnak, mit hiteles orvosi bizonyítvánnyal kell igazolniuk. Felvehető még az iparos tanonciskola 3. osztályát végzett ifjú is.”⁴⁷ Az iskolába elsősorban magyar nemzetiségű diákok jártak, az első években a beiratkozottak életkora nagy szórást mutatott, 11 és 18 éveseket egyaránt találunk közöttük. Ekkor a kőfaragó és az agyagipari szak szinte egyforma létszámmal működött (18–19 fő). Az első években elsősorban szegény családok gyermekei iratkoztak be, akik számára az ösztöndíjas ellátás, a kiemelkedést biztosító szakipari végzettség minden bizonnyal komoly kitörési lehetőséget jelentett. Azt, hogy ez az iskola első éveiben sem változott meg gyökeresen, a budapesti Ezredéves Kiállításra ingyenes utazást, szállást és ellátást kérvényező igazgatói levél is jelzi: „a növendékek zöme földhözragadt szegény székely szülők gyermeke, kiknek anyagi körülményei ily áldozat meghozatalát teljesen kizárják.”⁴⁸

A többnemzetiségű zalatnai iskolától eltérően a székelyudvarhelyi intézmény mind a tanári kar, mind a növendékek vonatkozásában döntően magyar nemzetiségű volt: a millenniumi tanévben a 65 beiratkozott között 59 magyart, 5 németet és egy horvátot találunk, két évvel később 51 tanulóból már csak egy román és egy németet. Az iskola végig megőrizte domináns magyar jellegét, 1899-ben a 45 beiratkozott között egy román és egy olasz mellett csak magyarokat találunk, az arányok később sem változtak jelentősen.⁴⁹ Az első években a beiratkozottak 90%-a a városból és környékéről, a vármegyéből és a környező székely vidékről származott. Az alapításkor az iskola a szegény sorsú – elsősorban székely – diákok felvételét tartotta elsődlegesnek, főleg kőfaragó és fazekas hagyománnyal rendelkező településekről.⁵⁰ Az évkönyvek az első években még nem közölték a növendékek adatait, így csak feltételezhetjük, hogy az egyébként ösztöndíjjal támogatott diákok döntő többsége valóban

⁴² ÉRTESÍTŐ 1906, 21.

⁴³ Leltári napló 1900. évi január hó 1-étől. RKK, IPARISKOLA, nr. 10. (Registru inventar 1900–1916)

⁴⁴ ÉRTESÍTŐ 1914, 27.

⁴⁵ A város kulturális életéről és a különböző iskolai könyvtárakba járatott 71 folyóiratról lásd RÓTH 2015.

⁴⁶ KRÄHLING ET AL. 2018; KATONA 2020, 19–30.

⁴⁷ ÉRTESÍTŐ 1895, 38.

⁴⁸ MNL OL, K 231, 580. doboz, 44.814 (1896. június 30.)

⁴⁹ ÉRTESÍTŐ 1900, 39.

⁵⁰ ÉRTESÍTŐ 1903, 3–4.

7. A szakiskola agyagipari műhelye / The clay workshop of the vocational school. Kováts Fényképészet és Múzeum, EAP1130/1/5/21/2. (1066) 1900–1914.

a környékről kerülhetett ki. A legtávolabbi beiratkozottak a Békés megyei Dobozról, Gyuláról, a Baramya megyei Mágocs megszűnt agyagipari szakiskolájából, a Somogy megyei Törökkoppányból, a Tolna megyei Csernyéről, a Bács-Bodrog megyei Zomborról és a Torontál megyei Antalfalváról származtak. Egy rendkívüli – csak mintázást tanuló – növendék érkezett a Monarchia Magyarországon kívüli részéből, a morvaországi Brnóból, és egy agyagipari növendék Boroszlóból. Az 1902-ben iskolába járók közül a legtávolabbi a horvátországi Kostrenából érkező Glaván János volt, egy-egy fő Nagybecskerekéből és Vingárról érkezett.

Az 1901–1902-es tanévtől azonban a beiratkozottak családi háttérében elmozdulás érzékelhető. A kőipari szakon csökkent a földműves háttérűek száma, megjelentek az iparosszülők (főleg kőfaragók és kőművesek, de találunk asztalost, gyapjűfestőt és cipészt), nőtt a kis- és földbirtokos, orvos, lelkész családi háttérrel rendelkezők aránya. Az agyagipari szakon hasonló tendencia figyelhető meg, itt ács, gazdatiszt, erdőőr, kántor, tanító, szabó, tanító szerepel a szülők között. Az 1902–1903-as tanévtől az értesítő nevesítés helyett kategóriákra bontva közli a beiratkozott tanulók adatait. Ebben az évben a felvett 49 tanuló közül egy szerb és egy horvát kivételével mindenki magyar volt, a kezdetekhez képest jelentős mértékben megnőtt a távolról érkezők száma: 29-en az ország más részéből, ketten külföldről (feltehetőleg Szerbiából és Horvátországból) iratkoztak be, és mindössze egy fő a városból, 11 pedig a környékről. A szülők foglalkozását nézve továbbra is az alsó középosztály megerősödése érzékelhető, a 12 őstermelő és 9 szolga mellett 11 iparos, 7 tisztviselő és 10 „más foglalkozású” szerepel. A származást tekintve ez az arány a következő években sem mozdult el jelentős mértékben, ellenben az iparos/tisztviselői családi háttér fokozatosan emelkedett, az intézmény elsősorban az erdélyi megyék alsó középosztályának meghatározó és elfogadott iskolájává vált.⁵¹ A növendékek szinte

⁵¹ Iparos/tisztviselő/összes beiratkozottak az értesítők statisztikái alapján az iskola fennállásának második évtizedében. 1904: 11/12/46 (50%); 1905: 13/13/51 (51%); 1906: 14/16/52 (57%); 1907: 10/15/52 (48%); 1908: 9/13/45 (49%). A máshová nem sorolt foglalkozások folyamatosan növekvő száma az egyre vegyesebb háttérű és ezzel együtt a meglévő kategóriákba (őstermelő, iparos, kereskedő, tisztviselő-hivatalnok) nem volt besorolható. Figyelembe véve az iskola növekvő országos népszerűségét, az egyre diverzebb munkaerőpiacot, a máshová nem sorolt kategória valószínűleg az egyre változatosabb alsó-közép-középosztálybeli háttérű családokat takarja.

kizárólag magyarok voltak, az évfolyamonkénti egy-két esettől eltekintve még az országon belüli etnikai csoportok sem küldték ifjaikat az udvarhelyi iskolába. Az 1908–1909-es tanév 52 beiratkozottja kivétel nélkül magyar, negyedük a városból és a megyéből, a többiek az ország más részéből érkeztek.

Műhelymunkák

A kőfaragó műhely folyamatosan teljesített külső megrendeléseket, készítette az iskolaépület és környezete épületplasztikáit; rendszeres megrendelést biztosítottak a temetkezések is. Az 1894–1895-ös tanévben két toszkán oszloprendet a saját épületükre, a gölnicbányai vasipari szakiskolának emléktáblát, az iskolai szertár felszereléséhez pedig különböző mintadarabokat készítettek. Az agyagipari osztály két csempekályhát, szertári mintadarabokat gyártott.

Az 1896–1897-es év során a brüsszeli és párizsi világkiállításokra gyártottak tárgyakat, az előbbire négy ládányi mintadarabot. Az iskolában készült a helyi református templom számára egy úrasztala és több kisebb dísz tárgy, de a székelyudvarhelyi városi ezredéves ünnepségek keretében felállított, Scheffler által tervezett és az iskolai műhelyben kivitelezett Millenniumi emlékoszlop is. Szintén Scheffler jegyzi a kőből faragott *Székely kapu* domborművet, emellett a vármegyei nemesi családok számára címereket és több mintadarabot.⁵² Az új udvarhelyi városháza részére egy majolika díszserleget készített az agyagipari osztály, a Scheffler által tervezett tárgy „általános tetszést keltett, a serleg gazdag magyar stílus ornamentikával, arany szegéssel, Őfelségeik reliefsképeivel, felirattal” rendelkezett.⁵³ Scheffler Nándor és Maráth József kitüntetést is kaptak szaktanári tevékenységükért. Az Ezredévi Kiállítás nemcsak a bemutatkozásra, hanem az újdonságok, a minták beszerzésére is alkalmat teremtett. A székelyudvarhelyi iskola oktatási segédanyagként használható edénygyűjteményt szerzett be. A nemzeti iparfejlesztés egyik alapvető célja a külföldi piacok megszerzése volt, ennek részeként jött létre Budapesten az inkább árumintaraktárként működő Magyar Kereskedelmi Múzeum is. A magyar gazdasági expanzió kiemelt területének a Balkánt és az Oszmán Birodalmat tekintették, ennek tanúsága lehet a millenniumi évben az iskola gyűjteményébe került boszniai edénygyűjtemény vagy az 1903–1904-es tanévben három sorozat kályhacsempeminta egy belgrádi kályhagyárostól.

Az 1898–1899-es tanévben Pillich Lajos helyi megrendelésre egy Merkúr-szobrot, az iskola számára egy kisebb kerti vázát és egy kandallót készített, Harmath Ödön Hátszeg város megrendelésére egy szökőkutat, valamint egy 16 elemből álló mintázási tanmenetet tervezett. 1900-ban készült el a város főterén felállított Krisztus-szobor, Harmath Ödön munkája. Az iparfejlesztés centralizált jellegét mutatja, hogy az iparoktatási igazgatóság és a Kereskedelmi Minisztérium rendszeres megrendelésekkel gyarapította más intézményei gyűjteményét, egyben a piaci expanzió prioritásainak megfelelő – bolgár, szerb ízlésű – műhelymunkákat rendelt. A Kereskedelmi Múzeumba árusítás céljából az intézetben készített tárgyakat kellett küldeni, miniszteri utasításra.⁵⁴ Az 1900-as párizsi világkiállításra az iskolából kiküldött kőipari tárgyak listája szerencsés módon fennmaradt az Iparoktatási Igazgató iratanyagában. A 30 tárgyat kilenc ládában küldték ki a francia fővárosba: oroszlánfej, gótikus és reneszánsz oszlopfejek, párkányok, reneszánsz pilaszterfej, sasfej, gúla és négyszögű hasáb, oszloprészlet, palmetta, reneszánsz ornamens és füzér (feston), reneszánsz díszítések, oszlopok, tölgyfalevél-faragvány, gótikus futólevelek, egyszerű szalagfonat, akrotérion, pálmalevél található közöttük. A két évvel korábbi szakfelügyeleti jegyzőkönyv észrevételeivel összhangban főleg a műhely erősségének számító kályhaelemekből állították össze a kiállítási küldeményt, az összesen 83 kályharészlet mellett korongolási tanmenet, huszonkét különböző görög váza, két engobe falitál és két kancsó került a ládába, ezeket 25, az iskolai műhelyben készült tanulmányi mintadarab egészítette ki.⁵⁵ A kőfaragó műhelyben a minisztérium rendelésére egy márványkandallót készítettek a világkiállításra, Foerk Ernő tervei alapján.⁵⁶ A műhelyben kivitelezett reprezentatív tárgyak főként a szaktanárok, különösen pedig az igazgató, Scheffler tervei alapján készültek, ilyen volt az 1900-as párizsi világkiállításon nagydíjjal kitüntetett kandalló, illetve a feltételezhetően ugyanerre az alkalomra az

⁵² ÉRTESÍTŐ 1895, 9.

⁵³ ÉRTESÍTŐ 1897, 7.

⁵⁴ ÉRTESÍTŐ 1898, 10, 23.

⁵⁵ MNL OL, K 236, 15. doboz (1899. november 26). Ez utóbbiak készítői az iskola kiválóbb növendékei lehettek: Benkő Mihály (3 tárgy), Volkán (Wolkán) János, Csont Lázár (2 tárgy), Fancsali Bálint, Mihály István, Jakabfy József (4 tárgy), Vétésy Sándor, László József, Kaucz Imre, Belle Zoltán, Dobay Endre (2 tárgy), Siklódy Lőrinc, Klappenbach Árpád, Herman Gyula, Szobovits Gyula, Simó Béni, Sófalvi Sándor, Gáspár Ferenc.

⁵⁶ MNL OL, K 236, 15. doboz (1899. november 26.)

8. A szakiskolában készült kőfaragványok raktáron / The stone carvings made in the vocational school are in stock. Kovács Fényképészet és Múzeum, EAP1130/1/5/21/5. (1069) 1900–1914.

agyagipari műhelyben készült majolikakapuzat (majolica portale). Az ebben a tanévben nevét Hargitára „székelyesítő” Scheffler Nándor igazgató tervei szerint városi megrendelésre több sírkő készült. A cseh származású Janeček József⁵⁷ művezető egy kőpadot, Huber Antal pedig egy kőasztalt készített, feltehetően az iskolai felszerelés részeként – a nemzetközi szintén valószínűleg nem különösebben feltűnő tárgyért tervezője *Mention honorable* elismerést, a világkiállítások legáltalánosabb elismerő oklevelét kapta.⁵⁸ A világkiállítást Hargita Nándor és Janeček József hivatalos kiküldetésen látogatta meg.

Az 1900-as párizsi világkiállítás jelentős mértékben formálta az építészetet és iparművészetet. Közvetlenül az eseményt követő években érzékelhetővé vált az udvarhelyi intézményben is a modern (szecessziós, Art Nouveau, Jugendstil stb.) iparművészeti irányzatok iránti általános érdeklődés. A polgárosodással együtt járó növekvő jövedelemszint serkentőleg hatott a lakberendezési tárgyak iránti keresletre, ez pedig a vidéki iparoktatási intézetekben is hamar változásokhoz vezetett. Mire az alapítás után az ipari modernizáció célkitűzésének megfelelő gépesítettség és az oktatáshoz szükséges tárgyi és gyűjteményi felszereltség kellő szintet ért el, beköszöntött a nagyvilágban az ízlés fordulata, melynek kielégítésére immár a székely kisváros szakiskolája is alkalmassá vált. A részint még történeti formakincsen alapuló, nemzetközileg kevésbé izgalmas kiállítási anyagot összeállító iskola műhelye hamarosan már modern felfogású tárgyakat is képes volt előállítani. Ez egyrészt növekvő összegű eladásokat, másrészt a fejlődést serkentő versengés jegyében egyre intenzívebb kiállítási jelenlétet hozott magával. A sokasodó nemzetközi bemutatókon az otthonok kialakítása, berendezése a modern élet követelményeire egyre jobban figyelő tervezői gyakorlat mellett a modern iparművészeti termékek iránti igényt is növelte. Kialakultak és rendszeressé váltak a magyarországi iparművészeti kiállítások is. Az 1902-es torinói nemzetközi iparművészeti kiállításra egy sorozatnyi engobe festésű edényt készítettek az agyagipari műhelyben. Az Iparművészeti Társulat ugyanezen évi budapesti karácsonyi kiállításán Hargita Nándor márvány domborműveket, tanulmányi mintagyűjteményt, cím-

⁵⁷ 1899-ig Janeček, később Janecsek József írásmód szerint (szül. 1869).

⁵⁸ ÉRTESÍTŐ 1903, 10.

9. A szakiskolában készült antikizáló edények /
Antique vessels made in the vocational school. Kovács
Fényképészet és Múzeum, EAP1130/1/5/21/14. (1078)
 1900–1914.

rozatot készítettek.⁵⁹ A következő tanévben az értesítő az átlagosnál több sírkő tervezését és kivitelezését, az agyagipari szakon cserépkályhák, dísz- és használati edények, gipszminták gyártását említette. 1904-ben Hargita Nándor tervei alapján elkészült a homoródkarácsonyfalvi Erzsébet-emlékmű, emellett csempekályha- és egyéb mintaterveket készített, Petrányi Miklós tárgytervezéssel és festéssel foglalkozott, kiállított a képzőművészetek karácsonyi kiállításán, részt vett a Nemzeti Szalon tárlatán és iparművészeti pályázatokon, egy cserépkályha tervét az Iparművészeti Társulat vásárolta meg.⁶⁰

A két osztály termelésének értékéről 1905-től ismerünk adatokat. A műhelymunkák csúcsát a kőipari szakon építészeti elemek, az agyagipari szakon kályhák tervezése és kivitelezése jelentette. Az 1904–1905-ös tanévben a kőfaragó osztály növendékei saját terveik alapján, elsősorban külső megrendelésre készítettek kőfaragványokat, az alsóbb osztályok főleg sírköveket, a felsőbbek építészeti részleteket, tagozatokat. A teljes évi műhelytermelés értéke 408 korona volt. Ezzel szemben az agyagipari osztály edényeket, terrakottákat és kályhákat készített, kiemelkedő műhelymunkaként az értesítő három majolikakályhát említett, a teljes műhely egész évi termelése több mint négyszerese volt a kőfaragó osztálynak, 1680 korona értékben állítottak elő ipari-iparművészeti árukat.⁶¹

Az 1905–1906-os tanévben felavatták az előző tanévben az iskola növendékei és Hargita Nándor által készített homoródkarácsonyfalvi Erzsébet-emlékművet, az igazgató négy falikúttervet is készített, valamint saját kivitelezésű tárgyaival és két albumba kötött tervanyagával vett részt a budapesti Iparművészeti Iskola fennállásának 25. évfordulója alkalmából rendezett kiállításon.⁶² Hargita az Iparművészeti Társulat pályázatain a további években is rendszeresen részt vett, 1906-ban első díjat is nyert, terveit a társulat rendszeresen megvásárolta.

A következő tanév a szokásos helyi megrendelések mellett a milánói világkiállításra való felkészülés jegyében telt, az iskola egy márványkandallót és több kisebb kiállítási tárgyat készített. A két műhely éves termelésének összege kimagasló volt, összesen 5435 koronára rúgott.⁶³ Az iskola műhelyeiben készült munkákat a milánói világkiállítás zsűrije nagydíjjal jutalmazta, bár a világkiállítási díj odaítélése a valós teljesítmény és a politikai érdekérvényesítés között nehezen megítélhetővé teszi a valós teljesítményt egy olyan nemzetközi seregszemlén, amely a magyar iparművészet teljesítménye iránt kiemelten érdeklődött.⁶⁴ A dinamikusan növekvő vásárlások, a nemzetközi díjak és a frissen végzett kőfaragók iránti állandó kereslet azonban mégis egyértelműen jelzik az iskola aranykorát. Az 1890-es években alapított ipariskolák az óriási építési konjunktúra kiszolgálására jöttek létre, a 20. század első évtizedére helyzetük több szempontból stabilizálódott, ekkortól már mindkét szakirányon magas színvonalú oktatás és műhelyi termelés jellemezte őket. Anyagi helyzetükön

táblarajzokat és egyéb terveket, Janecsek József márvány virágtartót állított ki. Az 1911-es római világkiállítás és az olasz kerámia tanulmányozására Hargita ki küldetésben Rómába utazott, az ezzel egy időben, iparművészeti profillal rendezett torinói seregszemle megtekintéséről nincsenek adataink.

Az 1901–1902-es tanévben Janecsek József tervei szerint elkészült egy díszes kőpad az iskolaépületben, majd márvány csengettyűtartó, kerékvetőkövek és posztamensek. Az 1903–1904-es tanévben zalatnai és székelyudvarhelyi kőfaragók készítették el az 1901-ben elhunyt Lukács Béla kereskedelmi miniszter síremlékének kőtalapzatát, a Műegyetem részére pedig festett és festetlen görög edényszo-

⁵⁹ ÉRTEŚÍTŐ 1904, 7.

⁶⁰ Az Erzsébet-emlékmű levelei és tervei a homoródkarácsonyfalvi unitárius parókián maradtak fenn.

⁶¹ ÉRTEŚÍTŐ 1905, 14.

⁶² ÉRTEŚÍTŐ 1906, 5.

⁶³ ÉRTEŚÍTŐ 1906, 13. Ez az év, feltehetően a milánói kiállítás és az ehhez kapcsolódóan megnövekedett érdeklődés hatására, a zalatnai iskolában is kiemelkedő eladásokat hozott. SZÉKELY 2019, 111–112.

⁶⁴ ÉRTEŚÍTŐ 1907, 5. Hargita és Petrányi aranyérmet, a többi négy szakoktató ezüstérmet kapott.

az államosítás, az oktatáson a képzett szaktanárok alkalmazása, elismertségükön friss végzettjeik felkészültsége, valamint a hazai és nemzetközi kiállítási díjak javítottak számottevően. Öngerjesztő folyamatként az iskolák anyagi helyzete egyre jobb képzést is eredményezett. Az állami fenntartás, a magán- és köztestületi adományok mellett egyre növekvő bevételek származtak a tárgyak eladásából. Ezek egyik legfontosabb eredménye a magas fokú gépesítettséget igénylő műhelyek felszerelése. 1907 májusában 7000 korona értékű agyagipari gépbeszerzést engedélyezett a fenntartó minisztérium. Érdemes visszautalni a korábban részint bemutatott állapotokra, és ezt az összeget összehasonlítani az intézmény tíz évvel korábbi helyzetével: a hatalmas múzeumi, oktatási és infrastrukturális beruházási lázban égő országban, az 1896–1897-es tanévben az iskola teljes költségvetése mindössze 18 357 korona volt.⁶⁵

Az 1908-ban a londoni Earl's Court-ban rendezett kiállításon az iskola saját műhelymunkáival vett részt. Erre az időszakra állandósult a tanárok művészeti, közéleti tevékenysége. Hargita Nándor, az iskolai műhelyekben kivitelezett tárgyak egyik tervezője az ország különböző városaiban szervezett – elsősorban iparművészeti – kiállítások rendszeres résztvevője és esetenként díjazottja volt. 1908 végén egyszerre három – a tordai, szabadkai és segesvári – karácsonyi kiállításon is részt vett. Maráth József agyagiparral kapcsolatos szaktanácsadással, Spaller József intenzív publikációs és közéleti tevékenységgel, Petrányi Miklós pedig elsősorban festőként és iparművészeti tárgyak tervezőjeként vált közismertté. 1908 szeptemberétől a zalatnai Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola igazgatója, Csánki József az udvarhelyi iskolába került a kőipari műhely vezetőjének. A presztízsveszteséggel járó áthelyezés és lefokozás okait nem ismerjük, új munkahelyén a korábbi intézetvezető a kőfaragó műhely vezetője és az építési alaktan, a kőipari technológia, a kőipari szakrajz tanára lett.

Az 1910–1911-es tanévben készültek el – legalábbis részben – az iskola főművei, a székelyudvarhelyi Szent Miklós-plébániatemplom, a zetelakai katolikus templom márvány- és a máréfalvi kerámiaoltárai. A zetelaki templomba rendelt fő- és mellékoltárok kivitelezése elhúzódott, nemcsak a soron következő tanév beszámolójában olvashatunk a folyamatban lévő munkáról, hanem az iskola tanári testületének 1920. december 18-i jegyzőkönyvében is, amely szerint Pillich Lajos a zetelaki egyháztanáctól a márványoltárok befejezésére 4000 lejt vett át.⁶⁶ Az 1911–1912-es tanévben az udvarhelyi plébániatemplom négy újabb mellékoltárral gyarapodott az iskola műhelyéből. Az értesítő korábbi évfolyamai általánosságban az iskola tanárait jelölték meg a műhelymunkák tervezőiként, ebben az évben azonban a *műhelyvezető-tanárt*. A fenti kifejezés vonatkoztatható Csánki Józsefekre mint a *kőipari műhely főnökére* vagy Janecsek Józsefekre mint *szakiskolai művezetőre*, aki a komplexebb feladatokat igénylő III–IV. éves növendékek műhelygyakorlatait vezette. Csánki szerzősége mellett szól azonban az iskolai hierarchiában betöltött magasabb pozíciója, korábbi zalatnai tanári-igazgatói feladataiból adódó jártassága, valamint a szövegekben gyakran előforduló, tanár-igazgató titulus használata. Ez a tanév az iskolai műhelyek ismert és fennmaradt tárgyainak szempontjából kiemelkedő, az agyagipari műhely a kolozsvári és a marosvásárhelyi ipariskolák számára készített 55-55 darabos antik görög edényutánpótlásból álló sorozatot.⁶⁷

1911-ben készült el a város két meghatározó épülete, a Katolikus Főgimnázium és a Református Kollégium. Ezekhez kapcsolódnak az 1912–1913-as tanév kiemelkedő megrendelése: a kőipari műhely feladata volt a Református Kollégium építéséhez kapcsolódó építészeti megbízások teljesítése, az agyagipari műhely a Katolikus Főgimnázium helyiségeit, kápolnáját és igazgatói lakását szerelte fel cserépkályhákkal. Külső megbízásként a sepsiszentgyörgyi agyagipari mintaműhely és több tanintézet számára is öntöttek gipszmintasorozatokat.

Az utolsó békeidőbeli tanév megrendeléseit a szokásos síremlékek mellett három nagy márványoltár (feltételezhetően Zetelakára), több épületfelszerelés és az eredeti formájában végül a világháború kitörése miatt Hargita tervei szerint soha el nem készült agyagfalvi emlékmű talapzata képezte. Az agyagipari műhely különlegesebb megrendelése közé egy majolika falikút és egy oltár – valószínűleg egy máréfalvi mellékoltár – befejezése tartozott.

Az intézet eladásainak folyamatos növekedését több tényező együttes hatása okozta, pontos feltárásuk csak a tágabb magyarországi ipari-iparművészeti tárgyalakotás alapos kutatása után lenne lehetséges. Annyi azonban már jelenlegi ismereteink szerint is körvonalazódik, hogy ebben szerepet

⁶⁵ ÉRTESÍTŐ 1897, 27, 48; valamint ÉRTESÍTŐ 1907, 8.

⁶⁶ 1920. december 18-i tanári ülés jegyzőkönyve. RKK, IPARISKOLA, nr. 11. (Procese verbale 1905–1941)

⁶⁷ ÉRTESÍTŐ 1912, 17. A Kolozsvárra került tárgyak nagy része fennmaradt az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeumban, ltsz: M3054–M3094.

10. A kályhakészítő műhely raktára / Warehouse of the stove-making workshop. Kováts Fényképészet és Múzeum, EAP1130/1/5/21/7. (1071) 1900–1914.

játszhatott az iparművészeti tárgyak iránti növekvő kereslet, a polgári otthonok modern díszítése iránti szélesedő igény, az iskola ismertségének és elismertségének növekedése, a műhely termékeinek a környék döntően kis- és kézműipari tárgyalkotásából kiemelkedő minősége. Az eladások 1901-től mutatnak jelentős ugrást, a millenniumi év szerény eladásai az 1916-os tanév végéig – infláció nélkül számolva – ötvenszeresére nőttek.⁶⁸

Elhelyezkedés

Az iskola rendszeresen közölte a végzettek elhelyezkedési statisztikáját is, ennek alapja az utánkövetést szolgáló nyilvántartás volt, amely szerencsés módon fennmaradt, és rendkívül értékes elsődleges forrásként szolgál.⁶⁹ Az iskolai értesítők az 1899–1900-as tanévtől közölték az előző évben végzett növendékek elhelyezkedési adatait; a nyilvánosságnak szánt publikáció és a belső nyilvántartás adatsorainak összevetéséből kiderül, hogy az első munkahely távolról sem jelentett még sikeres iparos életpályát. A gyakran országos híré cégek jól csengő neveinek felsorolása első munkahelyként imponáló lehetett az iparos pálya egzisztenciális biztonságában reménykedők számára, a közlemény országos terjesztése széles körben ismertté tehetette az intézményt. Az alumni-nyilvántartás azonban árnyalja a nyomtatott beszámolók pozitív hangvételét, a valóban sikeres életutak, külföldön is elismert művésszé vagy szakmáját gyakorló mesterré válás mellett évtizedes helykeresésről és pályaelhagyásról is vallanak. Az adatgyűjtés módszertana nem ismert, feltehetően jelentős szerepet játszott benne a szóbeliség és az iskolarendszer informatív hálózata.

Az első munkahely közlésén túl idővel megjelentek az utánkövetés összesített és egyszerűsített statisztikái is, az első rögtön a kezdeti hét év adatait közli: eszerint az iskolát elvégző 332 növendékből 17 más pályára lépett, kettő elhunyt, a többiek a végzettségüknek megfelelő szakmában maradtak.

⁶⁸ Az ipartermékek eladása az iskolai költségvetés bevételi oldalán kezdettől jelen volt, az 1896-ra előírányzott 350 forint helyett 91 forint 60 krajcár folyt be év végéig. MNL OL, K 231, 571. doboz, 9478 (1897. február 5.)

⁶⁹ Nyilvántartási könyv a szakiskolában végzett növendékekről. Tanulmányaikat befejezték először az 1896–1897. tanévben. RKK, IPARISKOLA, Nr. 5.

Az évtized végére az elsőéves kőfaragó osztály létszáma 20%-kal meghaladta az agyagiparit (24/20), ez a nyilvántartás szerint a kőfaragó végzettség magasabb társadalmi és anyagi elismertségével, a jobb, fővárosi vagy legalábbis nagyvárosi elhelyezkedési lehetőségekkel áll összefüggésben. Ez alátámasztja az iskola növekvő országos híret; az egyre távolabbról is érkező növendékek száma lassú, de biztos növekedést mutat az 1910-es években, Hargita igazgatóságának utolsó tanévében már 64 tanuló iratkozott be a négy évfolyamra.⁷⁰

Az 1899-ben végzett hat kőfaragóból öt Budapesten, egy Kolozsváron került állásba, ez a két város a vizsgált két évtizedben gyakran felbukkan. Az öt Budapestre került kőiparosból három (Karda Károly, Muszták Ferenc, Simó Benjámin) a Lechner Ödön által tervezett Földtani Intézet gyors kivitelezésével elismertséget szerző Hausmann Sándor cégénél, Nagy Géza Ney Ede cégénél helyezkedett el, Siklódy Lőrinc az Iparművészeti Tanodában (később Iparművészeti Iskola) folytatta tanulmányait. László Lőrinc a Nagy testvérek kolozsvári kőfaragó telepén került állásba.⁷¹ Az elhelyezkedés mintázatai hasonlóak maradtak másfél évtized alatt, egyes kolozsvári és budapesti cégek rendszeresen alkalmaztak udvarhelyi kőfaragókat, bár a felkapott cégek időről időre változtak. Az első öt végzős évfolyam esetében kiemelkedő volt Hausmann Sándor cége: 13 esetben tűnt fel pályakezdő és jellemzően egyéves időtartamra szóló munkahelyként.

A forrásokban 1900-tól kezdve értelmezhető a növendékek életútja, egyben körvonalazódik a szakiskola hatása is a társadalmi mobilitásra. Az 1900-ban végzett öt kőfaragó közül egy, a tanítócsaládból származó Bolla Zoltán a budapesti Iparművészeti Tanodában folytatta tanulmányait, négyen a kolozsvári Nagy testvérek kolozsvári és csíkszentdomokosi kőbányatelepén álltak munkába. Ugyanebben az évben az öt végzett agyagipari szakemberből három a halászi-hajnikai Telek Ármin kályhásnál, egy a nagyszebeni Wilhelm kályhagyáros cégnél, egy pedig apja műhelyében, a Maros megyei Szászbonyhán helyezkedett el. Bolla az ország legjobb iparművészeti iskolájába jutott be a szakiskola elvégzését követően, mint majd látni fogjuk, nem egyedülként és nem is a legsikeresebb pályát befutva. A földműves háttérű, miklósfalvi születésű Csont Lázár és a farkaslaki Fancsali Bálint útja párhuzamosan indult, a kolozsvári Nagy testvérek műhelyéből a csíkszentdomokosi kőbányába vezetett, s mielőtt 1910 körül alma materük közelében kőfaragóként letelepedtek, többször is keresztezték egymást a főváros, Kolozsvár, Soborsin, Debrecen különböző kőfaragó műhelyeiben.

Az építőipari konjunktúrától kevésbé függő, a fűtési szükségletek miatt széles körben rendelt kályhák, berendezési és használati tárgyak készítésére képesítő agyagipari szakon végzettek elhelyezkedése nagyobb területi szórást mutat. Életpályájukat összevetve lényegesen több cég tűnik fel a nyilvántartásban, mint a kisebb kőfaragó piacon elhelyezkedettek között. A hat végzett közül kettő, Farkas József és Kiss Szilárd a bethlenfalvi téglagyárban, Nemes Mózes a brassói, Kolcsár Béla a kolozsvári, Sófalvi Sándor a nagyszebeni, Szokovits Gyula a brassói kályhagyárban helyezkedett el.⁷² Az agyagipari szak esetében másfajta dinamika mutatható ki a munkahelyválasztásban. Egyrészt a fazekas- és kályhásipar országos lefedettségéből adódóan könnyebb volt munkahelyet találni az ország legkülönbözőbb szegleteiben működő kályhás műhelyekben, cégeknél vagy téglagyárakban. Az 1913-ig követhető pályáik mintázata alapján a stabil alkalmazottá vagy önálló mesterré válás előtt nagy földrajzi távolságokat megtéve és sűrűn, egy-két évente váltottak munkahelyet. Jól illusztrálja ezt az 1901-es négy agyagipari végzett: Csizsér János az Eperjesi Népbank Kályhagyárában, Koncz Imre a pilismarót-basaharci István Téglagyárban, Kiss Károly a pécsi Zsolnay gyárban, Lakatos Sándor Mischler Kornél váci kályhás műhelyében helyezkedett el. Az értesítő adatai alapján eddig tudnánk követni pályájukat, azonban izgalmas életutak bontakoznak ki szemünk előtt a már említett anyakönyv lapjairól. Csizsér a kisszámú művészi pályát befutó udvarhelyi diák közé tartozott, akit 1902-ben az Iparművészeti Iskola tanulóinak között találunk, három év múlva egyéves párizsi tanulmányút, majd Zala György budapesti műterme és gróf Szapáry Pál „udvari szobrászi” állása következett, 1910-ben végül saját műtermében önállósította magát. Koncz egy év után otthagyta a basaharci téglagyárat, hogy egy erzsébetvárosi mesternél dolgozzon, majd Batály Pál zsolnai kályhagyára és

⁷⁰ Mindemellett az iskolában nagy volt a lemorzsolódás, az első 10 évben felvett 145 tanulóból mindössze 75 végezte el a négy ipariskolai osztályt, 35 kőfaragó és 40 fazekas. ÉRTESÍTŐ 1903, 25.

⁷¹ További kutatásokat igényel, hogy Ney Ede cége és Ney Imre miniszteri biztos között a névrokonságon túl volt-e közelebbi kapcsolat. Mint már szó esett róla, Ney Imre éveken át részt vett az udvarhelyi iskola záróvizsgáin, így lehetősége nyílt felfigyelni a tehetséges kőfaragókra. Feltételezhetően nem volt véletlen tehát az udvarhelyi kőfaragók rendszeres és esetenként nagyszámú felvétele a budapesti Ney céghez.

⁷² ÉRTESÍTŐ 1900, 38.

Filep Dezső korondi műhelye következett két-két évig. 1907-ben ismét az udvarhelyi iskolában találjuk, majd egy évre visszatért Filep ekkor már szováti műhelyébe, ahonnan egy év pécsi Zsolnay gyári gyakorlat után ifj. Mezei Ödön parajdi munkásai közé került. 1911–1912-ben kő- és agyagipari végzeteknél egyaránt meglepően gyakran fordul elő az anyakönyvben a „tartózkodási helye ismeretlen” megjegyzés – ez egyaránt árulkodhat be nem vallott munkahelyről, kivándorlásról, börtönről, betegségről, pályaelhagyásról. Koncz esetében sem tudhatjuk, mivel töltötte ezt az időszakot, mielőtt 1913-tól a zsidói Wesselényi-telep művezetőjeként tűnt fel ismét.

A pécsi Zsolnay gyár a 20. század eleji magyar nemzeti ipar egyik zászlóshajója volt, az iskola fennállása alatt több mint két tucat esetben alkalmazta az udvarhelyi iskola döntően agyagipari végzettjeit. Közéjük tartozott Kiss Károly is, aki Csiszér eperjesi munkavállalásával egy időben egy évig a Zsolnayak gyárában dolgozott, majd a budapesti Iparművészeti Iskolában mélyült el a tárgytervezésben, a szakiskolában elsajátított kivitelezői gyakorlatra építve. Azonban az Amerikába kivándorló székiek sorát erősítette, 1906-tól Chicagóban dolgozott szobrászként, és veszett el mind hazája, mind iskolája emlékezete számára. Lakatos Sándor egyéves váci munkáját követően három évre eltűnt szemeink elől, 1905-ben a kemény fizikai munkát nem vállaló iparos pályaelhagyók gyakori új foglalkozását űzve pénzügyőrként vállalt rangosabb, tisztább irodai munkát egy évre. Hároméves beszercei katonáskodás után 1909-től újra ismeretlen helyen tartózkodott, tanult szakmáját bizonyára végleg elhagyva.

Az ugyanezen évi hat kőfaragó közül négyen Ney Ede és Társa budapesti telepén helyezkedtek el. A Ney család műhelyei és telepei az udvarhelyi végzetek gyakori munkahelyei voltak, csak Ney Imre nagyvállalkozó bukovai bányájában tizenhárom alkalommal álltak munkába kőfaragók, nem ritkán két-három évre, esetenként ennél is hosszabb időre. Ney Imre a hazai kőipar fontos szereplője, a bukovai márványbányát tulajdonló Hazai Márványipar Rt. igazgatója évekig miniszteri megbízottként vett részt az iskola záróvizsgáin, így lehetősége nyílt személyesen kiválasztani a legkitűnőbbeket. Az 1901-es év két másik végzettje Klingsport Albert medgyesi és Piáček Károly pécsi műhelyében helyezkedett el. A medgyesi műhelyben kezdő Soós Kálmán életútja azt jelzi, hogy az iparos szakmák könnyen veszítettek vonzerejükből – nemcsak agyagipari, hanem kőfaragó pályaelhagyót is szép számmal termelt ki az udvarhelyi iskola. Soós 1903–1905 közötti gyulafehérvári katonáskodása és egyéves, a fiatfalvi református parókián töltött otthoni tartózkodása után 1909-től vasúti alkalmazottként találta meg talán végleges munkáját a gyimesbükki állomáson.

Az 1902-ben végzett négy kőfaragó közül több pályát váltott: Szalló Béla a Piáček Károly pécsi műhelyében töltött év után a csíksomlyói tanítóképzőben folytatta. Benkő Mihály Nagybecskereken Tunner Alajos kőfaragónál állt munkába, majd pár kanyargós év után Dévára került rendőrként. Az agyagipari végzetek közül Kárász Mihály a budapesti Iparművészeti Tanodában teljesített egy év után 1903–1907 között a pécsi Zsolnay gyárban dolgozott.⁷³

A pályaelhagyás végigkísérte az udvarhelyi diákokat, s valamiért kiemelten érintette az 1903-ban végzeteket. Az ebben az évben foglalkoztatott kőfaragók közül Tunner Alajos a budapesti Iparművészeti Iskolában (korábban Tanoda) tanult tovább, Glaván János és Gagy Ferenc Seenger Béla cégénél, Zonda István Gerstenbrein Tamás kolozsvári kőfaragó műhelyében, ketten budapesti kőfaragóknál álltak munkába (Miklós Dénes Andretti Anselmnél, Bedő Vince Áprily Jánosnál).⁷⁴ Az agyagipari végzetek közül egy fő Nagyszebenben, hárman (Nemes Mózes, Imre Lajos, Kovács Albert) a pécsi Zsolnay gyárban helyezkedtek el. Bedő Vincéről 1907 után nem állnak rendelkezésre adatok, Borbély János egy évet töltött a Wilhelm testvérek nagyszebeni kályhagyárában, hogy majd három év marosújvári írnokoskodás után betegségét követően végleg nyoma vesszen. A főváros építkezési megbízásainak gyakori kivitelezője, Seenger Béla az udvarhelyi végzetek gyakori első alkalmazója volt, az összesen tíz ismert alkalmazás közül csak egy tartott egy évnél tovább. Gagy Ferenc életpályája elején mégis felcilliant a stabil iparos egzisztencia esélye a Seenger cég alkalmazottjaként, majd a Král Gyula budapesti kőfaragó műhelyében töltött három év során. De valami mégis visszavonzotta Székelyudvarhelyre, ahol 1907-től pénzügyőri munkáját csak a kétéves katonai szolgálat szakította meg. Az iskolában végzetek közül néhányan az akkori országhatárokon kívül dolgoztak, így a kostre-

⁷³ ÉRTESÍTŐ 1903, 25.

⁷⁴ Gerstenbrein családjáról és tevékenységéről élete alkonyán írt könyve (*Die königliche Kunst in der Baukunst des hohen Altertums*. Klausenburg, 1927) Kós Károly által jegyzett ismertetőjéből tudunk meg többet.

nai származású, horvát Glaván Iván, aki Seenger cége után a szülőfaluja melletti Fiumében dolgozott egy helyi mesternél 1904–1907 között, majd eltűnt a nyilvántartásból. Évfolyamtársa, Imre Lajos egy évig dolgozott a pécsi Zsolnay gyárban, mielőtt több kitérő után 1906-ban munkába állt volna vámosként a MÁV-nál, hasonlóan Kovács Alberthez, aki atyja nyomdokaiba lépve lett vasutas a pécsi Zsolnay gyárban és egy aradi kályhás mesternél eltöltött egy-egy év után. Szintén a Zsolnay gyárban töltötte első évét az 1907-ben fiatalon elhunyt Nemes József, mielőtt 1904-ben könyvelő lett Budapesten. A különleges életpályák közé tartozik a bogárfalvi Miklós Dénesé, aki Andretti Anselm budapesti műhelyéből az első év lejártával visszatért szűkebb pátriájába, hogy egy évig a csíksomlyói tanítóképzőben tanuljon, majd csatlakozzon a grazi lazarista missziótársasághoz. Kétévnyi bolyongás után 1910-ben végül őt is az állami vasúttársaságnál találjuk állomásfelvigyázóként.

A pályaelhagyás mellett a kivándorlás is csökkentette az iskola eredeti célkitűzését, a hazai ipar fellendítését. Erdély elhagyása két meghatározó mintázatot követett: az amerikai kivándorlás és a romániai letelepedés az udvarhelyi végzettekre is jellemző volt. Egy-egy németországi, oroszországi és svájci munkavállalás mellett az Újvilágba összesen hét, Romániába pedig három kőfaragó vándorolt ki. Az 1904-es évfolyam öt kőfaragója közül ketten, Lukács János és Nagy Zsigmond Bibel János karánsebesi műhelyében helyezkedett el. Előbbi később a szülei birtokán gazdálkodott, utóbbi a farkasvölgyi (Vulkán) bányában dolgozott hosszabb ideig előkészítő munkásként. Papp Gyulának a Leonard testvérek odesszai ornamentikagyárában elkezdett munkáját talán krónikus betegsége szakította félbe, a három évig a segesvári szülői házban gondozott kőfaragó végül 1907-ben hunyt el. A bibarcfalvi születésű Román István egy évre Nagy János kolozsvári kőfaragónál helyezkedett el, majd Johann Oliva bukaresti kőfaragó műhelyébe került egy évre, talán a román fővárosban cipészként dolgozó apja révén. 1909-es bukaresti letelepedése előtt három évig Král Gyula budapesti műhelyében, majd a bukovai bányában szerzett gyakorlatot. Salamon Sándor az Iparművészeti Iskolában folytatta tanulmányait. Ebben az évben fordult elő először, hogy az agyagipari osztály egyik végzettje, Orbán Antal is a budapesti Iparművészeti Iskolában tanult tovább három évig, ahonnan szobrászként előbb a nadrági vasgyárba, majd a brüsszeli Académie Royale des Beaux-Arts-ra került. A másik két agyagipari végzős a szliácsi és a csávai agyagárgyárban helyezkedett el.

A következő évben megfordult a korábbi trend, és kétszer annyian végezték el az agyagipari, mint a kőfaragó szakot. A négy kőfaragó közül hárman Budapesten, Pittino Sebestyén pedig apja, a felsőháromszéki millenniumi emlékoszlopokat készítő Pittino Anselmo műhelyében helyezkedett el, aki egyike volt a 19. század végén Háromszékre hívott és ott letelepedett olasz kőfaragómestereknek. A nyolc agyagipari szakember közül egy a pécsi Zsolnay gyárban, a többiek pécsi, simontornyai, belgrádi, aradi, pápai, nagymihályi műhelyekben helyezkedtek el. Ez az év más szempontból is fordulópontot jelentett, egyre gyakoribbá vált a huzamosan egy munkavállalónál végzett munka, az első munkahely négy-öt vagy még több éves időtartamát már nem egy új állás, hanem legfeljebb a katonáskodás szakította meg. Ennek az átmeneti időszaknak a jellegzetességeit mutatja az 1906-os év is, amikor a három végzett kőfaragó közül Kovács Imre Seenger Béla cégénél, Váradi Jenő Král Gyula műhelyében, Zöldág Imre pedig Tunner Alajos nagybecskereki kőfaragónál helyezkedett el. Az öt agyagipari végzett közül kettő Telek Ármin garamhalászi-hajnikai, Baganz Vilmos apja belgrádi kályhagyárában kapott munkát. Bánszky Sándor a pécsi Zsolnay gyárban és a budapesti Iparművészeti Iskolában is többször megfordult, hogy segédtanári állását 1913-ban végül önálló, igaz mindössze ötéves párizsi szobrászi pályára cserélje. Egykori udvarhelyi évfolyamtársa, Keresztes Kálmán 1906–1909 között szintén a budapesti Iparművészeti Iskolában folytatta tanulmányait.

Az agyagiparosoknál az immár gépesített iskolai műhelyek minőségi oktatása, a kőfaragóknál az erdélyi műemlékfelújítások és rekonstrukciók, kiemelten Gyulafehérvár és Vajdahunyad új kőfaragó telepei magyarázzák a huzamosabb munkavállalást. A kereseti lehetőségek is alaposan átalakultak. Az anyakönyv rovatai éppen az 1907–1908-as évtől teltek meg egyre gyakrabban fizetési adatokkal. Az 1907-es év öt kőfaragó végzettje közül három (Goldberger Miklós, Hoffmann István, Papp Mihály) Ney Imre cégének bukovai gyárában helyezkedett el. Stefáni Ernő és Szakács György a budapesti Áprily János műhelyében dolgozott tovább, aki 1900-ban heti átlag 30 koronáért alkalmazott segédet maga mellé. Ez havi átlagban éppen azonos az egykori osztálytársai nyomdokaiba lépő Szakács 1909-es bukovai havi fizetésével, amely a következő évben munkavezetővé előlépve 150 koronára nőtt. A bukovai telepről időközben eltávozó három egykori osztálytársa közül Goldberger ekkorra már Müller Ernő budapesti mesternél dolgozott heti 35 koronáért, Hoffmann eltűnt az

11. A szakiskolában készült modern vázák / Modern vases made in the vocational school. Kováts Fényképészet és Múzeum, EAP1130/1/5/21/20. (1084) 1900–1914.

iskola látóköréből, Papp pedig szülei birtokára tért vissza gazdálkodni. A látszólag elhivatott Szakács esetében a nyugodtabb munkakörülmények mellett a nagyváros jobb életminősége is a pályaelhagyást erősíthette, a magánszektor iparos munkavezetői szakmunkáért adott bére azonos volt az 1913-tól végzett irodai rajzoló állásáért kapott állami illetményével a szegedi Folyammérnöki Hivatalban. Az ekkor végzett négy agyagiparos körmöcbányai, lőcsei, zsolnai, keresztényfalvi agyagipari és kályhás cégeknél helyezkedett el. A napidíjjal dolgozó agyagiparosok helyzetét Szabó István életútja példázza, aki két Zsolnán töltött év után visszatért Erdélybe, ahol a Berger Henrik barcarozsnyói műhelyében keresett 3 koronás napibére-

re lassan indult emelkedésnek, 1909-ben Cziegler Ferenc kályhásmester feketehalmi műhelyében 1912-ben először napi 4, majd egy évre rá 5 koronára nőtt.

A műhelyeit gyakran váltogató napidíjas kőfaragó ritkán került ki a szakiskolából, ezért is érdekesek annak az 1908-ban végzett Kiss Józsefnek a kereseti viszonyai, aki három, Bukován heti 35-40 koronáért dolgozó évfolyamtársától eltérően szinte egy középkori vándor kőfaragó életmódját folytatta. A végzés évében Gyulára került napi 5 koronáért, onnan a vajdahunyadi várrestaurálásra ugyanennyiért, 1910-ben már 6 koronás napibérért dolgozott a gyulafehérvári székesegyház telepén, egy évre rá ismét Vajdahunyadon napi 7 koronáért. Az évfolyam négyfős agyagipari osztályából ketten Lőcsén, ketten pedig Németprónán és Nagyszebenben helyezkedtek el. A felvidéki város módosabb polgárságát kiszolgáló Dacsinszky Adolf kályhásmester napi 6–10 koronát biztosított teljes ellátás mellett. Egy évvel később, a három végzett közül egy fő Ney Imrénél Bukován, Pál Ferenc Budapesten a Seenger cégnél, Kiss Ferenc pedig a vajdahunyadi építkezésen állt munkába kőfaragóként, a másik szakirány öt végzettje közül ketten a pécsi Zsolnay gyárban (Máthé István és Sebesi Kálmán), hárman pedig feketehalmi, zombori és mágocsi agyagiparosoknál és kályhásoknál.

Az iskola folyamatosan közölt nemcsak foglalkoztatottsági, de általános statisztikai adatokat is. Az 1910 júniusáig lezárult tizenhét tanév alatt összesen 144 tanuló végzett falai között, akik közül 31 más pályára lépett, hat fő Amerikába vándorolt, öten elhunytak, a pályán maradtak aránya így 71%. Az 1912 nyarán megjelenő értesítő megemlíti a felsőbb tanulmányokat folytató egykori tanulók intézményeit: a budapesti Iparművészeti Iskolát és az Állami Felső Ipariskolát. A külföldi tanulmányok az anyakönyvekből is csak részben azonosíthatóak, a legmesszebbre a borszéki születésű Siklódý Lőrinc, a szakiskola 1899-ben végzett kőfaragója jutott, aki a párizsi Julian Akadémián töltött egy tanévet 1907-ben, Stróbl Alajos mesteriskolájának elvégzése és az önálló budapesti szobrászi karrierjének kezdete között.

Az 1913-ig vezetett (és utólag az 1914-es adatokkal kiegészített) utánkövetési nyilvántartás értelemszerűen csökkenő számú évre vonatkozóan közöl információt az elhelyezkedésről. A világháború kitörése ráadásul radikálisan leszűkítette a korábbi életstratégiákat. Az 1910-ben végzett nyolc kőfaragó közül kettő-kettő Bukován és Brassóban, egy-egy Aradon és Marosvásárhelyen, kettő pedig Budapesten helyezkedett el: Huszár Lajos a Seenger cégnél, Neszmirák Ferenc a Schlick-féle Vasöntőde és Gépgyárban rajzolóként. Az 1897-ben végzett Zsakó Kálmán a Granenfels Vilmos brassói és Kiss József marosvásárhelyi kőfaragók műhelyeiben eltöltött nyolc év után 1905-ben önállósította magát az építkezési konjunktúra felívelő szakaszában lévő Marosvásárhelyen.⁷⁵ Műhelyébe 1910–1912 között összesen három, évfolyamonként egy-egy udvarhelyi kőfaragót vett fel: 1910-ben Bakonyi Sándort, aki egy évvel később Budapestre költözött, 1913-ban pedig felvételt nyert az Iparművészeti Iskolába. Őt ugyanebben az évben Kövesi József követte Zsakónál, majd 1911–1912-ben Budapesten, előbb Áprily János kőfaragó

⁷⁵ ORBÁN 2020, 57–58.

műhelyében, majd Ginter Péter szobrásztelepén. Feltételezhetően ekkor még ott dolgozott az 1912-es udvarhelyi generációból Kajlik Lajos, aki Zsakónál kezdte el iparos tevékenységét. Az 1910-es agyagipari osztály öt végzőse közül Plifl Miklós folytatta tanulmányait az Iparművészeti Iskolában, a négy másik a pécsi Zsolnay gyárban, illetve kisebb makói, szliácsi és mágocsi kályhás- és fazekasmesterek mellett kezdte el pályafutását. A következő tanév négy agyagipari végzőse nagyváradi, bonyhai, németprónai és parajdi kályhásoknál és kerámiagyárakban állt munkába, 1913-ig a szakmájukban is maradtak. Az 1912-ben végzett kőfaragók közül Budapestén, az Állami Felső Építőipari és a Felső Ipariskolában tanult tovább, öt pedig medgyesi, budapesti és nagybecskereki szobrászoknál és kőfaragóknál helyezkedett el. Az agyagipari osztály két végzettje közül Orbán József Brăilában, Hadnagy Imre szobrásznál, évfolyamtársa, Csáder Ödön gróf Bethlen Árpádné bonyhai agyagipari telepén állt munkába. Az 1913-ban végzeteknél az évkönyvek és a nyilvántartás ellentmondásossága arra utal, hogy kitöltésük már a világháború zavaros éveire esett.

12. A szakiskola agyagipari termékei egy kiállítási interiőrben / The clay products of the vocational school in an exhibition interior. Kovács Fényképészet és Múzeum, EAP1130/1/5/21/24. (1088) 1918 u.

Háborús évek, impériumváltás

Az 1914-es tanév a háború kitörése miatt csak következő év februárjában indult el, sűrítéssel, óraösszevonások nélkül sikerült csak az első háborús tanévet befejezni. A sebesülései miatt igazgatói és tanári teendőit ellátni nem tudó Gáll Józsefet ebben az évben Pillich Lajos váltotta az igazgatói székben. A következő tanévet a háborús események mellett az iskola épületében keletkezett tűz elhárítása is hátráltatta, így az csak 1916 februárjában indult meg. Az erdélyi román betörés miatt az intézmény Budapesten kezdte el a következő tanévet, az elméleti és az agyagipari gyakorlati órákat az Állami Felső Ipariskola és a Technológiai Iparmúzeum tantermeiben és műhelyeiben tartották meg, a kőipari műhelygyakorlatra Seenger Béla telepén nyílt lehetőségük. A háborús körülmények miatt csökkenő diáklétszám mellett is különös jelenség lehetett három török diák megjelenése az iskola első évfolyamán. A magyar gazdaságpolitika felvevőpiacként tekintett a háborús események hatására szomszédná és szövetségessé vált Oszmán Birodalomra, a török ipar modernizálásának gyorsítása érdekében megkezdett programok részeként érkezhettek a török diákok 1916 májusában a székely kisvárosba, s ebben valószínűleg szerepe lehetett a kőfaragó osztály egykori növendékének, az 1897-ben végzett Rápolthy Lajosnak, aki a Stróbl Alajos műtermében töltött tanulóéveket követően a világháború alatt és után Törökországban élt, az ankarai művészeti egyetem tanára volt. Jó kapcsolatok fűzhettek a török politikai és kulturális élet fontos alakjaihoz, a diákok állami ösztöndíja is talán ennek köszönhető. Egy nemzetközi tervpályázat végül nem nyertes résztvevőjeként ő is benyújtott egy gipsz pályamunkát 1925-ben a modern Törökországot megalapító Kemal Atatürk első köztéri szobrára.⁷⁶

⁷⁶ MNL OL, KÜM, K 79 Konstantinápolyi (Isztambuli) – Angorai (Ankarai) Követség 47. cs. 1924–1926, 2. tétel (1926. február 1.) 40/A.adm.res. Ezúton köszönöm Fodor Gábornak a szobor rendelési körülményeinek és sorsának tisztázásához

A huszonötödik, 1917–1918-as tanévben az oktatás tizennégy elsőévesével ismét Székelyudvarhelyen indult el, amivel egyúttal lezárult az iskola történetének első és egyben legtermékenyebb időszaka.

Az 1918–1921 közötti három tanév immár román nyelvű Értesítői a létszám feleződéséről tanúskodnak, ezekben az években a négy évfolyamon összesen huszonnégy növendék járt, a műhelymunkákról, elhelyezkedésükről, az iskolai felszereltségről nem kapunk képet belőlük. Csánki József 1921. augusztus 28-án bekövetkezett halála szimbolikusan is tekinthető, nemcsak az erdélyi kőfaragó szakoktatás, hanem a magyar királyság ipari szakoktatási rendszerének végét is jelzi. Az 58 éves korában elhunyt igazgató és tanár 26 éven keresztül oktatott kőfaragást tanárként és műhelyvezetőként, másfél évtizedig igazgatta a zalatnai és rövid ideig az udvarhelyi iskolát. Az új politikai berendezkedés első intézkedései egyikeként az udvarhelyi kőfaragó osztályt és a felszerelést Zalatra költöztette annak érdekében, hogy kibővítsék az udvarhelyi iskola agyagipari osztályát.⁷⁷

Összegzés

A székelyudvarhelyi szakiskola hatásainak vizsgálatára több fogódzó áll a rendelkezésünkre. Kiemelendő a szerencsésen fennmaradt elsődleges forrásanyag gazdagsága, amely alapján az ország más ipari szakiskoláinál jóval árnyaltabb képet alkothatunk a székelyudvarhelyi intézmény működéséről. A kor erdélyi ipari szakiskoláiból, Kolozsvárról, Marosvásárhelyről, Brassóból, Aradról és Temesvárról, és a felerészben kőfaragó profilú zalatnai iskolából sem ismert olyan gazdag anyakönyvi anyag, amely a nyomtatott források szerkesztett valósága mögé is betekintést engedve segít mélységeiben is megérteni a szakiskola mint kulturális és modernizációs intézmény működését.

Oktatástörténeti szempontból az iskola alapítása beleillett az ország ipari modernizációjának trendjeibe, a helyszínválasztásban egyedülálló módon nem a gazdasági teljesítmény, hanem szellemi tartalékok, az iskolaváros hagyományai voltak döntőek. A fennmaradt források alapján a kezdeti évek legitimációs és felszerelési gondjai mellett az oktatás és a műhelymunka igényeinek nem megfelelő épületből adódó hátrányokkal, a kellő számú szaktanár hiányával kellett megküzdeni. A hiányosságok leküzdésével a szakiskola be tudta tölteni feladatát, az eltérő háttérű növendékek számára a modern ipar szempontjából jól hasznosítható tudást adott át, lehetőséget biztosítva a társadalmi háttérből adódó különbségek kiegyenlítésére. Az iparfejlesztés ideálja szerint a modern nemzeti iparostársadalom gerincét a művelt, államnyelven értő, a modern ipar technológiai tudásával felvértezett, azt önállóan is alkalmazó, szakismereteit folyamatosan továbbfejlesztő iparos réteg alkotta. A középfokú intézmények döntően közepes és nagy lakosságszámú városokban működtek, a növendékek jórészt a falvak, mezővárosok paraszti, kézműves, helyi értelmiségi – tanári, tanítói, lelkesí – családjaiból és állami tisztviselői körből kerültek ki.

A dualizmus kori magyarországi iparoktatási intézményekben folyó képzés és az itt készült tárgyak értelmezése izgalmas területei a kulturális nacionalizmus nemzetépítő lépéseinek, illetve a magyar építészet és iparművészet történetének. Az iparoktatás a nemzeti oktatáspolitikai, a gazdaságpolitikai és a nemzetiségpolitikai terepévé vált a kiegyezést követően. Az iparfejlesztés intenzív állami szerepvállalás révén valósult meg, célja a modern, standardizált tudással bíró nemzeti iparostársadalom létrehozása volt. Az udvarhelyi iskola végzettjeinek pályafutása a továbbtanulás és önállósodás mintázataival egészíti ki ismereteinket, árnyalva a szakoktatási rendszerről az utóbbi évek kutatásai során körvonalazódó képet.

Az iskola első korszaka nyomokat hagyott mind a város és környéke arculatán, mind a magyar művészettörténetben. A szobrok és emlékművek, a síremlékek eredeti helyükön, a polgári otthonok tárgykultúrájának elemei pedig iskolák és múzeumok gyűjteményeiben maradtak fenn. Az iparmúzeumok gyűjteményezési stratégiája a tárgyak modernségét, kereskedelmi értékét és az iparfejlesztést tartotta szem előtt. Az ipari szakiskolák tárgyai, kereskedelmi forgalomban lévén, kitettek voltak a divat- és ízlésváltozásnak, a technológia változása miatt mintaadó szerepüket gyorsan elveszíthették. Az ipari szakiskolák és az iparmúzeumok egymással összefüggő rendszerében ez utóbbiak a meghaladott berendezések és tárgyak kiselejtezésével a múzeum alapvető küldetését, az utókornak való megőrzést utasították el. Az egykori iskolai gyűjtemény ma megismerhető tárgyai mégis elsősorban múzeumokban maradtak fenn: a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeumban és az Erdélyi Néprajzi Múzeumban, a marosvásárhelyi Maros Megyei Múzeumban, az iskola eredeti épületében és a Bányai János Műszaki Szakközépiskola *múzeumocskájában*.

nyújtott elengedhetetlen információkat.

⁷⁷ ANUARUL 1922, 6.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK, GYŰJTEMÉNYEK**KOVÁTS FÉNYKÉPÉSZET ÉS MÚZEUM**

Kováts Fényképészet és Múzeum, Székelyudvarhely. U66-os doboz, Üvegnegatívok.

MNL OL

K 231 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Kereskedelemügyi Minisztérium levéltára.

K 236 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Országos Iparoktatási Főigazgató anyaga.

RKK, IPARISKOLA

A székelyudvarhelyi Református Kollégium Könyvtára.

IRODALOM**BALATON P.**

2016a Házi- és falusi ipar. In: SZÉKELYFÖLD 2016, III, 137–138.

2016b Bányászat. In: SZÉKELYFÖLD 2016, III, 144–146.

2016c A vasúthálózat kiépülése. In: SZÉKELYFÖLD 2016, III, 148–153.

KATONA J.

2020 Minták után szabadon? Rajzoktatás a Budapest Székesfővárosi Iparrajziskolában. *Ars Hungarica* 46. 1. 19–30.

KRÄHLING J. ET AL.

2018 A Műegyetem középkori építéstan tanszékének címjegyzéke. Oktatásmódszertani és könyvtártörténeti adalékok a magyar építészképzés történetéhez. *Architectura Hungariae* 18. 2. 33–159.

ORBÁN J.

2020 A marosvásárhelyi építőipari tanfolyam és a századforduló helyi építészeti fellendülése. *Ars Hungarica* 46. 1. 51–66.

PÁL J.

2016 A városok népessége, foglalkozási szervezete. In: SZÉKELYFÖLD 2016, III, 170–173.

RÓTH E.

1993 *Százéves az Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola. Fejezetek Székelyudvarhely ipari szakoktatásának múltjából.* Székelyudvarhely.

RÓTH A. L.

2015 Az ismeretterjesztés és a kultúrához való hozzáférés Székelyudvarhelyen a 20. század elején. *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok* 14. Székelyudvarhely.

SZÉKELYFÖLD

2016 Benkő E. et al. (szerk.): *Székelyföld története*, I–III. Budapest.

SZÉKELY M.

2019 Iparfejlesztés az iparművészet és háziipar metszetében: kísérlet a kőcsiszolás magyarországi meghonosítására 1894–1914 között. *Ars Hungarica* 45. 1. 103–118.

VÍG A.

1932 *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben, különösen 1867 óta.* Budapest.

VÖRÖS K.

- 2018 Modernizáció és nacionalizmus keresztszektében. Nemzetépítési törekvések a dualizmus kori középfokú iparoktatás vonatkozásában. In: Csibi N. – Schwarczwölder Á. (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés: haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Pécs, 237–259.
- 2020 „Az iskola embere [...] az iskolai közélet munkása” Szaktanárok a dualizmus kori középfokú iparoktatásban. *Ars Hungarica* 46. 1. 99–106.

ISKOLAI ÉRTESÍTŐK

ANUARUL

- 1921 *Anuarul Școalei de Arte și Meserii de Stat din Odorheiu din anii școlari 1918–1919, 1919–1920. și 1920–1921*. Odorheiu.
- 1922 *Anuarul Școalei Inf. de Arte și Meserii din Odorheiu. Anul școlar 1921–1922*. Odorheiu.

JAHRESBERICHT

- 1895 *Zwölfter Jahresbericht der k. k. Fachschule für Bildhauer und Steinmetze in Hořic (Böhmen) für das Schuljahr 1894–95*. Erstattet von Wilhelm V. Dokupil. Hořic.

ÉRTESÍTŐ

- 1895 *A székelyudvarhelyi Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola értesítője az 1894–95-ik tanévről*. Székelyudvarhely.
- 1897 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Áll. Kő- és Agyagipari Szakiskola értesítője az 1896–97. tanévről*. Székelyudvarhely.
- 1898 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Áll. Kő- és Agyagipari Szakiskola III. értesítője az 1897/98. tanévről*. Székelyudvarhely.
- 1899 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Áll. Kő- és Agyagipari Szakiskola IV. értesítője az 1898–99. tanévről*. Székelyudvarhely.
- 1900 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Áll. Kő- és Agyagipari Szakiskola V. értesítője az 1899–1900. tanévről*. Székelyudvarhely.
- 1901 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Áll. Kő- és Agyagipari Szakiskola VI. értesítője az 1900–1901. tanévről*. Székelyudvarhely.
- 1902 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Áll. Kő- és Agyagipari Szakiskola VII. értesítője az 1901–1902. tanévről*. Székelyudvarhely.
- 1903 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola VIII. értesítője az 1902–1903-iki tizedik iskolai évről*. Székelyudvarhely.
- 1904 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola IX-ik értesítője az 1903–1904. iskolai évről*. Székelyudvarhely.
- 1905 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola X-ik értesítője az 1904–905. iskolai évről*. Székelyudvarhely.
- 1906 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola és a vele kapcsolatos tanfolyamok XI-ik értesítője az 1905–906-iki iskolai évről*. Székelyudvarhely.
- 1907 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola értesítője az 1906–1907. tanévről*. Székelyudvarhely.
- 1908 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola értesítője az 1907–1908. tanévről*. Székelyudvarhely.
- 1909 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola értesítője az 1908–1909. tanévről*. Székelyudvarhely.
- 1910 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola értesítője az 1909/1910. tanévről*. Székelyudvarhely.

- 1911 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola értesítője az 1910/1911. tanévről.* Székelyudvarhely.
- 1912 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola és a vele kapcsolatos tanfolyamok értesítője az 1911–1912. tanévről.* Székelyudvarhely.
- 1913 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola és a vele kapcsolatos tanfolyamok értesítője az 1912–1913. tanévről.* Székelyudvarhely.
- 1914 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola értesítője az 1913–1914. tanévről.* Székelyudvarhely.
- 1915 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola értesítője az 1914–1915. tanévről.* Székelyudvarhely.
- 1916 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola értesítője az 1915–1916. tanévről.* Székelyudvarhely.
- 1917 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola értesítője a román betörés folytán Budapesten tartott 1916–1917. tanévről.* Székelyudvarhely.
- 1918 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola értesítője az 1917–18. tanévről.* Székelyudvarhely.

ZALATNAI ÉRTESÍTŐ

- 1898 *A Zalatnai Állami Kőfaragó és Kőcsiszoló Ipari Szakiskola első értesítője. 1894–95, 1897–1898.* Szerk. Csánki J. Nagyenyed.

CRAFTSMAN, DESIGNER, ARTIST. MODERN VOCATIONAL EDUCATION IN ODORHEIU SECUIESC BETWEEN 1893–1918

(Summary)

The study examines the operation of the former Vocational School of Stone and Clay Industry in Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely) primarily on the basis of the surviving archival and printed sources. The interpretation is supplemented by material related to the operation of the vocational school, primarily stone carvings and clay products. The analysis included a number of written and material sources that had not been examined in previous publications related to the vocational school. As a result, in addition to the often analysed economic, industrial and social aspects of the development of Szeklerland, we can see the first modern educational institution in the Szekler school town, where students were prepared for the modern treasure of urban architecture, new home furnishing culture and applied arts. This is complemented by an analysis of the life paths of vocational school students until the dawn of the First World War, which became possible through the analysis of an unparalleled register of graduates. In the national vocational education system established at the end of the 19th century, vocational schools were established primarily with a regional scope, with the aim of transferring modern expertise and national education. The training of dualism in Hungarian industrial education institutions and the interpretation of the subjects made in them are also exciting areas for the nation-building steps of cultural nationalism and the history of modern Hungarian architecture and applied arts. Industrial education has become a field of national education policy, economic policy, modern bureaucracy and nationality policy after the Austro-Hungarian Compromise of 1867. Industrial development took place through intensive state involvement, with the aim of creating a modern, industrialized society with standardized knowledge. From the point of view of educational history, the establishment of a school was in line with the trends of industrial modernization in the country; based on the remaining resources, in addition to the problems of legitimacy and equipment in the early years, the disadvantages of a building that did not meet the needs of education and workshop, and the lack of a sufficient number of specialist teachers, had to be overcome. The years of overcoming the shortcomings were fulfilled by the vocational school, which provided students from different backgrounds with knowledge that could be utilized well from the point of view of modern industry, thus providing an opportunity to even out the differences arising from the social background. From the point of view of art history, the first era of the school left fundamental traces

on the image of the city and its surroundings, as well as on Hungarian art history. The sculptures and monuments erected in and around the city, the tombs of the city cemeteries have survived in their original location, and the elements of the object culture of the bourgeois homes have survived in the collections of schools and museums. The collection strategy of the industrial museums, which were founded mainly in the last third of the 19th century, kept in mind the modernity, commercial value and industrial development of the objects. The subjects of industrial vocational schools were exposed to changes in fashions and tastes, due to changes in technology, and could lose their function as role models at an unusual rate.

„VÁROSÁNAK DÍSZÉRE SZOLGÁL” AZ UDVARHELYI UNITÁRIUS ÚRHÁZA ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

GY. DÁVID GYULA

Pákei Lajos kolozsvári építész szerteágazó munkásságán belül a templomépítészetben is jelentőset alkotott, az unitárius liturgia által igényelt centrális tértervezés erdélyi úttörője volt. Ilyen téren munkáinak egyik legfontosabbika a székelyudvarhelyi unitárius templom, melynek az eddig ismert Pákei-hagyatékban – főleg másolatban – megőrzött néhány tervlapját számottevően kiegészíti az a tekintélyes terv- és iratanyag, amelyet az épület 2020-ban elkezdett felújításakor találtak meg. Ezeknek a segítségével tárjuk fel és kísérik végig az építéstörténetet, amely az életművet, de az erdélyi unitárius templomépítészet kutatását tekintve is fontos adalékokkal szolgál.

Kulcsszavak: Pákei Lajos, Székelyudvarhely, unitárius, templom

Keywords: Lajos Pákei, Odorheiu Secuiesc, Unitarian, church

A közelmúlt évfordulói adta lendülettől (2018 az unitárius egyház fennállásának 450. és a székelyudvarhelyi unitárius belvárosi templom felszentelésének 110. évfordulója volt) beindult a Pákei Lajos¹ által tervezett székelyudvarhelyi unitárius templom felújítása is. Ennek egyik járulékos nyeresége az a hatalmas tervcsomag, amelyre a toronyban találtak rá, és amelyről 2020 elején közösségi oldalán adott hírt az egyházközség. Én 2020 augusztusában, a vírusjárvány nyári szünetének hitt időszakban kaptam lehetőséget Simó Sándor esperes úrtól, hogy az anyagot áttekinthessem, és a Pákei-hagyaték magam vezette nyilvántartásába beiktassam. Nagy a csábítás egy ilyen gazdag anyag birtokában, hogy egyből nekilássunk az építéstörténet alapos feldolgozásának. Normális körülmények között ez nem is lehetne másképp, ám mostani bezártságunkban meg kell elégednünk azokkal a forrásokkal, amelyek korábbi kutatásaink vagy az internet révén rendelkezésünkre állnak. Így aztán ez az anyag nem a teljesség igényével íródott, inkább számbavétel, amely az épületfelújítás szerencsés momentumaként előkerült irat- és tervanyagot dolgozza fel, egy későbbi monográfia előkészítéseként.

Előkészületek az építkezésre: telkek, tervek, adományok

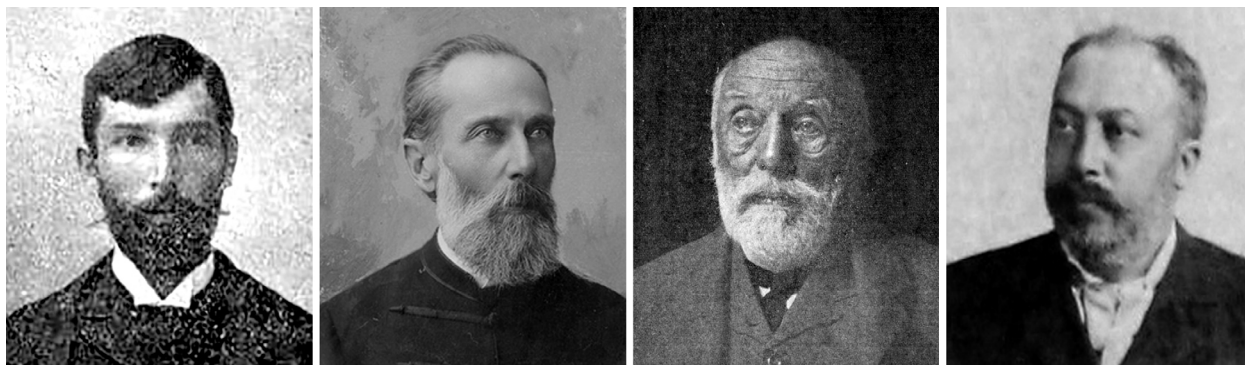
A templomépítkezést 1906–1907-re teszi az emlékezet, a műemlék-nyilvántartás 1904-re datálja,² de már csak Pákeire való tekintettel is, nekünk vissza kell mennünk a századelő éveire, sőt még korábbra, 1888-ra. Ugyanis ekkor vásárolt a székelyudvarhelyi unitárius egyházközség telket építendő temploma számára, 4000 korona értékben.³ A hely azonban szűknek bizonyult, s amikor pár évvel később 1891-ben Daniel Gábor főgondnok elkészíttette rá a templom első tervezetét, az egyházi főhatóság azt nem fogadta el.⁴

¹ GY. DÁVID 2021.

² A 2015-ös romániai műemlékjegyzék szerint műemléki kódja HR-II-m-B-12895.

³ KOVÁCS 2010; KEDEI 1999, 109.

⁴ KOVÁCS 2010 KEDEI 1999, 111. Lásd Az unitárius vallásközség Zsinati Főtanácsának Toroczkón 1891. aug. 23., 24., 25-ik napjain tartott gyűlése. *Keresztény Magvető* 26. 5. (1891) 274. Bordás Beáta felhívja a figyelmet arra, hogy sem a szakértőknek véleményezésre kiadott terveket, sem a bírálatokat nem ismerjük. BORDÁS 2021, 38.

1. Vári Albert, Ferencz József, Dániel Gábor, Pákei Lajos

A költségek előteremtése érdekében a püspökség által 1891-ben beindított gyűjtés 1894-ben hozta meg első kegyes gyümölcsét, özv. Tóthné Benkő Zsuzsánna asszony ugyanis 1894. február 7-én kelt végrendeletében kizárólagos örökösévé tette a székelyudvarhelyi unitárius egyházközséget, mintegy 8200 koronát érő örökséggel egészítve ki korábbi, 2000 koronás, harangalapra szánt adományát.⁵ Nem kisebb jelentőségű előrelépést tett lehetővé id. László Ferenc adománya és feleségével, Török Zsuzsánnával közös hagyatéka, amely további 20 000 koronával és egy piactéri ház értékével növelte az egyházközség lehetőségeit.⁶ Ekkora összeggel már lehetővé vált egy, a korábbi szűkös templomhelynél megfelelőbb telek vásárlása. Megvették tehát a Bethlen utcai Vánky-féle telket 28 000 koronáért (2. kép). Ezen azonban már állott egy jó minőségű – kezdetben részlegesen imatermeknek használt, de a tervek szerint papilaknak is tökéletesen megfelelő – utcai kőház, így templomépítésre, a fennmaradó szűk utcai front miatt, ez sem igen volt alkalmas. Viszont a szomszéd Kovács Dénessel kötött megállapodás értelmében sikerült az utcával határos telekvonalat további 15 m-rel szélesíteniük, alkalmassá téve így azt – a kőház megtartása mellett is – egy utcára nyitó templom elhelyezésére. Kovács Dénes pedig, a Bethlen utcával szomszédos telekrészéért cserébe a Vánky-féle telek hátsó részét, valamint további 2000 koronát kapott.⁷

Valószínűleg az új telekvásárláshoz köthető a templomterv 1901-ben elkészült második változata, ezúttal Diószeghy Sámuel, a Magyar Királyi Államépítészeti Hivatal helyi főmérnöke tervezésében, melyet, bár önzetlenül díjtalanul készített el, az egyházi tanács szintén nem fogadott el.⁸ Ennek nyomán került sor a Magyarországi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa (EKT) 1901. november 13-án 1240. szám alatt kelt megbízására, melyben felkérte Pákei Lajos építést, a korábban átadott kolozsvári unitárius gimnázium tervezőjét a székelyudvarhelyi templom terveinek elkészítésére.⁹ Így aztán Daniel Gábor főgondnok már az év végén a tervezési folyamat újabb állomásáról számolhatott be, s

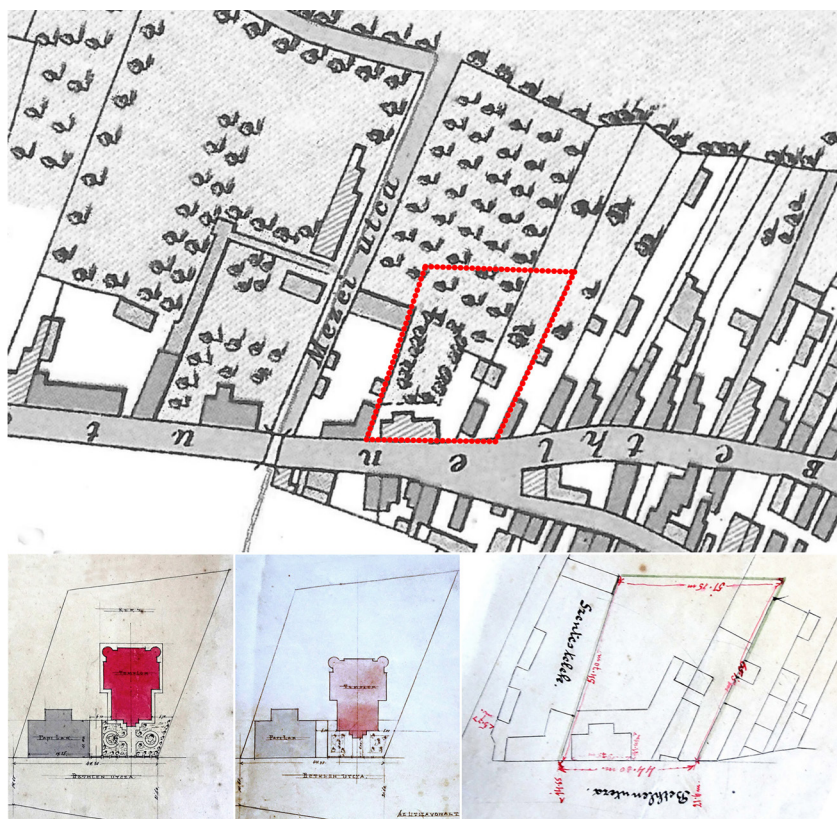
⁵ KOVÁCS 2010; KEDEI 1999, 109.

⁶ A gyepesi származású id. László Ferenc 1896. június 10-én bekövetkezett halála előtt egy csaknem 16 000 koronáról szóló takarékpénztári könyvet adott át Nagy Sándor gyepesi tanítónak azzal, hogy halála után küldje el az E. K. Tanácshoz a székelyudvarhelyi egyházközségnek. Feleségével, Török Ráhellal közösen tett végrendeletük értelmében pedig kepealap címen további 4000 koronát és a székelyudvarhelyi piactéren egy házat hagyományoztak a templomépítést elősegítendő. KOVÁCS 2010; KEDEI 1999, 109.

⁷ KOVÁCS 2010; KEDEI 1999, 109. Az ügyletről egy – a megyegyűlési jegyzőkönyv lapjai között – piszkozatban fennmaradt levélfogalmazvány is tudósít: „A sz. udvarhelyi ekkleziának a Vánky-féle telek megvétele után templomépítés esetére két alternatíva között kellett volna választania. Vagy lebontatja a Bethlen utca hosszában levő szép s állandó jellegű kőházat, hogy a templomot a helyébe építse, vagy pedig a házon hátul a telek udvar és kert részét használja fel az említett célra. Egyik sem lett volna előnyös az ekkleziára nézve. Ezért, hogy a ház is megmaradjon, és a templom is az utca felől legyen elhelyezhető, újabb vásárbá kellett belémennünk. Ugyanis a jobb felőli szomszéd, Kovács János mészáros hajlandónak mutatkozott az A. alatt mellékelt rajzon is látható telkéből 200 négyszöglet az utca felől cserébe adni a mi telkünkben szintén a mellékelt rajzban kitüntetett hátsó részéért 2000 korona értékű többlet kifizetésének föltétele mellett. Így jött létre a B. alatt tisztelettel mellékelt csere-szerződés, melyet a C. alatt mellékelt jkv. kivonat szerint egyházközségünk presbyteriuma még a múlt évi nov. 26-án tartott gyűlése 16. jkv. pontja alatt helyben hagyva elfogadott [...]”

⁸ KOVÁCS 2010; KEDEI 1999, 111. Valószínűleg ez az az 5 lapból álló tervsorozat (alaprajz, fő-, és oldalhomlokzat, kereszt-, és hosszmetset), amelyet jelenleg a székelyudvarhelyi belvárosi egyházközség Vallásszabadság imatermében bekervezve láthatunk. Sajnos a rajzokon sem az ekkor már meglévő Bethlen utcai telekre, sem pedig a szerzőre nem történik utalás. Érdekes adaléka lehet a tervlapok történetének, hogy azok – kettőbe szakítva – egy borítékban kerültek az egyházközség irattárába, amely annak a feltételezésnek ad helyt, miszerint az alkotó mérgében tépte el őket és postázta vissza az egyházközségnek.

⁹ SZUUEL 56, 1902. július 7.

2. A bethlenfalvi telek Székelyudvarhely térképén 1901-ben. Helyszínrajz-variációk és telekfelmérés 1906-ból/ The site from Bethlenfalva on Odorheiu Secuiesc map, 1901. Site plan variations and site survey (SzUUEL 38)

jelenthette be Pákei tervezői megbízatását.¹⁰ És valóban, 1902. április hó 16-i keltezéssel rendelkezésünkre áll az a tervcsomag, amelyet az EKT elfogadott, s amely 2020-ban szerencsés körülmények között megtaláltatott (4–13. kép).¹¹ A mappában eredetileg 10 tervlap volt (ez amúgy 14 tervrajzot jelentett), ezeket aztán később, az építkezés beindulása után folyamatosan egészítették ki a később bejövő tervlapokkal, vázlatokkal. Az eredeti tervcsomag az építés áttekintéséhez szükséges módon, alaprajzokon, metszeteken, homlokzatokon keresztül tájékoztatót a templom kialakításáról, megjelenéséről, de műleírással, anyagszükséglettel és mai szóval idomtervekkel is segítette az építés költségeinek becslését, melynek végösszegeként 43 827 korona és 66 fillér összeget irányzott elő.¹² A templom hátsó homlokzatát és a hátsó lépcsőtornyok magasságát illetőleg az áprilisi tervcsomag egy alternatívát is tartalmazott.

A tervszállítást követően négy hónappal, július 7-én állította ki Pákei a tervezési munkákra 745 koronáról szóló költségcsomóját,¹³ amely valószínűleg kiegyenlítésre is került, hiszen az EKT év végi jelentésében arról számolhattak be, hogy „engedély adatott Sz.-Udvarhelynek templomépítésre”, Ferencz József püspök pedig az Egyházi Főtanácsához címzett 1902. október 20-án kelt jelentésében megdicsérte a Pákei által készített terveket, és az udvarhelyi templomépítés ügyének támogatását a hívek figyelmébe ajánlotta.¹⁴ Ezzel összhangban, még abban az évben az unitárius egyház egyik központi lapjában, a *Keresztény Magvető* decemberi számában Pákei Lajos terveiről részletes ismertető jelent meg, amelyben szó esett a templomépítés unitárius liturgia igényelte újításairól, s természetesen a templom funkcionális kialakításáról is részletes leírást találunk:

„Közepén két kiszögellés van jobb- és balfelé. Homlokzatánál áll a nagy torony 33.50 mtr. magasságban; hátulsó két oldalán 2 kisebb torony. Van három bejárata: a főbejárat, s ezzel szemben jobb- és balfelől két mellékbejárat. Mindeniknél egy előtéren át jutunk a templom belsejébe. A föld-

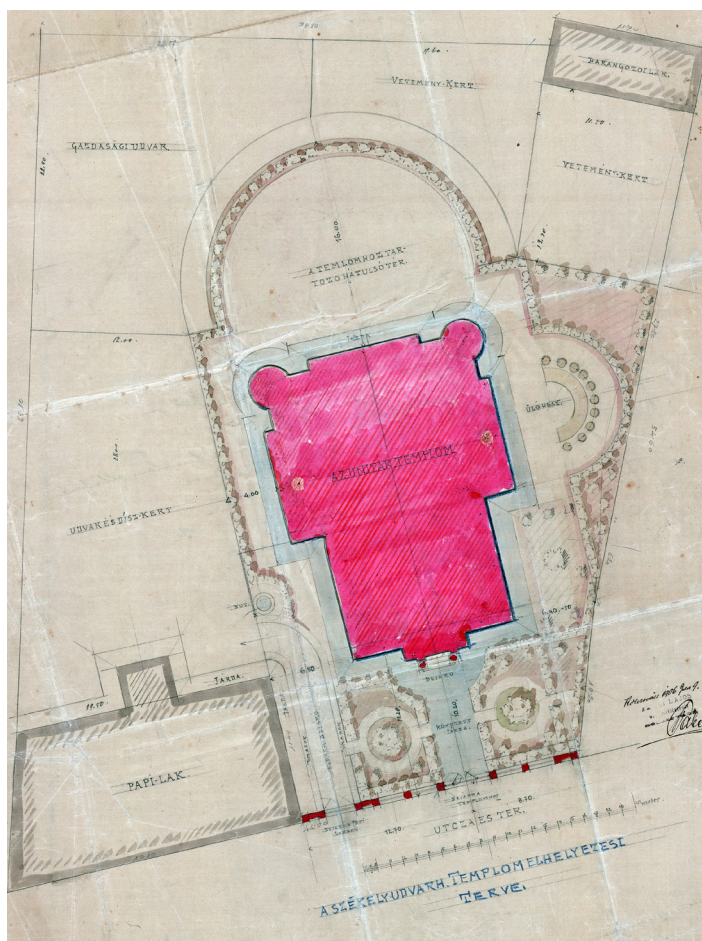
¹⁰ *Keresztény Magvető* 36. 5. (1901. szeptember–október) 287.

¹¹ SzUUEL 00–13, 54, 57.

¹² Kovács 2010; KEDEI 1999, 110.

¹³ SzUUEL 56, 1902. július 7.

¹⁴ *Keresztény Magvető* 37. 5. (1902. szeptember–október) 272, 282.

3. Helyszínrajz / Site plan, 1906 (SzUUEL 48)

szinten a padok 5 részben csoportosulnak a szószerk körüli 200 ülőhellyel. A templom közepén van egy 30 m² terjedelmű tér. A szószerk a főbejárattal szemben levő jobb oldalon van, melyre egy üvegfallal elkülönített lépcső vezet. A karzatok ke- reken vannak elhelyezve 100 ülőhellyel. A főbejárat fölötti karzatra jön az orgona. A templom fűthető lesz. Költségvetés sze- rint 43 827 kor. 66 fillérbe került az orgo- na, harangok és kályhák kivételével.”¹⁵

Ilyen előkészítés után a székelyud- varhelyi egyházközség keblei tanácsa, az erdélyi unitárius egyházkerületi főható- ság ajánlásával az 1903-as év elején újabb felhívást intézhetett az unitárius közös- séghez a Székelyudvarhelyen építendő templom anyagi támogatása ügyében, megjegyezve, hogy „távol vagyunk attól az összegtől, melyet a Pákei Lajos kolozsvári építésmérnök úr által készített tervezet költségvetése előír és megkíván, annál is inkább, mert a korábban begyűlt alapból mintegy 30 000 koronát telekvásárlás- ra kellett fordítanunk”. A felhívás szerint az adományozóknak nyilvánosan fognak köszönetet mondani.¹⁶ És valóban. 1903- ban indították el a gyűjtést, és a felhívás- nak megfelelően az adományozók neveit a Keresztény Magvető kéthavonta megje-

lenő számának Aranykönyv rovatában tették közzé. Alkalmanként több oldalon keresztül sorolnak egymás után neveket, néha név nélküli adományokat, az egyes listák végén összegzéssel. 1903. április 6-i keltezésű az első lista, s az évek folyamán 22 közleményt adtak közre. Hosszú, megható névsor, még akkor is, ha némely tétel csak pár fillért mutat: mindenféle rangú és felekezeti emberek, akik a székelyudvarhelyi templom felépülését szívügyüknek érezték.¹⁷ Ráadásul az udvarhelyi templom nem egyedüli eset, az Aranykönyvben ott van mellette egy másik adományalap, a kolozsvári templom tornyának átépítési ügye (tervező szintén Pákei), vagy éppen a hódmezővásárhelyi templom építéséé.

A felhívás nyomán az 1903. év végére 4400 korona gyűlt össze, de az 1904-es év hírei is szinte ki- zárólag az adakozásról szóltak.¹⁸ A Keresztény Magvető kéthavi jelentései ekkor már a XI. közlemény- nél jártak, s az adományok évi végösszege 8619 korona volt. Igaz, ebben benne volt egy júniusban, a Budapest szálló dísztermében tartott jótékonysági hangverseny eredménye¹⁹ is, de az egyházi ren- dezvények is alkalmat kínáltak a felhívás megismétlésére. Így történt ez az 1903-as vargyasi zsinaton, ahol mind Ferencz József püspök, mind Daniel Gábor főgondnok a templomépítés támogatására szó- lította fel a híveket,²⁰ de 1905 nyarán az új udvarhelyi lelkész, Vári Albert²¹ beiktatásán is a főtéri re-

¹⁵ Keresztény Magvető 37. 6. (1902. november–december) 348–349.

¹⁶ Keresztény Magvető 38. 1. (1903. január–február) 59–60.

¹⁷ Talán egyszer ennek a virtuális Aranykönyvnek egy valós kiadásban megjelent oldalai az udvarhelyi egyházközségben megbecsült helyen is fellapozhatóvá válnak.

¹⁸ Keresztény Magvető 38–39. (1903–1904) Itt kell megemlíteni az anyagi hozzájárulásokat is: a homoródalmási egyház- község 97 m³ meszet, a kénosi 10 m³ követ, de az abásfalvi és homoródszentpéteri egyházközségek is adományoztak követ 7,5–7,5 m³ mennyiségben. Magánszemélyek közül feljegyezték Klein Zsigmond fakereskedő 9,16 m³ fa és 900 darab lécz, valamint Fábián József 3,08 m³ deszka hozzájárulását. Kedei 1999, 110.

¹⁹ Kovács 2010; Kedei 1999, 110.

²⁰ Keresztény Magvető 38. 5. (1903. szeptember–október) 252, 254.

²¹ Vári Albert (Firtosmartonos, 1868. április 23. – Kolozsvár, 1953. szeptember 22.) unitárius egyházi író, szerkesztő. Tanul- mányait a székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban kezdte, s 1885-től a kolozsvári Unitárius Főgimnáziumban folytat- ta, itt érettségizett 1888-ban. A kolozsvári Unitárius Teológián szerzett lelkészi oklevelet 1892-ben. Lelkészi szolgálatát

4. Főhomlokzat / Main facade, 1902 (SzUUEL 04)

5–6. Oldalhomlokzat, hátsó homlokzat / Side elevation, backside elevation, 1902 (SZUUEL 05–06)

formátus templomban, ahol a püspök fontos feladatként jelölte meg az építést:²² „Múltán örülhettek, székelyudvarhelyi testvéreim, hogy végre önálló lelkészetek van. De hol a templom, ahol vele együtt imádkozhattok? ... én szeretném hinni, hogy ... még megérhetem, hogy rövid időn ismét eljöhessek hozzátok e nemes városban építendő templomotok felszentelésére.”²³ (1. kép)

A remény valóra váltása érdekében tett első lépések az 1906-os esztendő avatják a székelyudvarhelyi unitárius templom első építési évévé. Az új lelkész és az új esztendő lendületet adott az ügynek. Az 1906. január 30-án tartott kebli tanácsgyűlésen tájékoztatták az egybegyűlteket, hogy Fekete Benjámin építész – a kebli tanács tagja – Pákei korábbi 44 000 koronájával szemben 40 000 koronára becsülte a templom építéséhez szükséges összeget, és javasolta a tavaszi kezdést, amelyhez azonban a folyamatosan érkező adományok ellenére még mindig hiányzott 5000 korona. A gyűlésen tehát kitértek néhány korábbi „anyagbeli ígéretre”, valamint újabb ajánlatok bekérésére a környékbeli építőanyag-gyártóktól és kereskedőktől.²⁴

A januári gyűlésen kapott feladatának megfelelően Fekete Benjámin három hét múlva az építőanyagokról egységarlistát állított össze, amelyet a gyűlés határozata nyomán „anyagbeli adományok” átvételekor kívántak érvényesíteni. Február 17-én egyúttal a kivitelezési pályázat kiírásáról is döntöttek, melynek néhány említésre érdemes pontja szerint: építés ügyét nem munkanemenként, hanem egy építési vállalkozónak kívánják kiadni; a versenyzők az ajánlott ár 5%-át mellékelni kötelesek; az egyházközség fenntartja magának a jogot, hogy az ajánlattevők között szabadon válasszon; a vállalkozó köteles lesz a megjelölt árban a lelkési lak udvarán lévő istállót lebontani és a megjelölt helyen harangozó lakásá átalakítani, a generál kivitelezői pályázat beadásának határideje 1906. március 10., délután 1 óra.²⁵

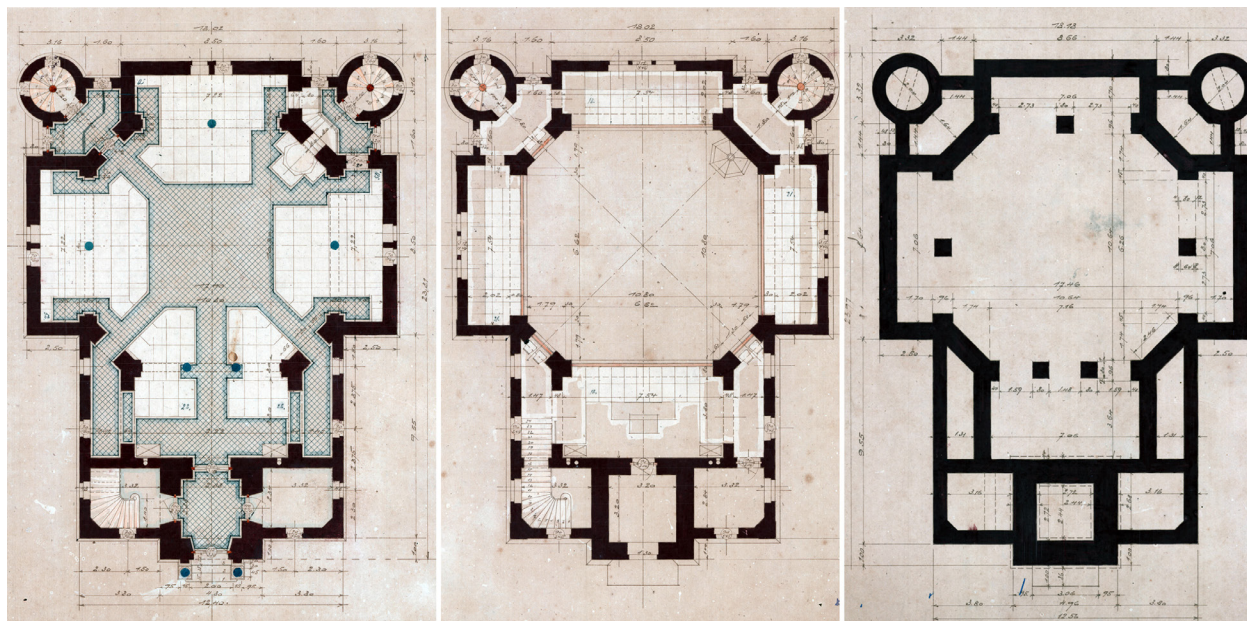
Kénoson kezdte, ahonnan 1905-ben az újonnan alakult székelyudvarhelyi egyházközség hívta meg lelkészének. Szolgálatát alatt épült fel Pákei Lajos tervei alapján az új templom. 1908-tól a kolozsvári Unitárius Főgimnázium vallástanára, a Teológiai Akadémián előbb óraadó, majd rendes tanár, 1933–1937 között dékán. RMIL 5/2 2010, 1077–1078.

²² KOVÁCS 2010; *Keresztény Magvető* 40. 4. (1905. július–augusztus) 222.

²³ KEDEI 1999, 108.

²⁴ MEGYEGYÜLÉS JKV, 142.

²⁵ MEGYEGYÜLÉS JKV, 145–146.

7–8. Földszinti alaprajz, emeleti alaprajz / Ground floor plan, first floor plan, 1902 (SzUUEL 02); 9. Alapozási terv / Foundation plan 1902 (SzUUEL 03)

Az első pontra vonatkozólag meg kell jegyeznünk, hogy az építkezés úgymond generálba történő kiadásáról hozott határozat a kivitelezés szempontjából igen fontos döntés. Ugyanis az építkezés feletti ellenőrzést, annak – sokszor a minőséget is befolyásoló, de az anyagi részt mindenképpen meghatározó – alvállalkozói koordinálását átengedi a kivitelező hatáskörébe. Egy építkezésnél pedig a kivitelezői érdekelttség nem feltétlenül azonos az építető érdekével, hisz előbbi a vállalkozásából termelt profitból él. Éppen ezért a felek között kiemelkedő bizalomnak kell lennie.

De térjünk vissza 1906 elejére. Közben ugyanis folyamatos volt az adományok gyűjtése²⁶ és azok közzététele. Egy 1905-ös felhívás nyomán 50 korona értékű ún. téglajegyek formájában lehetett adakozni, az előkelő névsor elején Ferencz József püspök és Dániel Gábor főgondnok áll.²⁷ De a helyi lap, az Udvarhelyi Híradó is folytatta kéthetente megjelenő sorozatát, 1906. március 11-én 11 498 korona összegről tesz említést.

Amint arról az 1906. március 10-i jegyzőkönyv beszámol, a templom építésére három pályázó jelentkezett.²⁸ Sajnos egyelőre magát a pályázati kiírást nem ismerjük, így azt is csak sejtethetjük, hogy a kebli tanácsstag Fekete Benjámin vállalkozón kívül a többi pályázó is megkaphatta valamilyen formában Pákei terveit. Az ajánlatok mindenesetre a fennmaradt adatok alapján rangsorolhatók, s ezt tükrözi a pályázat eredménye is:

1. „Haberstumpf Károly helybeli építész-vállalkozó, aki 6,75%-os árfelemeléssel volna hajlandó a templomot felépíteni” (46 786 korona).
2. „Id. Galter János szintén helybeli építész, aki 2,8% árengedést ajánl” (42 600 korona).
3. „Fekete Benjámin, aki 4½% árengedéssel hajlandó a templomot és a harangozóit lakot megépíteni, vagyis 41 855 kor. 42 fill. általános árért.”

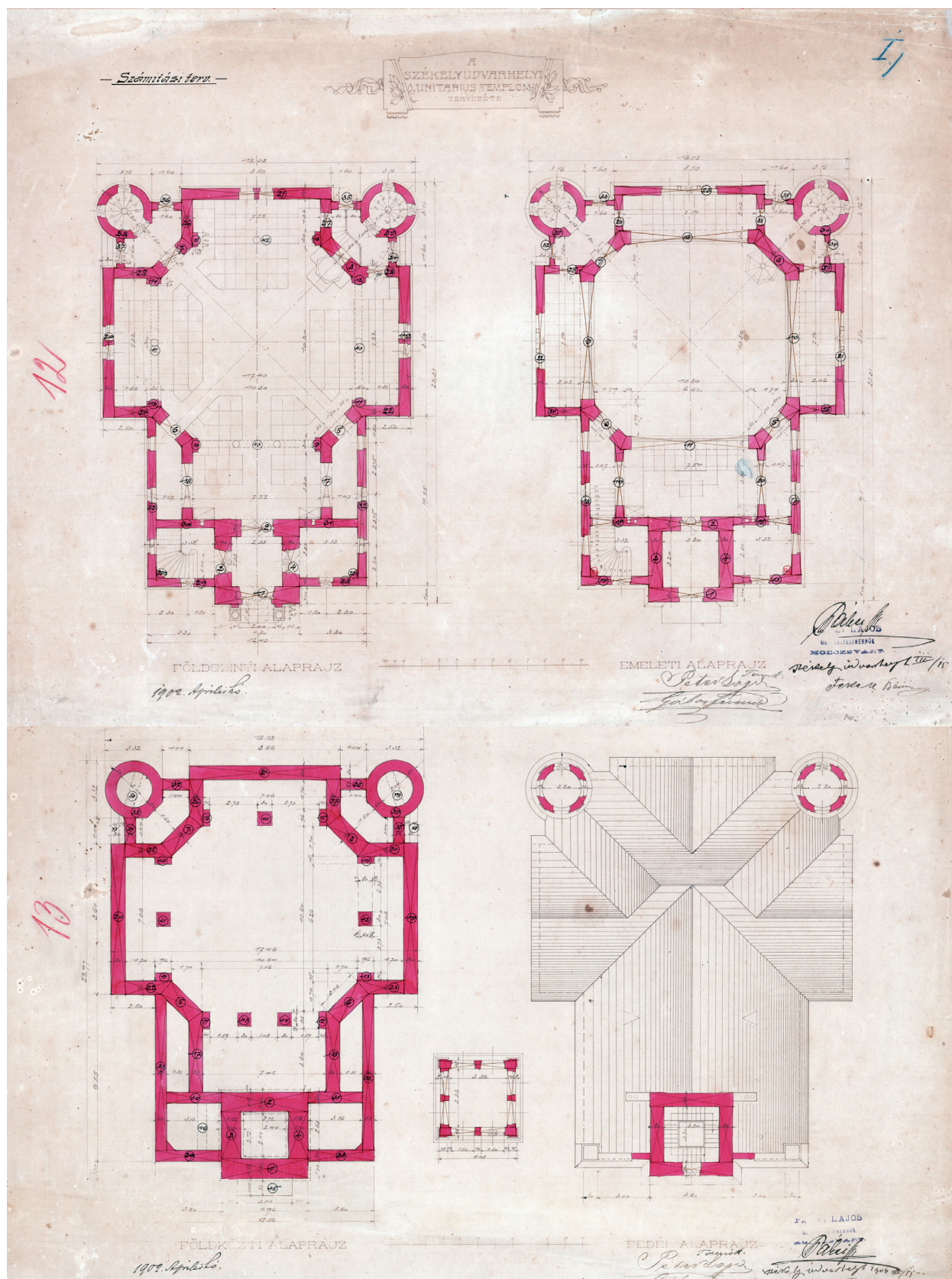
Egyértelmű volt a legolcsóbb, Fekete Benjámin-féle²⁹ ajánlat elfogadása a másik kettő ellenében, de a kebli tanács további okokat is fontosnak tartott feljegyezni jegyzőkönyvében. Ezek szerint Fekete

²⁶ Udvarhelyi Híradó 9. 9. (1906. február 25.); Székely Újság 2. 9. (1906. március 1.)

²⁷ Unitárius Közlöny 19. 3. (1906. március) 47.

²⁸ MEGYEGYÜLÉS Jkv, 148–150.

²⁹ Talán érdemes megosztani Fekete Benjámin (1864–1951) építési vállalkozóval kapcsolatos mai tudásunkat, amely csekélyége mellett ráadásul csak másodlagos hírforrásokra támaszkodhat. Udvarhely megyében dolgozott a 20. század elején, elsősorban kivitelező volt, de tervezett is. Firtosmartonoson a szintén Pákei Lajos tervezte unitárius templomot is ő kivitelezte (1905–1906), de ő építette a homoródszentpáli szövetkezeti házat, Ürmösi József unitárius lelkész, szövetkezeti vezető, gazdaköri elnök vázlatrajza és beosztási terve alapján (1912), valamint a Haberstumpf Károly által tervezett zetelaki templomot is (1914). A fentieket tekintve egyelőre nem tudni, hogy az akkor még épülőben lévő firtosmartonosi mellett, melyik lehetett az a másik templom, amelyikre a pályázat bírálói hivatkoztak. Az udvarhelyi templomra külsőleg emlékeztető (s így Pákei szerzőségét kizárva Fekete Benjáminnak tulajdonított) lókodi templom átépítésére is csak 1911-ben került sor. Fekete Benjámin figyelemre méltó síremléke a székelyudvarhelyi Unitárius Temető központi helyén található.

10. Földszint és emelet számítási terve / Quantity calculation plan for the ground floor and first floor, 1902 (SzUUEL 12); 11. Alapozás és tetőfelülnézet számítási terve / Quantity calculation plan for the foundation and for the roof, 1902 (SzUUEL 13)

12–13. Hosszmetszet, keresztmetszet / Longitudinal section, cross section, 1902 (SzUUEL 07–08)

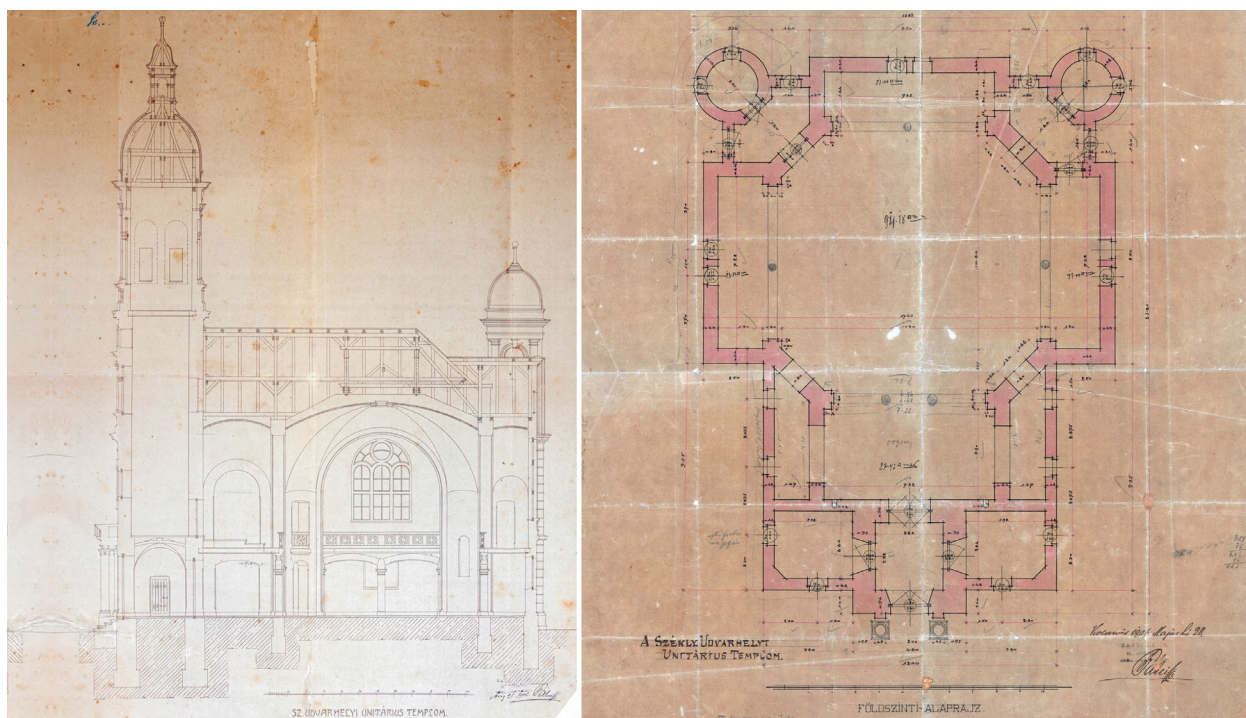
mellett szól, hogy ajánlata a legolcsóbb és így az egyházközségre nézve a legkedvezőbb; szaktudása és személyes megbízhatósága ellen senki kifogást nem tett; két templomot épített már teljes megelégedésre; mint az egyházközség tagját nem pusztán a haszon és nyereségvágy, hanem bizonyos vallásos buzgóság vezetheti munkájában.

Pár nappal később, március 15-én az egyházközséget képviselő Deák Lajos gondnok és Vári Albert lelkész két tanú jelenlétében alá is írta Fekete Benjáminnal a vállalkozói szerződést, mely szerint 41 855 korona 42 fillérért október 15-ig tető alá kerül a felépítendő templom, majd egy évre rá, 1907. október 15-re az „egész épület minden részleteiben terv szerint pontosan és hiány nélkül” átadásra kerül.³⁰ A szerződés 3 oldalas szövegét kiegészítő *Általános és részletes feltételek (I–XV)* nem voltak a fennmaradt szerződéshez csatolva, viszont az „A–M alatti részletes tervek előmérlet költségvetéseknek megfelelően” mellékletek tartalmi feloldását Pákei 1902-es utólagos betűkódokkal ellátott tervei, valamint az ezeket tartalmazó mappában található tervjegyzék adják. A tervlapok mindegyikén szerepel a szerződéskötés két tanújának, valamint az átvevő Fekete Benjámín aláírása március 15-i keltezéssel.

Érdekes módon a tervek között még szerepelt Pákei alternatív homlokzatjavaslata a hátsó toronyok magasságát illetően. Fekete Benjámín ezt a tervlapot is átvette, ami arra utal, hogy ez ügyben a döntést a kivitelezés idejére halasztották – valószínűleg a rendelkezésre álló anyagi forrásoktól függően. Még egy tervanyagot ismerünk, amelyet ebből az alkalomból a kivitelező megkapott: a földszintes, mindössze 55 m²-es harangozói lak jelzetlen tervlapját. Szerzője ismeretlen, de biztosan nem köthető Pákei Lajoshoz. Fekete Benjámín szerzőségét viszont valószínűsíti, hogy március 15-én már rendelkezésre állt a Bethlen utcai harangozói lakás terve (és így szerződéskötéskor mindenki aláírhatta), holott az EKT csak három héttel később, az 1906. április 8-án tartott ülésén hagyta jóvá 291-1906. sz. alatt (18. kép).³¹

³⁰ SzUUEL 59. A vállalkozói szerződésnek 1906. március 14-én már készült egy első változata (szintén aláírva), amelyben tollal javítva történtek meg a kiegészítések (főleg a fizetést illető bejegyzésekkel), beleértve a végleges változat március 15-i keltezését is.

³¹ SzUUEL 51, 1906. március 5.

14–15. Hosszmetszet, földszinti alaprajz / Longitudinal section, ground floor plan, 1906
(SZUUEL 22, 43)

Az építkezés első éve a kiviteli tervek tükrében

Megvolt hát a terv, kiválasztották a kivitelezőt, pénz is gyűlt – az Udvarhelyi Híradó LII. közleménye már 12 014 korona adományról tesz említést³² – elkezdődhetett hát az építkezés. Mindenekelőtt azonban a telek körüli gondokat kellett megoldani (2. kép). Ugyanis miután Pákei levélben kérte a végleges telek geodéziai felmérését – a telekhatár feltüntetésével, a már meglévő és szomszédos épületek kontúrjával – az építéshez használható helyszínrajzok elkészítése érdekében,³³ az egyházközség megbízta Bónis Ferenc mérnököt a munka elvégzésével. Az ellenőrző mérések nyomán pedig az derült ki, hogy az egykori Vánky- és Kovács-féle telkek templomépítés céljára rendelkezésre álló részei nem teljesen felelnek meg a korábbi megállapodásoknak, mivel Kovács Dénes utólag úgy épített házat a saját telkére, hogy az egyházközségnek átadott részből is lefoglalt 1 négyszöglet. Ez ugyan a telek – majd félezer négyszögölnyi – területéhez képest elenyésző volt, de az 1906. május 7-i kebli tanácsgyűlésen mégis megbízták Fekete Benjámin, hogy tárgyaljon a szomszédokkal a kárpótlás ügyében. A tárgyalás célja a telek hátsó részének bővítése volt, ahová a harangozó lakást is helyezni kívánták.³⁴

A készülődés előrehaladtával felmerült a kiviteli tervek szükségessége is. Jellemző módon Pákei volt a kezdeményező, hiszen tudta, hogy az előzetes tervek már csak léptékük, részletezettségük miatt sem elégségesek a kivitelezéshez, ami könnyen a koncepciójától történő eltéréshez vezethet. Ennek Udvarhelyen jártakor hangot is adott: „a templomtervnek pontos és megfelelő kivitele céljából föltétlenül szükséges [...], hogy készíttessék munkaterv és részletraajz, aminek díja az előírányzott összegnek 1,7 %-át teszi ki.” Valószínűleg ez utolsó passzus miatt a gyűlésen nem hoztak döntést Pákei megbízatása ügyében, hanem függővé tették Leichtner Gyula mérnök véleményétől, akit az építkezés műszaki ellenőri feladatával akartak megbízni.³⁵ Pákei ennek ellenére, illetve ettől függetlenül készítette el kiviteli részletterveit, a toronyarchitektúra néhány részletét – a falpillérfejezetet és -lábazatot, az ablakok feletti füzérdísz (1. tábla 1; 5. tábla 2) ábrázoló rajzok már március 26-i keltezésűek³⁶ –, majd a hónap végén egymás után érkeztek Udvarhelyre tervrajzai: az alapfalak kitűzésére vonatkozó

³² Udvarhelyi Híradó 9. 18. (1906. április 29.)

³³ Pákei Lajos Vári Alberthez. Kolozsvár, 1906. május 4. SZUUEL 63.

³⁴ MEGYEGYÜLÉS JKV, 151–154.

³⁵ MEGYEGYÜLÉS JKV, 151–154.

³⁶ SZUUEL 25, 1906. március 26.

munkaterve³⁷ május 22-én, a földszintre készített pallérterve³⁸ május 30-án (15. kép), június elején pedig a friss telekfelméréseket figyelembe vevő módosított helyszínrajz is.³⁹

Ennél a rajznál egy pillanatra érdemes megállni (3. kép), hiszen míg az élősövénnel kontúrozott dísz-, pihenő-, és veteményeskertekkel körbevett templomépület és papilak, valamint ez utóbbihoz tartozó udvar és díszkert szétválasztása a rajzon ábrázolva van, a telek végében elhelyezett harangozói lakás megközelítésének módjára nem történik utalás; a kis épület bejárati oldalán veteményeskert van feltüntetve, út nélkül. Feltételezhetjük, hogy ennek megoldása nem képezte ennek a tervfázisnak a tárgyát. A templom és a papilak határán, „a papi kert első jobb felőli szögletében” van feltüntetve a kút, úgy, ahogy arról a kivitelező felvetése nyomán⁴⁰ az 1906. május 7-i tanácskozáson a felek megállapodtak. A templom beépítési módja előkertes, főhomlokzati síkja megegyezik a papilak udvari homloksíkjával, melyből egyedül a toronytest s annak oszlopos-lépcsős portikusza ugrik előre.

Valószínűleg a kivitelezés beindulásával magyarázható az is, hogy június 17-én még egyszer összeült a kebli tanács, amelyen jóváhagyták a fent tárgyalt helyszínrajzot, és Pákei részére is megszavaztak 1%-ot – a kért 1,7% helyett – a kiviteli tervekért (az ún. „munkatervekért”). És mivel várható módon az alapozási munkák elkezdésére lehetett már számítani, az alkalomhoz köthetően felvetődött az alapkövetelési ünnepség ötlete is.⁴¹

A templom építési tervei között fennmaradt az építési napló is, amely normális esetben fontos forrása lehetne az építéstörténetnek. Ez esetben is az, de sajnos csak a kezdeti szakaszra vonatkozóan. Az első hónap szinte napra lebontott eseménysora után a bejegyzések megszakadnak, s a későbbiekben gyérülő tájékoztatások főleg arról biztosítanak bennünket, hogy ezen építési dokumentumon kívül más építési napló nem készült.⁴²

Az első bejegyzés 1906. június 25-i, ekkor kezdte el 15 munkás az alapásást, miután a kitűzés már korábban megtörtént, és Leichtner Gyula mérnök-műszaki ellenőr 17-én megfelelőnek találta.⁴³ Az alapásás váltakozó lendülettel a hónap végéig tartott. Leichtner a bejegyzésekből ítélve a helyszínen követte a munkálatokat, és a feltárt talajviszonyok függvényében július 2-án részletekbe menően intézkedett az alapozási gödrök méretét, illetve az alapfalaknál használandó építőanyag összetételét illetően. Talán érdemes idézni:

„Alapásás a toronymál és mésztöltés.

Az alapgödör megvizsgálásakor kitűzetett a templompadozat felső szintjének magassága, mely a telek felső sarkán levő aszfaltjárda szint felett a terv szerint 60 cm magasságban véstetett. Innen az előírt 4.0 m mélységű alapgödör leméretvén, a talaj közelebbi megvizsgálás alkalmával nem mutatkozott a toronyalapban elég szilárdnak, miért is a következő módosításokat ajánlom:

1. Az alapfal lemélyítendő további 30 cm-rel, úgy, hogy az alsó 1.0 méteres része 1.30 m mély és 1.40 m széles legyen.

2. A felette levő 1.12 m vastag és 3 m magas alapfal helyett beiktatandó alul 1.50 m magasságban 1.26 méter vastag alapfal, és csak erre helyeztessék 1.50 m magasságban az 1.12 m vastag toronyalap.

3. A felső 1.50 m magas és 1.12 m széles alapfal tetején a nyomás egyenletes átvitele végett 30 cm magasságban vagdalt kőréteg elhelyezése lenne célszerű, és a téglafa erre lenne ráépítendő.

4. Az előírányzott 1:3 románcement habarcs helyett 1:4 keverési arányú portlandcement használandó – legalább a toronyfalazatnál.

5. A templomhajó jobb első sarkában talált kútban laza talaj lévén, az alap arra nem fektethető. Itt a betömött kúthelybe 3 drb. egyenként 3.0 m hosszú, 20–25 cm átmérőjű tölgyfacölöp lenne beverendő, 4.5–5.0 kg vassarúval ellátva. A cölöpfejekre 1:3:5 keverési arányú, 1.0 m magas döngölt beton helyezendő, és csak erre fektethető a többi alapfal.

6. A többi alapfalban feltárt egyenletes, kemény szürke agyagra az alapfalak ráfektethetők, azonban a bal főfal alpmélysége egyelőre nem állapítható meg.

Az 1. és a 2. t. alatti módosítás 9.0 m³ új alapfalazatot ... 11.30 kor. egységárral. A hasított kőburkolat 10.120 korona többletköltséggel járna, a 4. pont alatti módosítás pedig m³-ként 1.50 kor., tehát

³⁷ SzUUEL 58, 1906. május 20.

³⁸ SzUUEL 43, 1906. május 28.

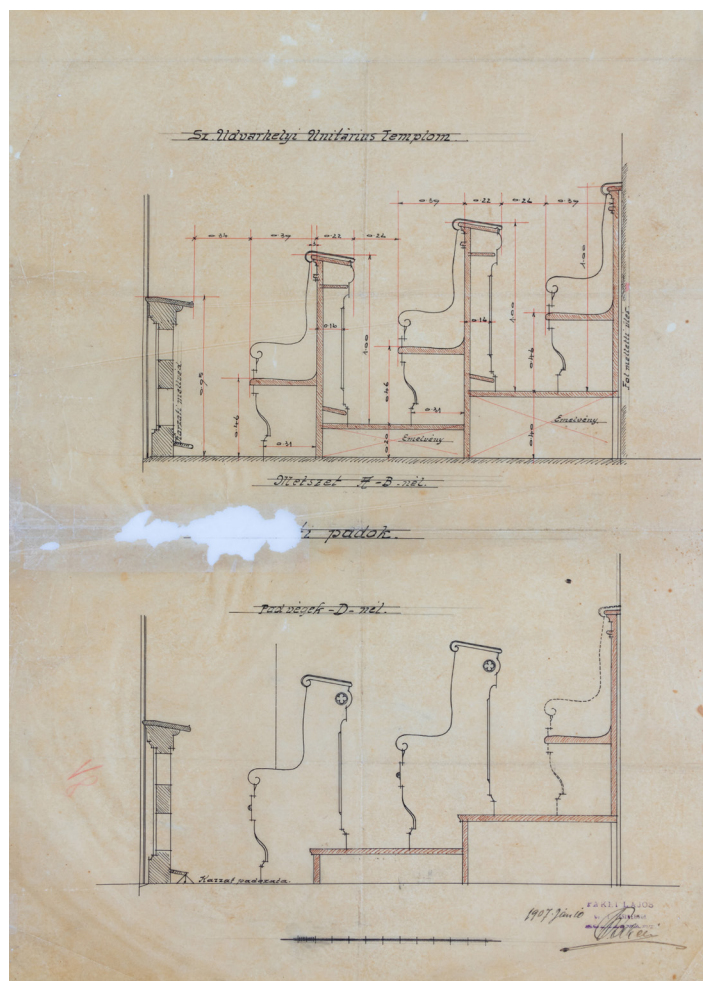
³⁹ SzUUEL 46, 1906. június 9.

⁴⁰ Fekete Benjámint jelezte, hogy kútra van szüksége az építkezés során, de ha az egyházköztségnek szüksége lesz rá, akkor azt úgy ássa meg, hogy későbbi használatra is alkalmas legyen.

⁴¹ 1906. június 17-i kebli tanácsi gyűlés jegyzőkönyve. MEGYEGYŰLÉS JKV, 155–157.

⁴² SzUUEL 52.

⁴³ SzUUEL 52.

16. Padtervek /Pews designs (SZUUEL 18)

73 m³-nél 109,50 koronák; az 5. tétel alatti cölöpöket vállalkozó hajlandó darabonként 12.0 koronáért szállítani és beverni vassaruval együtt.

Megjegyeztetik, hogy a templom lábazati falán a papilak felől az ottani mélység miatt az előirányzottnál előre még meg nem állapítható többletmunka szükséges.”⁴⁴

1906. július 3-án 12 kőművesmester és további 30 napszámos („tenyeres”) részvételével elkezdődött az alapozás. Ekkor került sor az alapkőletételre is, melynek meghitt ünnepélyességét Vári Albert lelkész rövid imája adta.⁴⁵ A júliusi építési munkálatokról még két naplóbejegyzés tanúskodik. Leichtner művezető már július 3-án intézkedett a toronyalap gondos kivitelezéséről, de arról is, hogy „a falázáshoz szükséges részletrajzok (párkányrészletek) a tervező építés[z] úrtól beszerzendők”.⁴⁶ A lábazatfalazás a papilak felőli oldalon, 16-án indult, faragott kövekkel, s ehhez a 8 kőműves mellett már 2 kőfaragót is bevontak. Július 26-án megérkezett Kolozsvárról a lábazat lezárásának profilrajza és az övpárkány rajza (5. tábla 3).⁴⁷ Az első hónap munkáinak rövid összefoglalását adja Vári tiszteletes egy későbbi beszámolója is.⁴⁸

Az építkezés a nyár folyamán bizonyára folyamatos volt, még ha az erről szóló híreknek szűkében vagyunk, hiszen sem az építési napló, sem a tanácsgyűlési jegyzőkönyvek nem segítenek napi információval. Utólagosan szerzünk tudomást Pákei augusztus végén küldött leveléről is, melyben – feltehetőleg a folyamatos kiviteli tervezés okán – bizonyos módosításokat javasolt. Pákei levelét csak egy hónappal később, a szeptember 20-i tanácsülésen tárgyalták,⁴⁹ de döntést így is csak néhány pontban hoztak.

A falazás ekkor már az első emelet környékén járhatott, mert Pákei első két javaslata az orgonakarzatra vonatkozott, illetve az ott építendő földem acélgerendáinak kiosztására (az orgona alatt sűríteni kell a gerendákat), és azok rabicos vakolására. Szintén statikai megfontolásra utal a torony fedélszékeének lehorgonyzására és a toronyfal szerkezetére tett javaslata, melyet az előbbiekkel együtt a tanács el is fogadott. Pákeinek a tornyok nyílászáróira vonatkozó javaslatai ügyében azonban decemberig húzódott a döntés. E három közül az első javaslata a kistornyokra vonatkozott. Láthatólag már lekerült a napirendről az eredeti tervek alacsonytornyos alternatívája, mert Pákei már a két kis lépcsőtorony magasztásán gondolkodott. A magasztás ugyanakkor a légiesítés szándékát is sugallja, ugyanis a zsalugáterekkel zárt toronytestek helyett áttört tömeget képzelt el, melynek nyílásai között szabadon áramolhat a levegő és a tekintet.⁵⁰ Természetesen az elképzelésből adódó csapadékvédelem problémájára is megoldást nyújtott javaslatában, a toronytestek alatti épületrészek bádogvédelmét írva elő.

⁴⁴ SZUUEL 52.

⁴⁵ MEGYEGYÜLÉS JKV, 158, idézi KOVÁCS 2010; KEDEI 1999, 110.

⁴⁶ „a toronyfalazáshoz 3-as kötővas használandó”, „a vasalkatrészek súlya elhelyezés előtt lemérendő”, „különös gond szükséges a toronyba lehelyezendő téglák megválogatására”. SZUUEL 52.

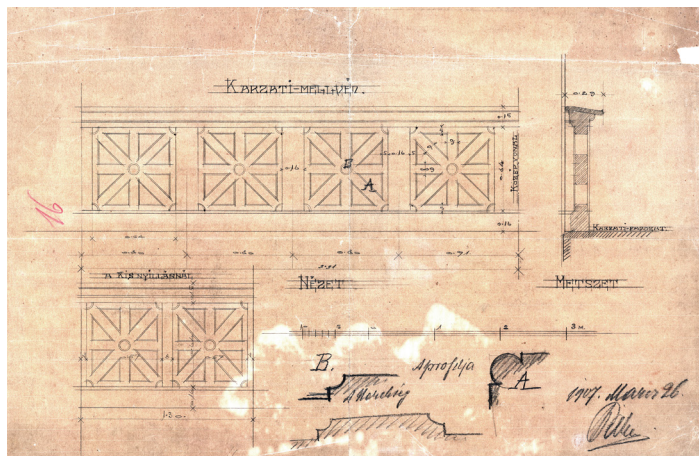
⁴⁷ SZUUEL 9, 1906. július 24.

⁴⁸ 1906. szeptember hó 20-i keblei tanácsi gyűlés jegyzőkönyve. MEGYEGYÜLÉS JKV, 158–161.

⁴⁹ MEGYEGYÜLÉS JKV, 158–161.

⁵⁰ Megjegyzendő, hogy a gondolat nem újkeletű, az 1902-es tervcsomag hátsó homlokzata már így készült, míg az azonos csomagban lévő oldalhomlokzatokon még zsalugáteres ablakokat látunk.

Emellett az inkább esztétikai megfontolás mellett a nagytoronyra vonatkozó javaslatai főleg annak statikai megerősítését szolgálták, az ablakok számának és nyílásméretének csökkentésével Pákei a falazat merevségét kívánta elősegíteni. Javaslatára szerint csak a főhomlokzaton maradtak volna meg az ikerablakok, a torony két oldalhomlokzatán az ablakok nyílásmérete csökkent volna (változatlanul zsalugáterekkel), míg a hátsó ablakok helyett tömör lett volna a falazat. Ezt azonban a helyiek egyelőre nem fogadták el, mert meglátásuk szerint a torony hátsó ablakaira, melyek amúgy a temetőre néznek, feltétlenül szükség volt.

17. Karzattmellvéd terve / Balcony parapet design
(SzUUEL 16)

Ezek után Pákeinek az a javaslata, amely héjalásként az eternitpala helyett a cserepet részesítette előnyben – mondván, hogy fedélnek karakterisztikusabb a cserép, mint a pala, mely ráadásul drága is – már egészen kis részletkérdésnek tűnik. A tanácsnak nem is ez okozott gondot, hanem az, hogy a Pálffy Dénes által felajánlott 10 000 csehétfalvi cserépnek a felhasználásig történő tárolása és a helyszínre szállítása jelentős költséget igényelt volna. Ezért – hivatkozva arra is, hogy a tetőre baconi cserép volt előírva (ez szerepelt Fekete Benjámintól költségtetésében 26 korona/1000 db áron) – szeptember 20-i gyűlésén a cserepek eladásáról határozott az értékesíthető 18 korona/1000 db áron.⁵¹

Az augusztus 26-i levéllel szinte egy időben több kiviteli terv is érkezett Udvarhelyre, az ezeken ábrázolt változtatások szintén hatással voltak a templom végső arculatára. A legfontosabb ezek közül az alaprajzi kialakítás, amelyről ugyan nem maradt fenn rajz (a legutolsó alaprajz májusi keltezésű), de a nyár végén készült friss hosszmeteszeti utal rá (14. kép).⁵² A templom alaprajzát ugyanis megtükrözték. Az 1902-es alaprajzok a karzatlépcsőt a torony bal oldalán tüntették fel, s ennek megfelelően került ellentétes oldalra a főhomlokzat földszinti és emeleti helyisége, a szószéket viszont a jobb oldali, déli kistorony melletti bejárat felől lehetett megközelíteni – még a májusi alaprajzok is ezt ábrázolják. Az augusztusi hosszmeteszeten viszont a szószékkosárba vezető nyílás az északi fal nézetén jelenik meg. Ez a kialakítás természetesen tünhet, ugyanis a papilak is az északi oldalon van – a kérdés az, hogy miért csak most került sor az alaprajz módosítására, hiszen az 1902-es tervek készültkor az akkor frissen vásárolt Vánky-féle telek adatai már az építész rendelkezésére álltak.

De folytassuk a tervek számbavételét. Az említett hosszmeteszettel együtt – melyen a nagytorony oldalnyílásait már csökkentették, a hátsókat pedig teljesen megszüntették –, augusztus 25-én érkezett egy szintén 1:50-es léptékű oldalhomlokzati rajz fénymásolatban, melyre utólagosan vezették fel a későbbi párkányprofilok beazonosításához szükséges számozást,⁵³ de amelyen a kistorony ablakai is – akárcsak a 27-én iktatott hátsó homlokzati kiviteli terven⁵⁴ – zsalugáter nélkül vannak feltüntetve. Véltetően ezzel a fénymásolt tervcsomaggal együtt érkezett egy keresztmetzeti kiviteli terv is, amely megerősíti a templomalaprajz megtükrözésének fent említett gondolatát: a szószékhez vezető félemeleti nyílás a bejárat felől nézve a bal oldalon van feltüntetve (a jobb oldalon pedig egy erkély).⁵⁵

Az utolsó rajz, amely ebben a periódusban kerülhetett az építkező kezébe, egy kékmásolatban fennmaradt főhomlokzati terv, amelyen a toronytestnek támaszkodó vállfalak az eredeti koncepciót finomító íves vonalvezetéssel vannak ábrázolva.⁵⁶ Fennmaradt még egy főhomlokzati rajz, amely – feltehetőleg a rendkívüli igénybevétel miatt – igen roncsolt. Viszont keltezése, aláírása egyértelmű, és hasznos információkat tartalmaz az egyes homlokzati profilok azonosítására.⁵⁷

⁵¹ MEGYEI GYŰLÉS JKv, 160–161.

⁵² SzUUEL 22, 1906. augusztus 25.

⁵³ SzUUEL 23, 1906. augusztus 25.

⁵⁴ SzUUEL 34, 1906. augusztus 26.

⁵⁵ SzUUEL 36, 1906. augusztus 25.

⁵⁶ SzUUEL 27, 1906. augusztus 29.

⁵⁷ SzUUEL 24, 1906. augusztus 25. Hasonló megjelenésű egy másik fénymásolt tervlap is, mely Budapesten, az örökösöktől

Erre amúgy nagy szükség is volt, mert pár nappal később újabb adag tervrajz érkezett Udvarhelyre, ezúttal éppen a homlokzati profilok nagyléptékű részlettervei. A tervrajzokon szintén megtaláljuk a profilokat azonosító római számozást, melyet utólagossága miatt a kivitelezőnek kell tulajdonítanunk. Szeptember első hetében tehát a következő tervek érkeztek meg Udvarhelyre:

- a harangtorony órájának környezete: párkány- és keretprofilok, illetve a második emelet feletti osztópárkány⁵⁸ (5. tábla 5);

- a harangtorony két oldalán kialakítandó „piramis” (obeliszk) részletei, közöttük az íves vállfalakat díszítő rózsra rajzával (1. tábla 2).⁵⁹ Az obeliszk posztamensének láb- és profiljait egy másik (igaz, dátum nélküli) rajz tartalmazza. Ez kitér a posztamens kőanyagának szükségességére vagy a költséghatékonyabb bádózott megoldásra: „persze jobb, ha kőből jön, de ha nincs így felvéve s költség nincs reá, hát készülhet téglából, s ekkor horganybádóval bevonandó, ez olcsóbb és tartós.” A költségről a lap hátuljára vetett „35 kor. 20 fillérrel több kőből” kivitelezői megjegyzés tanúskodik;⁶⁰

- profilrajzok a hátsó tornyok párkányaihoz, annak jelzésével, hogy a hátsó toronyablakok zsalu nélküliek, nyitottak maradnak⁶¹ (5. tábla 1);

- a főbejárati jón oszlopok részletei⁶² (3. tábla 2);

- profil- és nézetrajzok a harangtorony laterna-építményéhez⁶³ (3. tábla 3);

- a harangtorony főpárkányának részletrajza, a lap hátoldalán egy pillérfejezet rajzával.⁶⁴

És ez utóbbi rajzzal el is értünk a már említett szeptember végi kebli tanácsgyűléshez, amelyen a harangtorony nyílásainak kérdése függőben maradt. Illetve arról határoztak, hogy „kérdetessék meg Pákei mérnök úr erre nézve, ha vajon a falazat nem gyöngülne-e túlságosan meg ha ide is kettős ablak jönne? S ha igen, akkor nem volna-e célszerűbb mind a nagy oldalon egyes ablak alkalmazása, a mint e régebben is a tornyoknál általában szokásban volt? Ezekre nézve kérdeztessék meg Leichtner ellenőrző mérnök is, a kivitelben a két mérnök összhangzó véleménye legyen az irányadó.”⁶⁵

A következő nap, 1906. szeptember 22-e mind a tervező, mind a kivitelező számára ünnepnap volt, ugyanis ekkor adták át Ferencz József püspök jelenlétében a Fekete Benjámintól Pákei tervei alapján épített firtosmartonosi templomot. „Mindkettőnek dicsőségére válik a szép mű”, fogalmaz az Udvarhelyi Híradó, mely pár elismerő sort egyúttal az épülő székelyudvarhelyi templomra is szán:

„Városunkban az unitárius templom építése a Bethlen utczában serényen folyik. Nap nap után mind jobban domborodnak ki körvonalai. Úgy látszik, nem csak szépen volt tervezve, de szép lesz a kivitele is. Nem nagy területen fekszik, de célszerű beosztásánál fogva elűti a régebbi sablonos templomoktól. Román stílus jut benne kifejezésre. A hátsó két sarkán két kisebb gömbölyű torony emelkedik, elől pedig egy hatalmas, nagy torony díszíti az épületet és adja meg a templomjellegét. Eltekintve az erkölcsi haszontól, városunknak külsőleg szépészeti szempontból is díszére fog szolgálni e monumentális épület. Fekete Benjámintól építész-vállalkozó, f. évi október 15-ig fedél alá köteles hozni. A vakolás, díszítés, berendezés, külső és belső kiképzés a jövő évre marad.”⁶⁶

S bár október közepéig már egy hónap sem volt hátra, az elkövetkező napok művezetési skicceiből látszik, hogy bőven volt még tennivaló. Három tervdokumentumunk van ebből az időszakból, és mind a három a templomtornyokra összpontosít, a tanácsgyűlés bizonytalanságaira adva meg a határozott tervezői választ.

Az elsőben (érkezett szeptember 25-én) a harangtorony megerősítésére találunk útmutatást. Pákei javaslata szerint az ablakokat keretező falpillér felvastagítása a négy sarokpillér megerősítését segíti elő, igaz, ez a nyílások keskenyítéséhez is vezet, 115 cm-re a 130 cm helyett. A tanács egyablakos javaslatát továbbfejlesztve, de az eredeti koncepciót is megőrizve, a kettős ablakok egyikének befalazását írja elő skiccén, felhívva a figyelmet arra, hogy a vakablaknyílások esetében is készítené

1969-ben átvett hagyaték részeként őrződött meg. OMF. K 12095.

⁵⁸ SzUUEL 29, 1906. szeptember 2.

⁵⁹ SzUUEL 32, 1906. augusztus 31.

⁶⁰ SzUUEL 28. Itt egy megjegyzés erejéig szólunk kell arról a később is fellelhető tervezői gondosságról, amellyel Pákei igyekezett tartós anyagokat betervezni, de a költségek kímélése okán nem zárkózott el az olcsóbb megoldásoktól sem, melyeket alternatívaként gyakran szintén feltüntetett a terveken.

⁶¹ SzUUEL 14, 1906. szeptember 2.

⁶² SzUUEL 20, 1906. szeptember 5.

⁶³ SzUUEL 15, 1906. szeptember 19.

⁶⁴ SzUUEL 37, 1906. szeptember 20. Nem egy tervlapnak a hátoldalán találunk részletrajzot, általában aláírás és keltezés nélkül, így azokat időben csak feltételeken kapcsolhatjuk a túlsó oldali, szignózott részletekhez.

⁶⁵ MEGGYEGYÜLÉS JKv, 160.

⁶⁶ Udvarhelyi Híradó 9. 39. (1906. szeptember 23.)

zsalu ugyanarra a síkra kell kerüljön, mint a szomszédos, nyitható ablakoknál (tehát a kávamélység mindenütt egyforma kell legyen), valamint arra, hogy a valós ablakoknál az íves felülvilágító szintén nyitott kell maradjon (4. tábla 1).⁶⁷

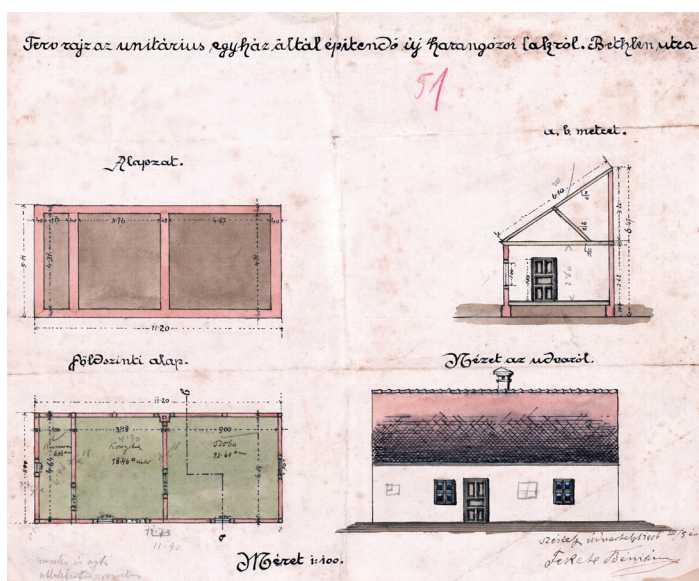
A második terv a nyitásra javasolt, áttört testű kistornyok kivitelezésének részleteit adja, meghatározva a toronytér mennyezetének anyagát és formáját („deszka gömbboltozat nádolva, vakolva képezi a mennyezetet”), a toronytest „czinkezett vasbádogg” fedelét, megjegyezve, hogy „az esetleges (csapó eső, szél) víz levezetésére semmi csatorna nem kell”. A nyílás vállánál itt is megjelenik a vízszintes nyílásosztó gerenda, mint a nagytorony ablakainál – „porondos mázolásal, mint a fal színe” –, de ez végül nem valósult meg (4. tábla 2).⁶⁸

A harmadik a kistornyok „kupolájának” részleteit, a gömbsisak-forma pontos ívét határozza meg, de reagál a szeptember 26-án keltezett, a fenti harangtoronyrajzzal kapcsolatos kérdésre is. Az ikernyílás felének a befalazása révén ugyanis fölöslegessé váltak a „köríves ablakváll párkányába felvett vastartók”. Elhagyásuk csökkentette a költséget, a vízszintes ablakosztót pedig lehetett „fából készíteni és rabitzzal burkolva, mert ez olyan színű kell legyen, mintha falból volna, illetve kőből”, vagy a vakablaknál egyszerűen kifalazni (2. tábla).⁶⁹

Nem tudjuk, hogy Fekete Benjáminnak milyen mértékben sikerült teljesítenie vállalását – miszerint „a templom és a toronyépület összes falazata 1906. évi október 15. napjáig teljesen fölépüljön és fedél alá kerüljön” – azt viszont igen, hogy 10-én még a toronyfedél munkálatainak elején lehettek, hisz „4 drb. vassal” annak lehorgonyzását végezték.⁷⁰ Az Unitárius Közlöny az építés gyors haladásáról számolt be,⁷¹ és valóban, november elsején Derzsi Árpád helyi bádoggos felhelyezte a 36 méteres torony tetejére a toronygombot, amelybe légmentes szelencébe zárva az építés rövid története mellett a kebli tanács névsorát is elhelyezték.⁷²

Az 1906-os év építéssel kapcsolatos utolsó híradása a kebli tanács december 15-én tartott gyűlésének jegyzőkönyve. Ebben – bár ekkor a tornyok és ablakaik a korábban tárgyalt módon már elkészültek – újra elővették Pákei augusztusi levelének a szeptemberi tárgyalás során függőben maradt pontjait. Vári tiszteletes helyzetismertetéséből megtudjuk, hogy a módosításokkal, melyekhez annak idején Pákei ragaszkodott, és melyekről rajzokat is küldött, Leichtner művezető egyetértett, s „az egybehangzó két szakvélemény alapján az eredeti tervet ekképpen módosította a vállalkozó”, amit a tanács el is fogadott.

Természetesen az építkezés előrehaladtával az anyagi források előteremtése sem szünetelhetett. Ezekből ki kell emelnünk Vargyasi Székely Lajos és neje, Sós Julianna kötelezvényét 800 koronáról a templom szószékének beállítására,⁷³ Szabó Györgynek az orgona megvételére szánt 2400 koronás adományát,⁷⁴ valamint az egyházi főtanács 800 koronás átutalását. A helyi újság és a központi lap is szorgosan közölte az adományozók névsorát, és az adományok összegét, mely ekkor 14 000 korona

18. Harangozói lakás terve / Bellman apartment plan (SzUUEL 51)

⁶⁷ SzUUEL 44, 48, 1906. szeptember 23.

⁶⁸ SzUUEL 35, 1906. szeptember 24.

⁶⁹ SzUUEL 45, 1906. szeptember 26. A határozott tervezői koncepció ellenére a vízszintes osztás falszerű kialakítása nem készült el. A zsalugáteres nyílás középosztóját végül fából, a többi ablakszerkezet részeként, azonos színben kiviteleztek.

⁷⁰ SzUUEL 52.

⁷¹ Unitárius Közlöny 19. 11. (1906. november) 184.

⁷² Kovács 2010; KEDEI 1999, 111.

⁷³ Unitárius Közlöny 19. 8. (1906. augusztus) 130–131.

⁷⁴ Kovács 2010; KEDEI 1999, 111.

felett járt.⁷⁵ Emellett persze sok az ígélet is, többek között az uralkodó 200 koronás ajánlásáról esik szó a decemberi gyűlésen. Ezek behajtása mellett újabb gyűjtésekről intézkedtek, jótékonyági koncert meghirdetéséről döntöttek.⁷⁶

Az év végi ünnepek elteltével folytatódott a kivitelezés, illetve az azt előkészítő tervezés. Pákei Lajostól 1907. január 6-án újabb tervek érkeznek „5 rajzlapon”, ezúttal az asztalos- és lakatosmunkákra vonatkozólag. Ezeket egyelőre nem sikerült fellelni, pedig fontos iránymutatást kaphatnánk a nyílászárókkal kapcsolatos formai módosításokról. Ha ugyanis összehasonlítjuk az eredeti és későbbi homlokzati rajzokat, mindezt pedig összevetjük a napjainkban látható megvalósult állapottal, érdekes folyamatot figyelhetünk meg. Ezeket a terveket tehát jelenleg nem ismerjük, viszont rendelkezésünkre áll Pákeinek a szintén 6-án kelt kísérő levele, amely néhány régebbi problémára is rávilágít.⁷⁷

Ebből megállapítható, hogy Pákei az építkezésen felmerülő problémák akkori lehetőségek szerinti gyors orvoslásán túl, elsősorban a kivitelezéssel kapcsolatos visszajelzések elmaradását nehezményezte. Ez vonatkozik mind a megvalósult állapotra, mind a küldött tervek kezelésére. Folyamatosan küzd azzal a helyzettel, hogy nem kapja vissza a terveit, így nem tud teljes képet alkotni arról, hogy milyen további tervek szükségesek a kivitelezéshez. A tervek, különösen a kivitelezés közben készített „munkatervek” – az idő szűke, de a költségkímélés szándéka miatt is – csak egy példányban készültek, s a ceruzával rajzolt részletekről nem maradt másolata. Listákat ugyan vezetett, de a rajz pontos tartalmát azok nem árulják el, s ez különösen igaz a több részletet ábrázoló lapok esetében.

Amint azt fenti levelében is előre jelezte, pár napon belül Pákei újabb terveket küldött, ezúttal a templom berendezésére vonatkozólag. Január 10-ére keltezett a padok elhelyezési terve a karzaton, valamint az a másik lap, amely a karzati padok részleteit ábrázolja metszet- és oldalnézeti rajzok segítségével.⁷⁸

A második év. Harangok, orgona, szószék

Az 1907. február 11-i egyházközségi gyűlés lelkészi jelentésében Vári Albert beszámolt az építés ügyében az elmúlt év során megtett, valamint a még szükséges lépésekről, külön szólna azok anyagi oldaláról: „nem csupán az említett 5 000 kor. fedezetéről kell gondoskodnunk, hanem a művezetői és ellenőrző mérnökök díjazásáról, a harangok beszerzéséről, a templom körüli kerítésekéről, ami együttesen aligha túl nem haladja a 10 000 koronát. Ezért mondom, hogy most következik a mi buzgóságunknak és áldozatkészségünknek próbája.”⁷⁹

Ezzel együtt a kebli tanács következő, március 11-én tartott gyűlésén, az építés-kivitelezői pályázat elbírálásának egyéves évfordulóján, újabb kivitelező kiválasztása előtt állt. A harangok ügyében megkeresett öntők közül ugyanis négyen küldtek be ajánlatot: Seltenhofer Frigyes fiai (Sopron), Walter Ferencz (Budapest), Andrásföszki Efraim (Kolozsvár), valamint Thury Ferenc (Budapest). Az ajánlatok részletes tartalmát nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy a tanács egyelőre nem hozott végleges döntést, de a legkedvezőbb ajánlattevővel, Thury Ferencsel kívánt tárgyalásba bocsátkozni a további árendedményekről.⁸⁰ A folytatásról a két hónappal későbbi jegyzőkönyv tudósít, Thury Ferenc ugyanis személyesen részt vett a május 5-i gyűlésen, és megállapodtak abban, hogy a budapesti érc- és harangöntő egy 500 kilogrammos Gis hangú és egy 300 kilogrammos H hangú harangot szállít 4 korona egységárban, valamint egy 600 kilogrammos állványt 60 fillér egységárban. A harangöntő 3%-os árendedményt is ígért, a megrendelő pedig átvételkor azonnali fizetést.⁸¹ A harangalapra beindított gyűjtés első eredményeiről áprilistól tudósított az Udvarhelyi Híradó, továbbra is közleményekben ismertette az adományozók névsorát.⁸²

Március végén újabb kiviteli tervek érkeztek az építkezés helyszínére. Ezek is főként a homlokzati architektúrára vonatkoznak, a bejárat környezetének szobrászati munkarészleteit mutatják, a

⁷⁵ *Keresztény Magvető* 41. 5. (1906. szeptember-október) 291–292; *Udvarhelyi Híradó* 9. 42. (1906. október 13.)

⁷⁶ MEGYEGYÜLÉS JKV, 162–165. Az adomány végül a nyár folyamán érkezett be. A zsinatfőtanácsi ülés 1907. augusztus 18-án kelt püspöki jelentésében Ferencz József püspök megköszönte Ferenc József császárnak a magánpénztárából folyósított 200 koronát. *Keresztény Magvető* 42. 5. (1907. szeptember-október) 256.

⁷⁷ Pákei Lajos a székelyudvarhelyi unitárius egyházközséghez. SzUUUEL 60, 1906. január 6.

⁷⁸ SzUUUEL 17, 18, 1907. január 10.

⁷⁹ MEGYEGYÜLÉS JKV, 168–169.

⁸⁰ MEGYEGYÜLÉS JKV, 174.

⁸¹ MEGYEGYÜLÉS JKV, 175–176.

⁸² *Udvarhelyi Híradó* 10. 17–18. (1907. április 22, 28.)

főbejárat jón oszlopainak tagozatait, a bejárat feletti fríz triglifeinek rajzát (3. tábla 1),⁸³ illetve egy másik lapon a torony főpárkányának és az alatta lévő konzoloknak a rajzát (5. tábla 4).⁸⁴ Utóbbi hátoldalán keltezés nélkül egy másik rajz található (1. tábla 3), a toronyóra keretét magyarázó szöveggel, melyből kiderül, hogy kezdetben nem számoltak valóságos órával: „Ide vagy óra jön, vagy semmi, miután óra most nem jöhet, kell úgy készíteni, mint Martonoson, római betűkkel, két mánussal. Ablak semmi esetre sem kell ide. A római betűkről annak idején kell írni, mert küldhetek rajzot – ha kell.” Még két rajzot kell megemlítenünk: a papilak felőli bejárat tömbkölépcsőjének részlettervét,⁸⁵ valamint a belső karzatok áttört famellvédjeinek metszet-, nézet- és profilrajzait, részletezve a három kiserkély 130 cm hosszú, illetve a templomtér négy karzatának (egyenként 6,62 m fesztávú) nyílásaiba kerülő mellvédeket (17. kép).⁸⁶ Az eredeti rajzokhoz képest itt is megfigyelhetjük a részletek módosulását: az 1902-es környílás-füzérrel áttört mellvéd helyett Pákei a küllős négyzetbetétes megoldást választotta.

1906-ban Székely Lajos és neje, Soós Juliánna a szószerk elkészítésére szánt 800 koronás adományát azzal a kikötéssel adta, hogy nevük szerepeljen rajta.⁸⁷ A szószerk Pákei által készített tervei 1907. április első napjaiban érkeztek meg Udvarhelyre, s ezek között nemcsak a szószerkosár és a baldachin alaprajzi és homlokzati nézetét találjuk meg (6. tábla 1–3),⁸⁸ de a szószerk megközelítését szolgáló lépcső kiosztását és a szomszédos ülőhelyek kialakítását tartalmazó alaprajzi skiccet és szöveges útmutatást is.⁸⁹ A szószerk nemsokára elkészült, és a mellvéd egyik faragott rozettája alá fel is került a kis fémtábla: AJÁNDÉKOZTA: VARGYASI SZÉKELY LAJOS ÉS NEJE SÓS JULIANNA 1907 (20. kép).⁹⁰

A templomberendezés mellett egyéb belső munkák is készültek, Leichtner mérnök április végi naplóbejegyzésében a készülő rabicboltozat ügyében utasította Fekete Benjámint vállalkozót: „a templom rabitzboltozatát csakis a felelős szakértő felügyelete mellett engedje készíttetni, úgy, hogy a boltozat elkészítése után az legalább 300 kg négyzetméterenkénti próbaterhelésnél semmiféle elhajlást vagy elváltozást ne mutasson.”⁹¹

A májusi kebli tanácsülésen tehát megbízták Thury budapesti harangöntő mestert a torony két harangjának a kivitelezésével, ugyanezen a gyűlésen felvetődött a Bethlen utcával határos kerítés ügye is. Terv azonban nem volt, így ez ügyben is Pákeihez fordultak.⁹² Emellett egyre több olyan részletkérdés vetődött fel, amelyet már a templomépítés „utolsó simításaiaként” értékelhetünk. Június 26-án a kebli tanácsülés arról határoz, hogy a bejárat fölél „Az egy Isten tiszteletére”⁹³ mondatot kell felírni olajfestékkel, illetve hogy a toronyóra helyére a számokat hasonló módon kell felrajzolni.⁹⁴ Egyéb terv azonban nem maradt fenn, és ma már működő órája van a székelyudvarhelyi templomnak.

A templom külső munkálatai természetesen még messze nem fejeződtek be, így a gyűlésen olyan díszítési-szerkezeti problémák is előtérbe kerültek, mint a főhomlokzati párkány-obeliszkek ügye, sokan aggódtak ugyanis, hogy „vajon a templom két sarkára tervezett két kőoszlop feltételessé-e. A nagy kőtömb nem fog-e romlást okozni az épületben?” Ez ügyben korábban megkérdezték Pákeit is, akinek terjedelmes válaszlevelét⁹⁵ a gyűlésen felolvasták, ám ez sem nyugtatta meg a kedélyeket.

⁸³ SzUUEL 19, 1907. március 25.

⁸⁴ SzUUEL 30, 1907. március 26. A rajzon található megjegyzés megerősíti a rajzok küldésével-visszaküldésével-visszaigazolásával kapcsolatos korábban jelzett problémát: „nem tudom, erről ment rajz? Ismét készítettem (persze ez nem találhat az előbb küldöttel).” Lásd még a korábbi SzUUEL 37/1906.09.21. rajzot.

⁸⁵ SzUUEL 42, 1907. március 26.

⁸⁶ SzUUEL 16, 1907. március 26.

⁸⁷ MEGYEGYÜLÉS JKV, 156; KOVÁCS 2010.

⁸⁸ SzUUEL 11, 40, 41, 1907. április 2. A három darabban megőrződött kékmásolat-tervlap eredetileg egy lapot alkothatott, erről tanúskodik a MUEKVGYLT, 9. 18 ceruza előrajz, valamint az OMF. K 12167 fénymásolat, amelyen szerepel mindkét alaprajz, és a két nézetrajz is. Itt kell megjegyezni, hogy ez utóbbi rajzon szereplő felirat, „A tordai unit. templom” a 2020-as év tervfelfedezései előtt a fénymásolat téves azonosításához vezetett. Köszönöm Bordás Beátának, hogy erre felhívta a figyelmemet. Az utólagos ceruzabejegyzés azonban hasonlít Pákei írására, ezért a felirat okát még vizsgálni kell.

⁸⁹ SzUUEL 50, 55, 1907. április 6. A két pauszdarab feltételezhetően eredetileg egy lapot alkotott.

⁹⁰ KOVÁCS 2010.

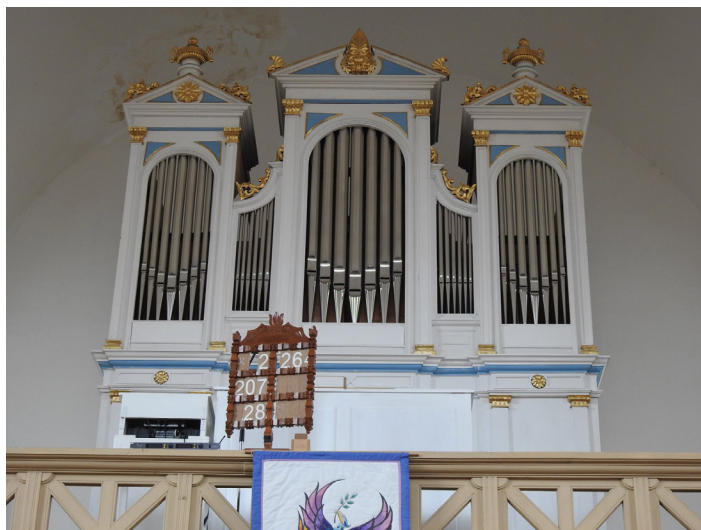
⁹¹ SzUUEL 52, 1907. április 20.

⁹² MEGYEGYÜLÉS JKV, 176.

⁹³ Az eredeti terveken ennek latin változata, „In honorem Solius Dei” szerepelt.

⁹⁴ MEGYEGYÜLÉS JKV, 177.

⁹⁵ A levelet egyelőre nem ismerjük. Pákei 1906-ban küldte el terveit a bimbós fejezetű kőoszlopokról (SzUUEL 32, 1906. augusztus 31.), illetve még márciusban egy másik tervet, amely a posztamens anyagát tárgyalja: „fedlap kőből 15 cm mély 12 cm vastag [...] vagy az egész téglából és teteje beborítva zinkbádoggal, így is tartós” (SzUUEL 33, 1907. március 26, vö. SzUUEL 28).

19. Orgona / Organ

Másnap azonban már egyhangúan elfogadták a két „pyramis” felállítását, időközben ugyanis lemérték a kőfaragványok súlyát, s a valós terhelés ismeretében Leichtner Gyula mérnök is jóváhagyólag nyilatkozott. A döntésből az is kiderül, hogy a Pákei javasolta kőalapzatot már korábban elvetették, helyette vakolt falazatból készült a két posztamens, melyek „mészvakolata bontassák le s helyébe csement rakassák”.⁹⁶

A nyári hónapok eseményeit illetően ebben az évben is híján vagyunk az információnak, csak az adományok beérkezéséről folyamatos a tájékoztatás: nyár végéig 16 185 koronáról tesznek említést,⁹⁷ a harangalap javára ekkor már 608 korona gyűlt össze,⁹⁸ Homoródszentpálon

pedig egy táncmulatság jövedelmét forgatták bele az építési alapba.⁹⁹

Augusztus 10-én érkezett meg Udvarhelyre a kivitelezés folyamatában szerepet játszó utolsó, napjainkig fennmaradt Pákei-terv, amely a főpárkány profilrajzát adja, valamint az ablakkeretezésekhez nyújtott iránymutatást (3. tábla 4).¹⁰⁰ Természetesen készülhettek – láttuk, hogy néhány közülük fenn is maradt – részletesebb, méretezett pallértervek is, de Pákei még abban a korban is, amelyben az építőmesterek birtokában voltak a húzott párkányok, vakolatkeretezések kialakításához szükséges, akkor szokványos mesterségbeli tudásnak, fontosnak tartotta ezeknek az architektonikus díszítéseknek a kidolgozását, és elvárásként megfogalmazni pontos kivitelüket. Erre egy másik példa életművéből a nagy rajzanyaggal fennmaradt budapesti Fadrusz-múterem és lakóház, ahol szintén főleg párkányprofilokat őrzött meg a hagyaték. Ezért is felbecsülhetetlen értékűek a helyszíni művezetés életszerű szabadkézi vázlatai, kézzel írott instrukciói, amelyek a kivitelezés közben szükségessé vált tervpontosításokról, kiviteli részletek módosításáról tanúskodnak.

Augusztusi keltezésű másik fő forrásunk, az építési napló utolsó bejegyzése is, amely a korábban aggodalmat okozó obeliszk sikeres elhelyezését tanúsítja.¹⁰¹ Az építkezés folyamatának rekonstrukciójához felhasználható források csökkenésével az építkezés még nem ért véget. Az augusztusi hónapban megtartott kebli tanácsi gyűlésen több ügyet is tárgyaltak. A belső kifestés tárgyában Pákei csontszínt javasolt, az oszlopokra pedig egy árnyalattal sötétebb színt – ez a megoldás azonban költségesebb volt, mint az előkalkulált meszelés, ezért a költségtöbblet mérséklése ügyében a szobafestővel kívántak megalkudni. Elvetették ugyanakkor a bejárati ülőhelyek további padokkal történő szaporítására tett javaslatot, szintén a költségek növekedésére hivatkozva. A padok alatti terv szerinti betonaljzat – szintén költségkímélés okán felvetett – elhagyásának javaslatát a gyűlés nem fogadta el, hivatkozva a padló védelmének fontosságára. A harang ügyében arról kapunk tájékoztatást, hogy sikertelenül folyamodtak a hadügyminiszterhez a harangöntéshez felhasználható „kihasznált ágyúérczért”.¹⁰²

A gyűlésen szóba került az utcai kerítés ügye is, időközben ugyanis megérkezett a Pákei Lajostól rendelt terv (amely sajnos nem maradt fenn), így az építész végleges elképzelésének megvalósulását sem ellenőrizhetjük. Az eredeti 1902-es előtervek – természetesen a léptékből adódó nagyvonalúsággal – ábrázoltak egyfajta kerítést, palmettás kerítéspillérekkel,¹⁰³ alsó-felső keresztkötések közé

⁹⁶ MEGYEGYÜLÉS JKV, 177.

⁹⁷ XVIII. közlemény. *Keresztény Magvető* 42. 5. (1907. szeptember–október) 287–288.

⁹⁸ *Udvarhelyi Híradó* 10. 31. (1907. július 28.)

⁹⁹ *Udvarhelyi Híradó* 10. 37. (1907. szeptember 8.)

¹⁰⁰ SzUUEL 31, 1906. augusztus 7.

¹⁰¹ Az építési napló 1907. augusztus 18-i bejegyzése: „elhelyeztetett a templom jobb sarkára a pyramis.” A folyó munkálathoz 3 kőműves és 5 napszámos jelenlétét jegyezték be. SzUUEL 52.

¹⁰² MEGYEGYÜLÉS JKV, 179–180.

¹⁰³ Érdemes összevetni az ekkoriban készült kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum Malom utcai épületének kerítéspillérel. MUEKvGYLT, 1B. 25.

sorolt pálcsas betétekkel, ám ettől a mai, megvalósult állapot több részletben eltér. A tervet kiadták Fekete Benjáminnak beárazásra, aki a következő tanácsi ülésen elő is terjesztette Katona Miklós lakatosmesterrel közösen összeállított ajánlatát. Eszerint az oszlopos és kovácsoltvas rácsbetétes kerítés kőművesmunkája, úgymint „az alsó rész faragott kőből, az oszlopokat pedig közönséges téglából portland cementbe rakva, a fedkövek szintén valódi kőből kimetszve” 1000 korona, a lakatosmunka pedig 90 fillér/kg egységárban számolva még 729 korona lett volna.¹⁰⁴

A templomépítés kivitelezési határideje 1907. október 15-én járt le, ám a még folyamatban lévő munkálatokról az ősz vége felé is kapunk hírt. Igaz, ezek már úgymond függetlenek a templom építőmesteri szakipari munkáitól. Előtérbe került újra a harangok ügye, melyeket Thury mester időközben elkészített, szakértői vizsgálatoknak vetett alá – a budapesti Árkosi Ferenc Kálmán és Thury Ferenc a harangok súlyáról, Lőrincz Béla énekevezér pedig a harangok szerződésnek megfelelő hangzásáról tett bizonyosságot – majd fel is helyezték azokat a tornyokba. Minderről Vári tiszteletes számolt be a november 10-i kebli tanácsülés előtt, a gyűlésen részt vevő kivitelező a vázállvány és az elhelyezés szakszerűségéről nyilatkozott. Ezt követően a gyűlés határozott a kifizetés megindításáról, „levonva a vállalkozó által följánlott 3% pénztári engedményt és a nagyobbik harangnál a szerződésen túl levő 20 klgr.-nak az árát”.¹⁰⁵ Emlékezve arra, hogy a harangok szerződésbeli ára e levonások után 3500 korona,¹⁰⁶ ide kívánczik az a sajtóhír is, amely a harangalap javára érkezett összesen 1187 korona értékű adományról számol be.¹⁰⁷

A berendezés fontos eleme volt az orgona beszerzése. Ennek kiemelkedő momentuma volt a református Szabó György és felesége, Binder Katalin által erre a célra felajánlott 2400 korona.¹⁰⁸ Pontosan nem tudni, hogy mikor szerződtek a brassói orgonakészítő Csioflek testvéreket, de egy 1907. decemberi jegyzőkönyvből az derül ki, hogy a szerződésben eredetileg hét változatú orgona szerepelt. Gyártás közben merült fel a kivitelező részéről az a javaslat, miszerint „az orgona teljesebbé tétele céljából föltétlenül szükségesnek tartják egy nyolcadik, az úgynevezett Salicionál változatnak a betételét”.¹⁰⁹ Elképzelhető, hogy talán valamilyen régebbi hangszer bővítéséről lehetett szó, másképp ez a javaslat már a szerződés megkötése előtt felvetődik. Ráadásul a Salicionál egy olyan változat, mely régebbi orgonákban nem szerepelt, vagy csak nagyon ritkán, és nagyobb hangszerekben. Tehát logikus, hogy be akarták építeni azt, ami szerintük hiányzott.¹¹⁰ Ám ez többletköltséget eredményezett volna, amit Szabó Györgyék már nem vállaltak, és az egyházközség is szűkében volt az anyagi forrásoknak, annyira, hogy a növekvő terhek miatt már pótdó kivetését fontolgatták. Ennek ellenére Vári tiszteletes 1908. februári beszámolójából arról értesülünk, hogy „az orgona Salicionál változatának az elhelyezéseért a Csioflek testvérekkel 150 kor.-ban alkudtak meg, amely összeg részükre az

20. Szószék / Pulpit

¹⁰⁴ Kébli tanácsi gyűlés jegyzőkönyve. 1907. szeptember 9. MEGYEGYÜLÉS JKV, 181–182.

¹⁰⁵ Kébli tanácsi gyűlés jegyzőkönyve. 1907. november 10. MEGYEGYÜLÉS JKV, 183–184. Márciusban Thury „megelégedési nyilatkozatot” kér az egyházközségtől. MEGYEGYÜLÉS JKV, 194.

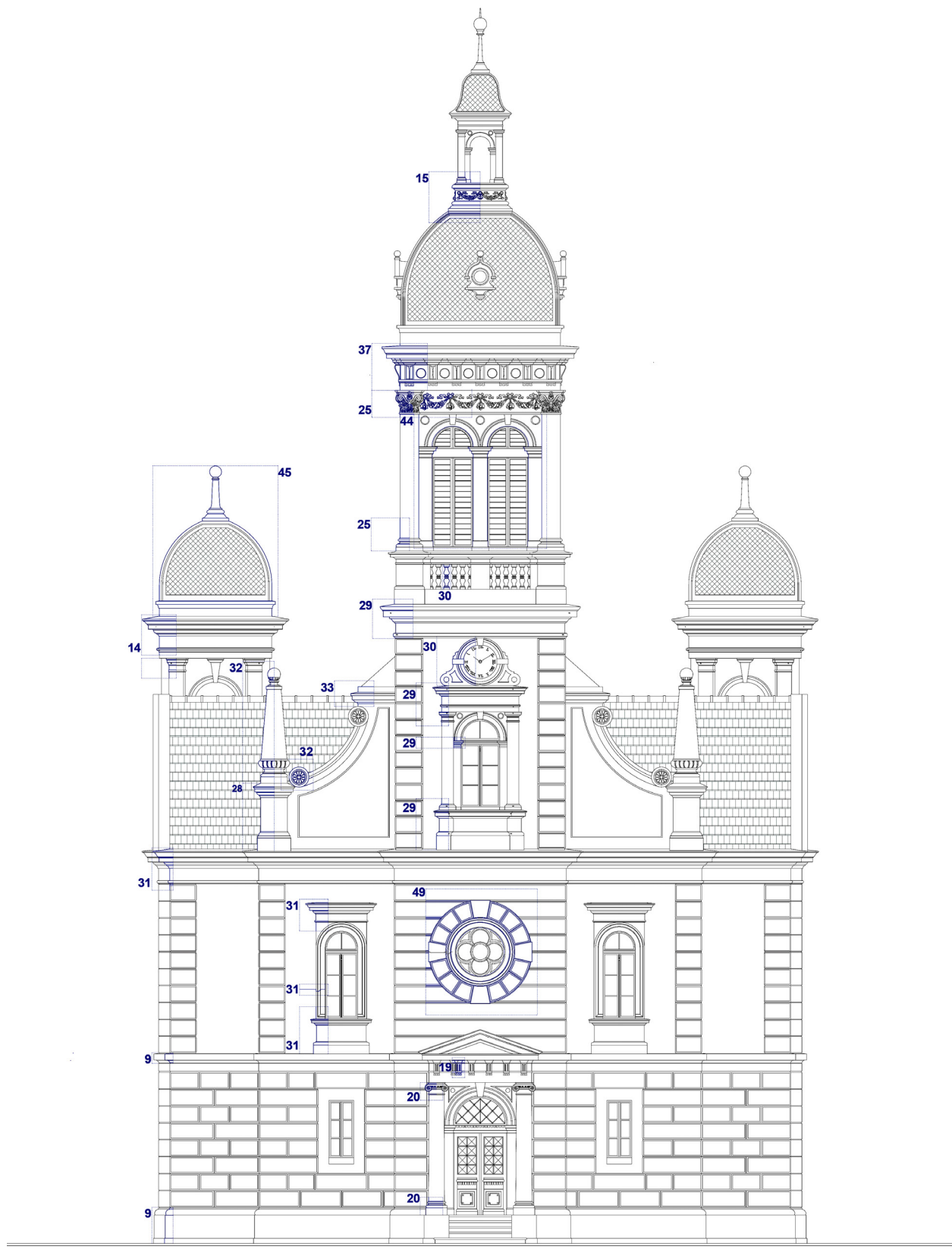
¹⁰⁶ A harangok árát a Thury által megjelölt Deutsch Ignác budapesti érckereskedő cégnek küldték meg. MEGYEGYÜLÉS JKV, 183–185.

¹⁰⁷ LVI. Közlemény. *Udvarhelyi Híradó* 10. 48. (1907. november 24.)

¹⁰⁸ MÁRK 2016.

¹⁰⁹ Kébli tanácsi gyűlés jegyzőkönyve. 1907. december 2. MEGYEGYÜLÉS JKV, 183–185.

¹¹⁰ Dávid István szíves közlése.

21. Főhomlokzat a részlettervek feltüntetésével / Main facade with indication of detail plans

orgona szállítási költségeivel együtt kifizettetett”.¹¹¹ Szabó Györgyöt pedig a szószékre adományt adó Székely Lajossal együtt „egyhangú lelkesedéssel” tiszteletbeli kebli tanácsossá választották meg.¹¹² Az új orgona egymanuálos, 54 billentyűvel, a pedál 18 billentyűs. Regiszterei: Principál 8', Oktáv 4', Salicionál 8', Varázshegedű – Bordon 8' – Flóta 4', Mixtur 2 soros, Subbasz 16', Pedál copula (19. kép).¹¹³

A harmadik esztendő: a templom átadása és felszentelése

„Miután Isten jóvoltából templomunk felépült”, az egyházi törvények értelmében is szükségessé vált azt tűzkár ellen biztosítani. Az 1908. februári gyűlésen fogadták el a Fonciére Pesti Biztosító Intézet ajánlatát is, mérlegelve az Első Magyar Általános Biztosító Társaság 12 évre szóló ajánlatát.¹¹⁴ Március 24-én jótékonyági hangversenyt is rendeztek a Kossuth utcai Budapest szálló színháztermében, melynek tiszta jövedelme 528 korona volt.¹¹⁵ Az épület körüli csinosítások is pénzt emésztettek föl, a késéssel elkészült harangozói lak körül léckerítésre volt szükség, a templom körüli teret rendezni kellett, a hiányzó esőcsatornákat pótolni, ezeket a munkákat szintén Fekete Benjámin végezte.¹¹⁶

Húsvét másodnapján az istentiszteletet még a megyeháza nagytermében tartották,¹¹⁷ de ekkor már mindenki az 1908. május 24-ére tervezett templomszentelésre készült. A helyi lap szinte hetente hirdette az alkalmat,¹¹⁸ s egymás után érkeztek templomberendezést szepítő adományok is:

- Deák Lajosné, Mátéfy Domokosné, Barabás Andrásné „egy valódi aranyfonállal hímzett kék plüss szószék- és papiszék-terítőt adományoztak e fölírással: Erős várunk nekünk az Isten. Értéke 330 kor.”;
- Szász Ferenc helybéli asztalos egy tölgyfából készült „csinos úrasztalát. Értéke 80 kor.”;
- Dr. Demeter Lőrinczné, Sándor Mózes, Deák Lajos és Barabás András „10–10 drb. énekeskönyvet templomi használatra”;
- Id. Szakács Károlyné sz. Gálffy Mária „egy teljesen aranyozott úrvacsorai ezüstitányért ajándékozott 110 kor. értékben”;
- Dr. Demeter Lőrinczné sz. Proxli Emília „egy hímzett fehér úrasztali terítőt adományozott 70 kor. ár értékben”;
- Biró Ferencz asztalos 2 db énekjelző táblát;
- Vajda Lajosné „egy magyar-hímzésű arannyal szegélyezett pohárterítőt. Értéke 20 korona”¹¹⁹;
- Özv. Török Pálné sz. Koncz Polixéna „egy gazdagon hímzett kék plüss úrasztali terítőt ajándékozott 200 kor. értékben”.¹²⁰

A templomszentelést – melyen Ferencz József püspök és más egyházi vezetők mellett Pákei Lajos is részt vett – végül kétnapos rendezvénysorozattal tették emlékezetessé, amelyről a korabeli sajtó részletesen beszámolt. Ezekből itt most csak néhány, a templom épületét és alkotóit méltató részletet emelünk ki.

„A templom városunk egyik legszebb és legsikerültebb épülete, s ami különösen nevezetes, a templomépítés terén új irányt ad. Szakítva a hagyományos templom styllal, ilyen kisebb templomnál is a bazilika rendszert alkalmazta. Valóban elismerés illeti Pákey Lajos kolozsvári építésszámológót a tervekért s Fekete Benjámin helybéli vállalkozót a kivitelért.”¹²¹

„A sz.-udvarhelyi templomnak már külseje is az új kor szellemét viseli magán. Elüt attól a régi sablonszerű alaktól és stylltól, amelyhez szokva voltunk. Azonban a rajta előmlő összhang igen kellemes benyomást tesz a szemlélőre. Székelyudvarhely városa is egy remek styllszerű középülettel lett

¹¹¹ Kebli tanácsi gyűlés jegyzőkönyve. 1908. február 8. MEGYEGYÜLÉS JKV, 190.

¹¹² Kebli tanácsi gyűlés jegyzőkönyve. 1908. február 11. MEGYEGYÜLÉS JKV, 191.

¹¹³ MÁRK 2016.

¹¹⁴ A következők szerint: 1. Harangok 4000 korona, 2. Orgona 2500 korona, 3. Berendezés 4000 korona, 4. Eléghető részek 6500 korona, 5. Fedélszék 10 000 korona, 6. Falrongálás 5000 korona, 7. Harangozói lak 1000 korona. Összesen 33 000 korona. MEGYEGYÜLÉS JKV, 188–189.

¹¹⁵ *Udvarhelyi Híradó* 11. 14. (1908. március 29.)

¹¹⁶ Kebli tanácsi gyűlés jegyzőkönyve. 1908. március 30. MEGYEGYÜLÉS JKV, 192–195.

¹¹⁷ *Udvarhelyi Híradó* 11. 17. (1908. április 19.)

¹¹⁸ *Udvarhelyi Híradó* 11. 18, 20, 21. (1908. április 26, május 10, május 17.)

¹¹⁹ Kebli tanácsi gyűlések jegyzőkönyvei. 1908. április 21, illetve május 28. MEGYEGYÜLÉS JKV, 197–199; *Keresztény Magvető* 43. 3. (1908. május–június) 183–184.

¹²⁰ *Unitárius Közlöny* 21. 5. (1908. május) 80.

¹²¹ *Udvarhelyi Híradó* 11. 22–23. (1908. május 24, május 31.) Lásd még *Unitárius Közlöny* 21. 6. (1908. június) 111. Pákei Lajos nevének helyesírásáról lásd Gy. DÁVID 2021.

gazdagabb. Belsejében pedig a hatalmas kupola s a merész ívek önkénytelen is áhítatra hangolják az embert. Beosztása czélszerű. A szószerk és úrasztala körül egyenlő távolságban csoportosulnak a hívek. A templomot Pákei Lajos tervei szerint Fekete Bénéiamin építette s így a magyar építészetnek éppen unitárius egyházunk tagjai szereztek dicsőséget általa.”¹²²

„Már külsője is elárulja, hogy ez nem a régi megszokott alakú templom. Pákei Lajos tervezőmérnök és Fekete Benjámin vállalkozó az építés művészetét vitték bele, így már külsőjével is dicsőségére szolgál egyházunknak.”¹²³ (22. kép)

Az ünnepségek elmúltával a hétköznapi újabb megoldandó feladatokat hoztak. Ezekről Vári tiszteletes már május 28-án összefoglalót adott a kebli tanácsülésen. Az egyik fő téma az átadás-átvételhez köthető. Leichtner Gyula hiányjegyzék jegyzőkönyvet állított össze, s ebben megjelölte a vállalkozónak folyósított kifizetéseket, valamint a pluszmunka címén jelzett követeléseket. Az iratot Pákei korábban már jóváhagyta, s ennek alapján a gyűlés is elfogadta Fekete Benjámin pluszmunkákra vonatkozó követeléseit, s intézkedett is azok kifizetéséről.¹²⁴

Ezzel kapcsolatban merült fel Pákei és Leichtner tiszteletdíjának kifizetése is. Az előbbtől haladékat kértek a kiviteli tervek („részletraajzok”) kifizetését illetőleg, de Pákei, mivel az egy éve tartó folyamatos tervszállítása értékét tovább nélkülözni már nem tudta, sürgette annak kiutalását. Ezt elősegítendő Vári Albert az egyházköztség nevében az EKT-hoz fordult segítségért, aki folyó évi állami segély terhére meg is előlegezte a 700 koronát, s júliusban már arról is értesültek a tanácsstagok, hogy a kifizetés megtörtént.¹²⁵

Ami Leichtner Gyula műszaki ellenőr tiszteletdíját illeti, arról korábban nem volt írásos megállapodás. Így aztán csak a munka lezárultával derült ki, hogy az ellenőrzői munka díjazásaképpen a kivitelezői szerződés 2%-át kéri, ami 800 korona összegnek felelt meg. A kebli tanács azonban sokallta ezt az összeget, ezért úgy határozott, hogy „miután a mérnök úr annak idejében az egyházközségre bízta a díjazást, most küldessék el neki 400 kor. összeg”.¹²⁶

A többletmunkák listájának elfogadásával és kifizetésével azonban még nem zárultak le a kivitelezővel folytatott anyagi egyeztetések. Fekete Benjámin ugyanis az anyag- és munkaárak emelkedésére hivatkozva az eredetileg szerződött összeg további 15%-át kérte kártérítés címén. A tanácsgyűlés májusban ugyan nem zárkózott el az ügy méltányos kezelésétől, de azt későbbre halasztotta.¹²⁷ Ezért júliusban újra napirendre került az ügy, és egy újabb kivitelezői számításjavaslat nyomán ki is utaltak neki újabb 200 koronát.¹²⁸

Az 1908. július 6-i gyűlés az utolsó volt, amely az építéssel foglalkozott. Azonban még egy elvarrandó szál maradt, és pedig éppen e tanulmánynak apropót adó tervek ügye. Az építkezés bevégeztével Pákei még áprilisban kérte az egyházközséget a már fölöslegessé vált tervei visszaszolgáltatására. Egy Pákei Lajos által 1908 májusában készített tervjegyzék szerint az 1906. május 20. és 1907. szeptember 2. közötti időszakban mintegy 47 db rajzlap készült.¹²⁹ Ezek nagyjából megegyeznek a fennmaradt tervekkel.¹³⁰ Két számottevő hiányt azért megállapíthatunk, amiről már korábban is szó volt: az utcai kerítés és a főbejárati ajtó listában is szereplő munkatervét egyelőre sajnos nem ismerjük. A tervek – ahogy arról 2020. februári szerencsés megtalálásuk is tanúskodik – akkor nem kerültek vissza Pákeihez. A Kolozsváron és Budapesten megőrzött hagyatéka ugyan tartalmaz néhány tervlapot, de ezek főleg másolatok.

Székelyudvarhely belvárosi unitárius egyházközsége a tervek megtalálása után az 52 darabos állományt László János egyháztag nagylelkű adományának köszönhetően a Gyulafehérvári Főegyház-megyei Levéltár restaurátor műhelyében, dr. Bernád Rita vezetésével, Benedek Árpád és Pál Péter

¹²² *Keresztény Magvető* 43. 3. (1908. május–június) 175–176.

¹²³ *Unitárius Közlöny* 21. 8. (1908. augusztus) 138–140.

¹²⁴ 1908. május 28-i kebli tanács gyűlés jegyzőkönyve. MEGYEGYÜLÉS JKV, 199.

¹²⁵ 1908. július 6-i kebli tanács gyűlés jegyzőkönyve. MEGYEGYÜLÉS JKV, 201. Itt egyébként valamiről lemaradtunk. Ugyanis 1906 júniusában a kebli tanácsülés csak 1%-ot szavazott meg Pákei kiviteli terveinek ellenösszegeként, az 1908-ban átutalt 700 korona viszont megfelel az eredetileg kért 1,7%-nak. Lásd 39. jegyzet.

¹²⁶ Kegli tanács gyűlés jegyzőkönyve. 1908. július 6. MEGYEGYÜLÉS JKV, 202–203.

¹²⁷ Kegli tanács gyűlés jegyzőkönyve. 1908. május 28. MEGYEGYÜLÉS JKV, 200–201.

¹²⁸ „...kéri, hogy a többletmunkák értékéből tekintettel a munka- és anyagérték-emelkedésekre, a 4½% árengedés ne számítassék le, továbbá a lelkész lak udvarán ásatott kút költségének a felét kéri megtéríttetni. E két követelése együtt kitenne 210 koronát.” Kegli tanács gyűlés jegyzőkönyve. 1908. július 6. MEGYEGYÜLÉS JKV, 201.

¹²⁹ SZUUEL 61, 1908. május 27.

¹³⁰ A felirat nélküli tervek már az építés közben is bonyodalmat okoztak. A SZUUEL 33-as és SZUUEL 47-es lapok esetében például – ez utóbbról a kérdés is rá van írva. Sajnos a választ nem tudjuk.

közreműködésével restauráltatta, majd kiállításon mutatta be a helyi közösségnek.¹³¹ Későbbi őrzési helyeként felmerülhet a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára is, egyésítő az ott őrzött Pákei-hagyaték vonatkozó tervállományaival. Pákei Lajos kérése így – majd száz év elteltével – meghallgatásra találhatna.

Pákei templomépítészte

A székelyudvarhelyi unitárius templom építéstörténetének áttekintése során érdemes néhány szóban az alkotó, Pákei Lajos templomépítészetéről szólni. Annál is inkább, mert az építész sokoldalú tevékenységének egy jelentős szeletéről van szó. Szerencsénkre az egyik legfeldolgozottabbról is, ezt a munkát rögtön maga Pákei kezdte el, „irodalmi munkásságomhoz” sorolt ismeretterjesztése révén. 1914 elején ugyanis a kolozsvári Dávid Ferenc Egylet felhívásának eleget téve vetített képes felolvasást tartott, amelyen az európai templomépítészet történetének az áttekintése után, a saját maga által tervezett templomok bemutatása révén válaszokat keresett a protestáns, s ezen belül az unitárius templomok tervezési elveire vonatkozólag. Ebből kiindulva – s forrásközlésben azt publikussá is téve – Fehér János alapos és átfogó tanulmányban, s a kor templomépítészeti törekvéseibe ágyazva tárgyalja Pákei Lajos templomait. Tanulmánya a bölöni templomvár „súlyos”, példamutató monográfiájának¹³² része, így természetesen kiemelten kezeli az erődtámaszon belül épült templomot (1894), melyet Pákei első megvalósult templomterveként tartunk számon. Anélkül, hogy újravennénk e témát (annak fenn említett, részletes tárgyalása miatt ezt nem is tartjuk szükségesnek), itt most csak egy apró, de talán lényeges mozzanatot emelnénk ki. Pákei Lajos unitárius templomtervei közül a második az 1902-ben tervezett székelyudvarhelyi, s ezt követi a firtosmartonosi, majd a magyarsárosi.¹³³ E két előbbi templom megvalósulásukat tekintve fordított sorrendben követi egymást, de tervezésük időrendiségének függvényében az alaprajzi kialakítás folyamatos fejlődését figyelhetjük meg. A latinkereszt középházára szerkesztett bölöni kupolától egyenes út vezet a görögkereszt alaprajzot rejtő, továbbra is hosszanti elrendeződést és hagyományos megjelenést mutató udvarhelyi templomig, majd tovább a már csak nyolcszögre szerkesztett, központi teres, de még mindig előugratott toronyos martonosin keresztül a fentieket ötvöző magyarsárosi templomig, melynél a görögkereszt alakzatra szerkesztett alaprajz nyolcszögű központi tere felé emelkedik a torony (23. kép).

Az alaprajzi és tömegalakítás mellett azonban Pákei a mindezek által közvetített eszmei mondanivalót is fontosnak tartotta:

„megkíváncsit, hogy minden egyes templom esztétikai műemlék, s formáiban a keresztény Istenháznak eszméjét fejezze ki, vagyis a földi házáat annak, aki ott kegyben az emberek között lakik,

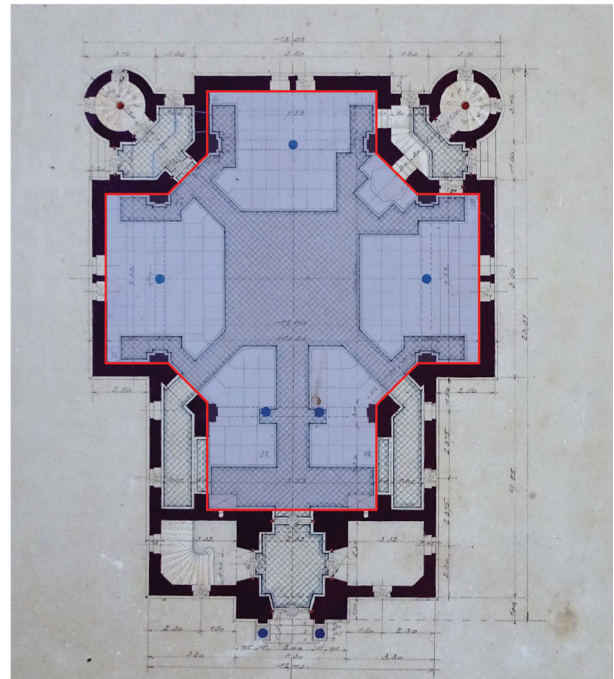
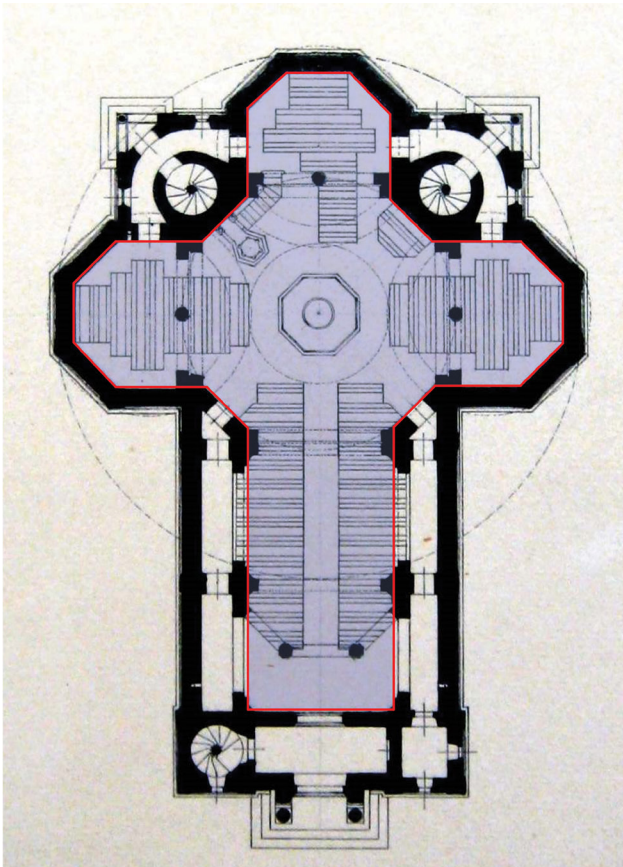

22. Látkép a Bethlen utcáról / View from Bethlen street (MUEKvGyLT 9.22)

¹³¹ SIMÓ 2021, LŐRINCZ 2021, HADNAGY 2021. Ezúton is köszönöm Lőrincz Ildikónak, hogy a kiállítást megnyitó írását még kézirat formájában megismerhettem.

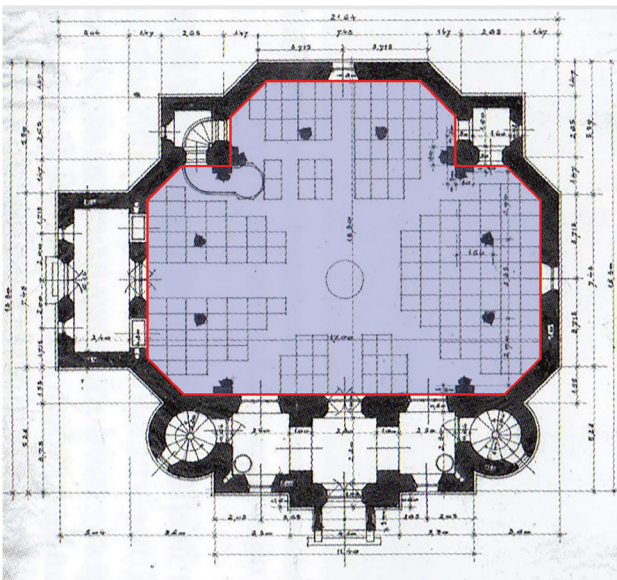
¹³² FEHÉR 2015.

¹³³ Pákei Lajos templomterveinek hosszú a sora, s ezt az ő maga által összeállított lista is tanúsítja. Megvalósult: Bölön (1891–1892), Dicsőszentmárton (1897, r. k. templom), Firtosmartonos (1905), Székelyudvarhely (1902, 1906), Vadad, Magyarsáros (1911), Torda (átalakítás), Kövend (1916, átalakítás). Tervezésben maradt: Kisadorján (1910), Fogaras (1911), Déva (1913), Brassó (1917–1918 k.), Bodos, Jára. Sajnos egy részükről csak Pákei életrajzából tudunk. Pákei Lajos életrajza. KVÁLVt, Fasc. 30. 1–17. Közli FEHÉR 2015, 828. A megépült és tervben maradt templomtervek számbavételét lásd még BORDÁS 2021, 35–37.

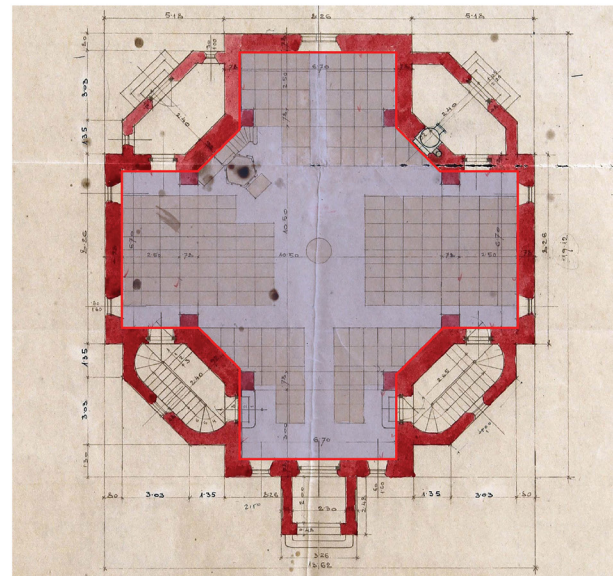

SZÉKELYUDVARHELY 1902

BÖLÖN 1892

FIRTOSMARTONOS ~1905

MAGYARSÁROS 1911

23. Centrális tér Pákei Lajos templomterveinél / Central space in the church plans of Lajos Pákei

hogy őket isteni kegyben részesítse, és az ég felé vonzza. Bár ezt egy épület sem tudja közvetlen kifejezésre juttatni, azonban egyes építészeti Stylusok oly nemes és karakterisztikus formákat nyújtanak, hogy ezek hordozói és tolmácsai lesznek olyan gondolatoknak.

Eh[h]ez jön másodsorban egy jelentékeny Symbolum, mi által az szellemi képpé válik és természetfölöttivé leend. Ezen symbolikus vonatkozások a templomoknál teljesen jogosultak.

Harmadsorban pedig egy magosabb rangú építészeti szerkezet nem gondolható anélkül, hogy egyesítve ne lenne a szükségessel és a szabad dísszel, melyek együttvéve alkalmassá válnak az építész gondolatainak megnyilvánulására.

Végre az építészet maga után vonz[z]a a más két testvérművészetet [festészet, szobrászat], melyeknek nyelve világos és határozott.

Ilyen móddal tehát az építőművésznek annyi eszköz áll rendelkezésére, hogy-ezek által lehetőségessé válik az Istenháznak eszméjét, az isteni tiszteletnek megállapított rendjét és törvényeit megfelelő módon kifejezésre juttatni, s ezzel a legnagyobb és legmagasztosabb feladatot megoldani. Eszerint a templomépület monumentum, mely azt teszi: emlékezni valamire. Ezen értelemben kell egy templomépülettől az emlékszerű műalkotás jellegét megkövetelni, t. i. azt, hogy külső alakjában is Istenre emlékeztessen, s ezzel szelíd vallásos érzelmeket keltsen. [...]

Ezek a templomok [a példaként felhozott általa tervezett templomokra utal, sz. m.] belső, célszerűnek bizonyult megoldásaik mellett módot nyújtanak arra, hogy külsőleg minél változatosabb architektúrával képeztessenek ki, tehát emlékszerűség szempontjából is megoldásra alkalmasak.”¹³⁴

A műemlék leírása

Egy építészeti mű terveit gyakran a tervezett objektum szöveges, írott bemutatása is kíséri, amely az eredeti tervezői szándék leghívebb tükrözése. Szerencsénkre Pákei építészeti műleírása is fennmaradt, így azt függelékként be is tudjuk mutatni. Az egyszerűen *Tervmagyarázat* címmel ellátott műszaki szöveg elején rögtön szerepel az, amit fontosnak tartott nyilvánvalóvá tenni megrendelője felé: „A tervezetnél általában szem előtt tar[ta]tott az, hogy mentől kevesebb építési költséggel legalább 300 ülőhely nyerjen elhelyezést, mi jelen esetben el is éretett, mert a földszinten 200 és a karzatokon 100 ülőhely van létesítve.” A *Tervmagyarázat* ezt követő tömör megfogalmazásai helyett az alábbiakban a megvalósult templom funkcionális és formai jellemzőinek építészeti leírását adjuk.

A hagyományos tömegűnek mondható épület kelet–nyugati tengelyre felfűzött centrális alaprajzot rejt. A Bethlen utcai, nyugati főhomlokzat pár lépcsővel felvezetett főbejárata kétszárnyú kapuval nyílik a toronytest alatti négyzetes szélfogóba, melynek további három oldalán szimmetrikusan kiosztott nyílászárók vezetnek a jobb oldali karzatszárnyhoz, a bal oldali (ravatalozó) helyiségbe, előre pedig az üvegezett ajtókon keresztül a görögkereszt alakú templomtérbe. A központi tér nyolcszög alakú, s ennek az épület-tengelyre írt keresztirányú meghosszabbításaként jönnek létre azok a kétszintes – földszint feletti erkélyes – terek, bővítmények, amelyek alul egy-egy toszkán fejezetű oszloppal oszított szegmensíves nyílásokkal, felül pedig egy hatalmas körívvel nyitnak az ezen ívekre szerkesztett gömbsüveg boltozatos központi tér felé. A bejárat felőli erkély alá egy oszlop helyett kettő került, részben szerkesztési okból (a bejárat tengely kihangsúlyozására), részben pedig szerkezeti, statikai megfontolásból (az erkély egyben orgonakarzat is). Ennek a bejárat résznek a kétoldali felvastagítása egy-egy keskeny folyosóval mind a földszinten, mind az emeleten a közlekedés biztosítását szolgálja. Az épület keleti végében, a bejárat szembeni keresztoszár két oldalán egy-egy lépcsőtornyocska, illetve a kapcsolatot létesítő nyaktag biztosítja a templom mellékbejáratait, részben – az északi oldalon – a szószék, részben pedig a másik három dongaboltozatú karzattér megközelítése céljából. A karzatok, melyeknek mellvédje nyolcosztatú négyzetes kazettákra oszított farácsbetétekből áll, az orgonakarzatot leszámítva körbejárhatók. A központi tér nyolcszögének rövidebb oldalai – kivéve a szószék feletti részt – egy-egy kisebb nyílással, mellvéddel szintén meg vannak nyitva az igehirdetés felé. A nyolcszög bal hátsó oldalán található a hatszög alaprajzra szerkesztett faragott fa szószék, a papiszékekkel közös kompozícióban, fiókait etető pelikánnal koronázott baldachinnal, korinthoszi oszlopocskákkal kijelölt igehirdető kijárat, rozettás kazettákkal díszített mellvédkosár-

¹³⁴ Pákei Lajos a templomépítésről és a templomépítés esztétikájáról (letisztázott változat). MÉM MDK, Magyar Építészeti Múzeum 69.021.21, közreadja FEHÉR 2015, 828, 49. függelék.

ral, golyvázott tagozatos alapzattal. A centrális templomtér mértani középpontjában, a nyolcszögletű tér boltozata alatt áll az úrasztala. A padsorok fűrészelt oldallapjai egyszerű háromlevelű lóheremotívummal díszítettek.

Az épület jellegzetes sziluettjét a főbejárat felé magasodó torony teszi hangsúlyossá. Ezen túl a hosszanti nyeregtetőt egy azonos fesztávú, keresztirányú nyeregtető fedi, szintén a kereszthajós épültípusokat juttatva eszünkbe. Megjelennek a Pákei templomépítészetre jellemző lépcsőtornyok is, esetünkben kitöltve a keresztirányú tető keleti negatív sarkait.

Az egytornyos főhomlokzat a templomtest kétszintes és a harangtorony négyszintes nyugati homlokzatának szimmetrikus kompozíciója. A templomtest alsó szintjének kőlabazattal indított vakolatkváderes sávozását karakteres övpárkány választja el a felső szint kváderes, sarokarmírozott felületétől, kivéve a toronytest kiemelt tömegét, ahol az alsó két szint kezelése megegyezik. Ezen a felületen nyílik a templom magas kőlabazatra helyezett oszlopos, timpanonos portikusszal kijelölt, falpillérekkel keretezett főbejárata. Az architektonikus faragványokkal díszített tömör faajtó felett négyzetkaszettákra osztott, íves üvegfelület világít. Az övpárkány magasságába emelt timpanon triglifes párkányon keresztül támaszkodik a jón fejezetű oszlopokra, falpillérekre. A bejárat két oldalán az egyszerű vakolattükrös keretezésű, egyenes záródású ablakok felett az emelet ablakai félköríves záródásúak. A középén felnyíló osztott mezős, kétszárnyú középosztó felett az íves ablakok hangsúlyát egyenes párkányos vakolatkeretezés, valamint könyöklő és mellvédtagozatok adják.

A bejárat timpanonja felett körablak nyílik, kváderes keretezéssel, négykaréjos üvegosztással. Az erőteljes főpárkány felett már csak a toronytest homlokzata folytatódik, előbb sarokarmírozással, majd a legutolsó szinten pilaszteres tagolással. A torony harmadik szintjének ablaka az első emeletiekhez hasonló, ám sokkal díszesebb kivitelben. Az íves záródású nyílást kétoldról fogrovátkos oszlopfővel zárt pilaszterek által hordott egyenes párkány keretezi, melyen belül a nyílás profilozott szemöldökpárkányra vállpárkányokra fut le. Az ívmezőket kétoldalt egy-egy korong díszíti. Az ablak mellvédarchitektúrája is tagolt, középrészen kiemelt. A hangsúly további fokozására az ablak fölé helyezték el a toronyórát, vakolatkeretezése volutás vakolatszalagokkal csatlakozik alatta az ablak zárópárkányához.

A torony legfelső, negyedik szintjét zsalugáteres, félköríves ikerablak tagolja (a valóságban a bal oldali vakablak). Az ablakok alatt baluszteres mellvéd látható, fölöttük a könyöklőpárkány körbefut a toronytesten, s erre „terhelnek” a sarkok kiemelését szolgáló, korinthuszi fejezetes pilaszterek. A fejezeteket négyes tagolású füzérsor köti össze, majd rozettákkal váltakozó konzolsorral kihangsúlyozott erőteljes koronázópárkány zárja le a kompozíciót. Az ívelt felületekből szerkesztett toronysisakot pikkelyes, festett horganybádóg fedi és volutás-gombos díszítésű világítóablakok törik át. Mindezt a legfelső szint ablakkeretezését kisebb léptékben ismétlő, áttört laterna koronázza.

A templomtest nyeregtetős homlokfalának a torony két oldalán megjelenő felületét lágy ívben vezetett, rozettákkal végpontozott vállfal takarja, a széleken egy-egy gombos kőobeliszkkal, szerves átmenetet képezve a homlokzat eltérő magasságú tömegei között.

A két azonos megjelenésű oldalhomlokzatot a keresztház nyeregtetős végfala uralja, benne az emeleti szinten egy hatalmas, félköríves záródású, hármas osztású Vendramin-ablakkal. Fentebb, a nyeregtető oromfalában zsaluleveles körablak világítja meg a padlásteret. E homlokzatok utca felőli oldalának hármas tagolása a főhomlokzat nyílásrendszerét követi, s ablakaik a földszint kvádersávózású felületén négyyszögletű formával, egyszerű sávkeretezéssel, az emelet sarokarmírozásai között pedig íves záródással és szemöldökpárkányos mellvédmezős kiemeléssel készültek. A nyeregtetős keresztházhoz a másik irányból, a hátsó homlokzat felől egy egytengelyes bővítmény csatlakozik, az előbbieken is használt nyílásformákkal – a földszinten egyenes szemöldökű ajtó, az emeleten íves záródású ablak, de csak egyszerű keretezéssel –, amelyhez egy kerek, háromszintes, gömbsüveg sisakkal lezárt lépcsőtorny csatlakozik. A kvádersávózású toronytest az épületen körbefutó főpárkány felett áttört kialakítást kap, a négy üres félköríves nyílás a tömeg könnyítésében játszik jelentős szerepet. E nyílások közötti íves falfelületet egy-egy pilaszter, illetve a nyílások álzáróköves vakolatkeretezése tagolja. A tető félgömb formája felfelé kissé meghúzott, ellentételezve a lenti pillantás perspektivikus torzítását. A hátsó homlokzaton megismétlődik az oldalhomlokzatok képzésének leírt utolsó szakasza, ám itt a szerkesztésből adódóan a nyeregtetős keresztházhoz két oldalról szimmetrikusan csatlakoznak az előbb jelzett lépcsőtornyok.

FÜGGELÉK

1. Pákei Lajos műszaki tervleírása
Kolozsvár, 1902. április 16.
SzUUEL 54.

Tervmagyarázat

A templom tervezete áll 1 drb alapozási, 1 drb földszinti, 1 drb emeleti, 1 drb fedél és torony alaprajzból, 1 drb szembe, 1 drb oldal, és 1 drb hátsó nézetből, 1 drb hossz és 1 drb keresztmetszetből, 1 drb alternatíva rajzból (mely a kis tornyokat a II. emeleti fal elhagyásával ábrázolja) és 4 drb számítási laprajzból. Összesen 10 drb lapon 14 drb rajzból.

A tervezetnél általában szem előtt tar[ta]tott az, hogy mentől kevesebb építési költséggel legalább 300 ülőhely nyerjen elhelyezést, mi jelen esetben el is éretett, mert a földszinten 200 és a karzatokon 100 ülőhely van létesítve.

A templomnak van egy fő és két mellékbejárata. A főbejárat elől van, ahol is az ajtón belépve egy előtérbe jutunk, melyből egy szembe lévő ajtó a templom belsejébe, a baloldali ajtó a karzati lépcsőhöz és a jobb oldali ajtó egy kamrába vezet. Beérve a templom belsejébe szembe egy padok által határolt széles út vezet a templom közép részéhez; jobb és bal felől pedig egy-egy úton az ott elhelyezett padosorokhoz jutunk. A mellékbejáratok a templom jobb és bal felén vannak, ahol is az ajtón belépve egy-egy előtérbe lépünk, ahonnan egy-egy ajtón át, akár a templom földszintjére, akár pedig az ott elhelyezett csigalépcsőkön felmenve a karzatokra juthatunk.

A földszinten öt csoportban vannak a padosorok osztva, és pedig úgy, hogy minden padosor mindkét oldalról megközelíthető legyen és hogy a legtávolabbi ülés is a szószékhez közel essék s az látható legyen. A közép részen egy 36 m² nagyságú tér van, melyből az út torkol. A szószék a főbejárattal szembe levő jobb oldalon van, a padozattól 2.20 m magasságban, alól 4 ülésű papi paddal és egy hátsó előtérbe helyezett, de attól üveges fal által elkülönített lépcsőfeljárattal.

A karzatok kereken vannak elhelyezve és kő pillérekkel alátámasztva a földszinti padozattól 3.80 m magasságban mintázott és festett puhafa korláttal és elől két sorban padokkal. A főbejárat felőli nagyobb karzatra lesz az orgona elhelyezendő, s ugyanitt van a padlásra és toronyba vezető ajtó és egy kamra is. A karzatokra három tölgyfa lépcsőn juthatunk fel, melyek a bejáratnak közvetlen közelében vannak.

A templom szerkezetileg kétoldalt vakolt szilárd téglafalból és kő alapozással van felvéve és a földszinti padozat a talaj színétől 60 cm magasságban van. A földszinten beton és az emeleten fa padozat irányoztatott elő. A középső rész és a karzatok fölötti Rábitz rendszerű sodrony középpel és erősítő ívekkel bíró tűzbiztos gipszboltozat tervezetett. A fedél fa szerkezetű, a templom fölött cseréppel és a tornyokon horgany bádoggal fedve. A templom főpárkány magassága a talaj színétől 10.80 mtz. [métermagasság] a nagytorony pedig 33.50 méter; A templom belsejének legnagyobb magassága 12.00 mtz. [métermagasság]

A templom úgy van tervezve, hogy fűthető is legyen, azon célból, hogy az idővel felolvasások vagy ehhez hasonló czéloknak is megfeleljen.

A bútorzat: A szószék és a papi padok tölgyfából, a többi pedig tölgyfa színre mázolt puhafából vannak előirányozva.

Általában a költségvetés magában foglalja az orgona, harangok, óra és kályhák kivételével az összes építési költséget, beleértve a bútorzatot is; és ha kis tornyok az alternatíva rajzon jelzett módon t. i. II. em. fal nélkül építtetnek fel, úgy a költség 42.461 korona 20 fillér, mely összeg a munkanemek szerint a következő képpen oszlik meg.

I.	Földmunka	220.89
II.	Köműves munka	25 600.40
III.	Kőfaragó munka	1 997.85
IV.	Vasmunka	781.90
V.	Ács munka	4 072.12
VI.	Cserépfedő munka	797.92
VII.	Bádogos munka	3 183.08
VIII.	Szobrász munka	367.00

IX.	Aszt. lak. és máz. m.	3 535.70
X.	Üveges munka	231.83
XI.	Czement burkoló m.	727.13
	Építési összeg	41 515.32
XII.	Bútorzat	2 312.34
	Fő összeg	43 827.66

Levonva a kistornyoknál elérhető megtakarítást 1 186.46

Végösszeg = korona = 42 641.20

2. Pákei Lajos tervezési költség számlája

Kolozsvár, 1902. július 7.

SzUUEL 56.

Költség Számla a Székely-Udvarhelyen építendő Unitárius templom tervezési munkáiról

A Magyarországi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsának 1901 Nov. 13-án 1240 tan. szám alatt kelt megbízása alapján készítettett.

Egy teljes tervezet és Előlmélet és Költség számítás mely áll:

1 drb. Helyszínrajzból, 1 dr. Alapozási, 1 drb. földszinti és emeleti alaprajzokból, 1 drb Előlméleti 1 drb. oldal, 1 drb hátsó nézeti rajzból, 1 drb. Hossz, 1 drb Keresztmetszeti rajzból 2 drb. számítási Alaprajz /Hátsó nézeti alternatív/ rajzokból, 1 drb részletes Előlmélet és Költségvetés, 1 drb. Anyag kimutatás, 1 drb műleírás iratokból.

Külön mappában összesen = 14 darabokból

A Költségvetési összeg = 21.913 frt 83 kr. = 43.827 Kor. 66 fillér

A fent jelzett tervezési műszaki munkák költsége az Építészeti munkák díjszabályzás III osztály 4 tétele szerint tervezet 1.2%

költségvetés 0,5% = 1.7% meteren 43.827 Kor

után 745 Kor 0.7 fillér = 372 frt. 53 Kor.

az az Hétszáznegyvenöt koronát [...]

3. Pákei Lajos építési anyagkiírása

Kolozsvár, 1902. június 16.

SzUUEL 57.

Építési Anyagszükséglet (kivonat) A Székely-Udvarhelyen építendő Unitárius templomhoz

- 1.) 58 öl = 395 köbméter falkő
- 2.) 265.000 darab fali tégl.
- 3.) 650 köbméter /: 1300 szekér :/ homok
- 4.) 196 köbméter /: 14 Vaggen/ oltatlan mész :/ oltott mész
- 5.) 22.000 drb. cserép
- 6.) 240 drb. kupás cserép
- 7.) 400 drb. Czolos deszka /:2 ½ cm:/ 10-12 Czol széles
- 8.) 150 drb. ¾ Czolos deszka, 10-12 Czol széles
- 9.) 80 drb. 2 Czolos deszka

A mennyezethez

- 10.) 5 drb. 5 ½ öles száraz fenyőfa 15/21 cm tiszta faragással
- 11.) 10 drb. 4 ½ öles száraz fenyőfa 15/18 cm tiszta faragással
- 12.) 13 drb. 4 öles száraz fenyőfa 15/18 cm tiszta faragással

A fedélhez

13.) 40 drb. 3–4 öles 12/15 – 14/16 cm fenyőfa gerenda

14.) 90 drb. 5 öles 12/15 – 14/16 cm fenyőfa gerenda

15.) 25 drb. 5–7 öles 18/20 – 21/25 cm fenyőfa gerenda

16.) 15 drb. 4–5 öles 10/16 – 10/20 cm fenyőfa gerenda

17.) 900 drb. 2 öles Czolos lécz (cserépfedés alá)

4. Pákei Lajos levele Vári Albert lelkészhez

Kolozsvár, 1906. május 4.

SzUUEL 63.

E pillanatban vett Juni[?] kelt b. levelére sietek azonnal válaszolni.

Levelének tartalmából látom, hogy a templom elhelyezésének kérdése nehéz feladat leend, de a körülmények és lehetőség szerint ez is meg lesz oldva. Miután azonban a küldött rajz alapján ilyen feladat nem oldható meg kérem nekem egy pontos helyszínrajzot küldeni, ezt ott van ki felvegye, mely helyszínrajz az egész területet, a papi lak külső contourját a mint áll, a szomszédos határvonalakat, a kijelölt (vagy talán már el is kezdett harangozó lak helyzetét, szóval egy az egész területre és mélységére kiterjedő helyfekvési rajzot küldeni, mert csakis ennek alapján lehet az új templom elhelyezését kijelölni. Ezt a kijelölést aztán berajzolom én a mint a helyszínrajzot megkapom.

Ez a helyszínrajz lehet 1:200 esetleg – ha nem nagy terület 1:100-hoz méretben kell felrakva legyen.

Minden egyéb kísérlet hiábavaló munka.

5. Pákei Lajos levele az udvarhelyi unitárius lelkészi hivatalhoz

Kolozsvár, 1906. május 20.

SzUUEL 58.

Fekete Beniámin értesített, hogy az Udvarhelyi templom földadását a jövő héten megkezdí. Az alapfalak kitűzésére mellékelve küldöm a munkatervet s a munka előhaladása szerint a többi rajzok és részletek sorozatát. Kérem ennek valamint a további küldendőknél kézbesítését a vállalkozónak megjegyezvén hogy a lelkészi hivatalnak ezekkel a rajzokkal semmi hivatalos más eljárása nincsen és nem lesz csak jegyzék szerint feljegyzése hogy kézbesítettett a vállalkozónak.

6. Pákei Lajos levele az udvarhelyi unitárius lelkészi hivatalhoz

Kolozsvár, 1907. január 6.

SzUUEL 60.

Mellékelve küldöm az asztalos, lakatos munkák munka tervét 5 rajzlapon. A még hátra levő pad-sorok, szószék tervezését rövid idő alatt szintén küldeni fogom.

Ismételve kérem Fekete vállalkozó úrnak meghagyni

1.) hogy ezek a rajzok, valamint a többiek eredeti példányok melyeket köteles vállalkozó lemásoltatni (mert ezek másolására nem csak a munkatervek után járó szabályszerű % díjazás nem fedezik a min. tervezési költség kiadást, de az eredetiek is nekem több készpénz kiadásba kerülnek mint a mennyit felszámítottam.) Ezen kívül mindig tájékoztatlan vagyok egy s más irányban az eredeti tervek hiánya miatt. Szóval ezek a munkatervek lemásolás után vissza küldendő.

2.) Miután egyes nyílások (ajtók, ablakok) kiviteli méreteiről tájékoztatva nem vagyok, arra az esetre ha méret differenciák vannak p. o. ha a kivitelben a méretek nem találhatnak a munka terv méreteivel: ha nem nagy a különbség az asztalos munkát, illetve az azokban általam kijegyzett méreteket kell a kivitel (nyílások, stb. idomítani. Mert bontások, nyílás nagyobbítások csekély különbözethnél kárára volnának az épületnek.

3.) Miután az ablakok költséghiány miatt csak egy részűek (szimpla) már most a templom fűtése esetében azok izzadni, azokról víz fog lecsorogni tehát szükséges az ablakok belső „alsó” tokjaira egy

kis bádóg csatornát 5-5 cm készíteni a melybe a víz felgyűl s innen egy kis 2-3 cm csőven lecsorog, csepeg az ablak parapet magasságából (nem kell levezető cső a falon le hanem csak kurta felső cső. Alatta – hová az csepeg – egy edényt kell tartani. Ez a legegyszerűbb megoldás.

4.) A torony zsaluknak nyitható részei a tervben jelezve vannak.

7. A székeludvarhelyi unitárius templom terv- és iratanyagának jegyzéke

Az alábbi, általam összeállított tervjegyzék a jelenleg ismert, építéssel kapcsolatos terveket és dokumentumokat tartalmazza. A listában az egyes tételeknél a tervlapok feliratait dőlt szedéssel emeltem ki.

SzUUEL 00.

A Székeludvarhelyi unitárius templom tervezete, dosszié a belső oldalon tartalomjegyzékkel

Tartalom:

A. Helyszínrajz 1 drb.

B. Alapozás és fedél reá nézet 1 drb.

C. Földszinti és Emeleti alaprajz 1 drb.

D. Előlnézeti rajz 1 drb.

E. Oldalnézeti rajz 1 drb.

F. Hátsónézeti rajz 1 drb.

G. Hosszmetszeti rajz 1 drb.

H. Keresztmetszeti rajz 1 drb.

I. és J. Számítási alaprajz 2 drb.

K. Hátsónézet /: Alternatív :/ 1 drb.

L. Műleírás 1 drb.

M. Részlet. Előlméret, Költség 1 drb.

N. Anyagkimutatás 1 drb.

Jegyzet. N jelű Anyagkimutatás elküldetett 1902 Jun. hó 18.

Összesen 14 darab a mappában

Kolozsvár 1902. Április hó.

Alaprajzok, helyszínrajzok

SzUUEL 48.

A székeludvarh. templom elhelyezési terve

– szakadozott, gyűrött (pausz)papír, fénymásolat, akvarell, piros ceruzával a hátoldalon: 46 – restaurált, 58 x 81 cm

– aláírás, pecsét, Kolozsvár 1906 Jun 9.

hátsó oldalán: *Jött jun. 10-én. A templom elhelyezési terve / 3.*

– BENEDEK-PÁL 2021, 46. szám

SzUUEL 38.

[cím leragasztva] *elhelyezése / Helyszínrajz / 1:500*

– rajzpapír (sarkoknál sérült), tus, akvarell színezéssel, ragasztott fedőrajzokkal, piros ceruzával: 38; tintával: A – restaurált, 30 x 43,5 cm

1. fedőrajz: módosított helyszínrajz

2. fedőrajz: kataszteri térképmásolat telekméretekkkel [...] *iktási térképről lemásolva. Mércze: 1" = 20°*

– Székeludvarhely III/15-én. Tanúk: Péter Lajos, Fekete Beniámin, Gábor Ferenc (aláírása)

– BENEDEK-PÁL 2021, A.38. szám

SzUUEL 02.

A Székelyudvarhelyi unitárius templom tervezete / Földszinti alaprajz / Emeleti alaprajz

- kartonra ragasztott papír, színezett piros ceruzával: 2; tintával: C – restaurált, 46 x 66 cm
- aláírás, pecsét, *Kolozsvár 1902. April 16.*
- *Székelyudvarhely 1906 III/15-én. Tanúk: Péter Lajos, Fekete Beniámin, Gábor Ferenc* (aláírása)
- BENEDEK-PÁL 2021, 2. C. szám

SzUUEL 12.

A Székelyudvarhelyi unitárius templom tervezete / Számítási terv / Földszinti alaprajz / Emeleti alaprajz

- szakadt krétázott papír, akvarell színezéssel, piros ceruzával: 12; tintával: I – restaurált, 55 x 41 cm
- aláírás, pecsét, *1902 Április hó*
- *Székelyudvarhely 1906 III/15-én. Tanúk: Péter Lajos, Fekete Beniámin, Gábor Ferenc* (aláírása)
- BENEDEK-PÁL 2021, I.12. szám

OMF. 12014.53.

Székelyudvarhely / Földszinti alaprajz / Emeleti alaprajz / Kolozsvár 1902 / Pákei Lajos 1907

- papír, kékmásolat, rajta eredeti aláírással, pecséttel
- „Az alaprajzok tervlapjának cianidos eljárással készített másolata.” FEHÉR 2015, 522, 1018. jegyzet

SzUUEL 43.

A székely[!] udvarhelyi unitárius templom / Földszinti alaprajz

- gyűrt, vékony pauszpapír, szakadt (2 darabban), tus, színes ceruza – restaurált, 57,5 x 66 cm
- a lap alján apróbetűs ceruzabejegyzés
- aláírás, pecsét, *1906. Május hó 28.*
- hátsó oldalán: *Jött máj. 30. Földszinti alaprajz / 2*, piros ceruzával a hátoldalon: 42
- BENEDEK-PÁL 2021, 43. szám

SzUUEL 26.

Számítási terv alaprajzokkal

- szakadt, gyűrt, krétázott, vastag papír, ceruza, piros ceruzával: 26 – restaurált, 60 x 62 cm
- aláírás, pecsét, *Kolozsv. 1906*
- BENEDEK-PÁL 2021, 26. szám

SzUUEL 03.

A Székelyudvarhelyi unitárius templom tervezete / Földközi alaprajz / Fedél alaprajz

- kartonra ragasztott papír, színezett, piros ceruzával: 3; tintával: B – restaurált, 46 x 66 cm
- aláírás, pecsét, *Kolozsvár April 16.*
- *Székelyudvarhely 1906 III/15-én. Tanúk: Péter Lajos, Fekete Beniámin, Gábor Ferenc* (aláírása)
- BENEDEK-PÁL 2021, 3.B. szám

SzUUEL 13.

A Székelyudvarhelyi unitárius templom tervezete / Számítási terv / Földközi alaprajz / Fedél alaprajz

- szakadt, krétázott papír, akvarell színezéssel, piros ceruzával: 13; tintával: J – restaurált, 55,5 x 41,5 cm
- aláírás, pecsét: *1902 Április hó*
- *Székelyudvarhely 1906 III/15-én. Tanúk: Péter Lajos, Fekete Beniámin, Gábor Ferenc* (aláírása)
- BENEDEK-PÁL 2021, J.13. szám

SzUUEL 10.

Sz. udvarhelyi unitárius templom / Földközi alaprajz

- vékony pauszpapír, szakadt, gyűrt, fénymásolat – restaurált, 48 x 65 cm
- aláírás, pecsét, *Kolozsvár, 1906 Május 20*
- hátsó oldalán: *Jött máj. 22. A templom földszinti laprajza / 1.*
- BENEDEK-PÁL 2021, 10. szám

Homlokzatok, metszetek

SzUUEL 04.

A Székelyudvarhelyi unitárius templom tervezete / Szembe nézet

- kartonra ragasztott papír, akvarell színezéssel, piros ceruzával: 4; tintával: D – restaurált, 46 x 66 cm
- aláírás, pecsét, *Kolozsvár 1902 Aprilis hó 16.*
- *Székelyudvarhely 1906 III/15-én. Tanúk: Péter Lajos, Fekete Benjámin, Gábor Ferenc* (aláírása)
- BENEDEK-PÁL 2021, 4. II. szám

MUEKvGyLt 9.23.

A székelyudvarhelyi unitárius templom / Szembe nézet

- kartonra ragasztott tervlap szépia fotókópiája, vö. OMF. K 12228
- a tervlap az akvarellal színezett főhomlokzatot – SzUUEL 04 – ábrázolja
- aláírás, pecsét, *Kolozsvárt 1902 Aprilis hó 16.*
- „A székelyudvarhelyi unitárius templom Pákei Lajos által készített terve (főhomlokzat, 1902).” FEHÉR 2015, 521, 355. k.

OMF. K 12228.

Székelyudvarhelyi unitárius templom / Építés alatt

- kartonra ragasztott tervlap fotókópiája, 21,5 x 30 cm, vö. MUEKvGyLt 09.23
- a tervlap az akvarellal színezett főhomlokzatot – SzUUEL 04 – ábrázolja
- tervlapon aláírás, pecsét, felirata: *A székelyudvarhelyi unitárius templom / Szembe nézet / Kolozsvárt 1902 Aprilis hó 16. / Pákei*
- „Főhomlokzat.” FEHÉR 2015, 522, 1018. jegyzet

SzUUEL 27.

Sz. udvarhelyi unitárius templom főhomlokzata

- szakadt, gyűrött papír, kékmásolat – restaurált, 75 x 99 cm
- aláírás, pecsét, *Kolozsvár, 1906 Aug 29.*
- fekete ceruzával a hátoldalon: *Az udvarh templom*
- BENEDEK-PÁL 2021, 27. szám

OMF. K 12095.

Sz. Udvarhelyi unitárius templom főhomlokzata

- papír, fénymásolat
- „Főhomlokzat.” FEHÉR 2015, 522, 1018. jegyzet

SzUUEL 24.

Sz. udvarhelyi unitárius templom főhomlokzata

- szakadt, hiányos, krétázott papír, fénymásolat (kasírozott) – restaurált, 55 x 82 cm
- hátoldalon piros ceruzával: 24
- BENEDEK-PÁL 2021, 24. szám

MÉM 70.700.

– a SzUUEL 04 főhomlokzat fotómásolata kartonra ragasztva, az *Architecture L. de Pákey* c. mappába gyűjtve, vö. MUEKvGyLt 9.23, és a OMF. K 12228 fotókópiával

- karton 21 x 25 cm
- felirat a tervlapon: *A székelyudvarhelyi unitárius templom / Szembe nézet / Kolozsvárt 1902 Aprilis hó 16. / Pákei*
- felirat a fotón: *Székelyudvarhelyi unitárius templom / terv Pákei*
- felirat a kartonon: *Kirche in Sz. Udvarhely*

SzUUEL 05.

A Székelyudvarhelyi unitárius templom tervezete / Oldal nézet

- kartonra ragasztott papír, lavírozással, piros ceruzával: 5; tintával: E – restaurált, 46 x 66 cm
- aláírás, pecsét, *Kolozsvár 1902 Aprilis hó 16.*
- *Székeljudvarhely 1906 III/15-én. Tanúk: Péter Lajos, Fekete Beniámin, Gábor Ferenc* (aláírása)
- BENEDEK-PÁL 2021, 5.E. szám

SzUUEL 23.

- oldalhomlokzat
- szakadt, hiányos, gyűrött, krétázott papír, fénymásolat – restaurált, 60 x 81 cm
- aláírás, pecsét, felirat a tervlapon: *1906 Aug. 25.*
- hátoldalon piros ceruzával: 23
- BENEDEK-PÁL 2021, 23. szám

SzUUEL 06.

A Székeljudvarhelyi unitárius templom tervezete / Hátulsó nézet

- kartonra ragasztott papír, lavírozással, piros ceruzával: 6; tintával: F – restaurált, 46 x 66 cm
- aláírás, pecsét, *Kolozsvár 1902 Aprilis hó 16.*
- *Székeljudvarhely 1906 III/15-én. Tanúk: Péter Lajos, Fekete Beniámin, Gábor Ferenc* (aláírása)
- BENEDEK-PÁL 2021, 6.F. szám

SzUUEL 34.

Sz. udvarhelyi unitárius templom hátsó homlokzat

- gyűrött, savas, szakadt krétázott papír, fénymásolat – restaurált, 62 x 86 cm
- aláírás, pecsét, *1906 Aug. 26.*
- hátsó oldalán: *Jött aug. 27-én. Hátulsó nézet 9 drb*, piros ceruzával: 34
- BENEDEK-PÁL 2021, 34. szám

SzUUEL 39.

A székeljudvarhelyi unitárius templom – alternativa / Hátulsó nézet

- szakadt, gyűrött, vékony pauszpapír, tus – restaurált, 26 x 46 cm
- aláírás, pecsét, *1902. Április hó.*
- *Székeljudvarhely 1906 III/15. Tanúk: Péter Lajos, Fekete Beniámin, Gábor Ferenc* (aláírása)
- hátoldalon piros ceruzával: 39; tintával: K
- BENEDEK-PÁL 2021, 39. szám

SzUUEL 07.

A Székeljudvarhelyi unitárius templom tervezete / A. B. hossz metszet

- kartonra ragasztott papír, akvarell színezéssel, piros ceruzával: 7; tintával: G – restaurált, 46 x 66 cm
- aláírás, pecsét, *Kolozsvár 1902 Aprilis hó 16.*
- *Székeljudvarhely 1906 III/15-én. Tanúk: Péter Lajos, Fekete Beniámin, Gábor Ferenc* (aláírása)
- BENEDEK-PÁL 2021, 7.G. szám

OMF. 12014.54.

A székeljudvarhelyi unitárius templom tervezet / A-B Hossz. metszet / 1907 Pákei Lajos

- kékmásolat, aláírással, pecséttel
- „A hosszmetszet cianidos eljárással készített másolata.” FEHÉR 2015, 522, 1018. jegyzet

SzUUEL 21.

- hosszmetszet, keresztmetszet, szószék szemből nézet
- méretezett ceruzarajz, szennyezett, krétázott rajzpapír – restaurált, 72,5 x 59 cm
- aláírás, pecsét, *Kolozsv. 1906*
- hátoldalon piros ceruzával: 21
- BENEDEK-PÁL 2021, 21. szám

SzUUEL 22.

Sz. udvarhelyi unitárius templom hosszmetsete

– szakadt, hiányos, krétázott papír, fénymásolat – restaurált, 60 x 87,5 cm

– aláírás, pecsét, *Aug. 25. 1906*

hátsó oldalán: *Hosszmetset 11. drb*, piros ceruzával: 22

– BENEDEK-PÁL 2021, 22. szám

SzUUEL 08.

A Székelyudvarhelyi unitárius templom tervezete / C. D. kereszt metset

– kartonra ragasztott papír, akvarell színezéssel, piros ceruzával: 8; tintával: H – restaurált, 46 x 66 cm

– aláírás, pecsét, *Kolozsvár 1902 April 16.*

– *Székelyudvarhely 1906 III/15-én. Tanúk: Péter Lajos, Fekete Benjámin, Gábor Ferenc* (aláírása)

– BENEDEK-PÁL 2021, 8.H. szám

SzUUEL 36.

Sz. udvarhelyi unitárius templom keresztmetsete

– krétázott papír, szakadt, gyűrt, fénymásolat – restaurált, 61,5 x 77 cm

– aláírás, pecsét, *1906 Aug. 25.*

hátsó oldalán: *Jött aug. 27. Kereszt metset / 20 drb*. piros ceruzával: 36

– BENEDEK-PÁL 2021, 36. szám

SzUUEL 01.

– főhomlokzat kerítésrészlettel és oldalhomlokzattal

– ceruza, szakadt, hiányos krétázott papír – restaurált, 69 x 59 cm

– aláírás, pecsét, *Kolozsvár, 1906*

– BENEDEK-PÁL 2021, 1. szám

MUEKvGyLT 9.24.

– két homlokzat, két alaprajz

– kartonra ragasztott tervlapfotó, vö. OMF. K 12229

– a tervlap felirata: *A székelyudvarhelyi unitárius templom tervezete / Oldal nézet / Hátsó nézet / Földszinti alaprajz / Emeleti alaprajz / Kolozsvárt 1902 / terv. Pákei Lajos*

– „A székelyudvarhelyi unitárius templom Pákei Lajos által készített terve (1902).” FEHÉR 2015, 520, 354. k.

OMF. K 12229.

Székelyudvarhelyi unitárius templom / Építés alatt – oldal- és hátsóhomlokzatok, földszinti és emeleti alaprajzok

– fotó kartonra kasírozva, 27 x 36,5 cm, vö. MUEKvGyLt.09.24

– tervlapon aláírás és felirat: *A székelyudvarhelyi unitárius templom tervezete / Oldal nézet / Hátsó nézet / Földszinti alaprajz / Emeleti alaprajz / Kolozsvár 1902 / terv Pákei Lajos*

– „hátsó és oldalnézet az alaprajzokkal.” FEHÉR 2015, 522, 1018. jegyzet

Részletrajzok

SzUUEL 09.

Sz:4 / Cordon párkány / Lábazati párkány

– szakadt, gyűrt pauszpapír, ceruza, színes ceruza – restaurált, 45 x 69 cm

– aláírás, *1906. Jul. 24.*

hátsó oldalán: *Jött július 26. Párkány 4*, piros ceruzával: 9

– BENEDEK-PÁL 2021, 9. szám

SzUUEL 14.

Az udvarhelyi templom / A hátsó kerek-torony fő párkánya / A hátsó kerek-tornyok könyöklő párkánya / architráv / A pillér a kerek toronynál

- vékony, szakadt, gyűrt pauszpapír, ceruza, színes ceruza – restaurált, 106 x 110 cm
- tervlapon megjegyzés: *A kerekesség [?] a két hátsó toronynál ablak (zsalu) nélkül marad, mint nyitott rész, belül is levakolva. A [...] melyet a kerekesség [?] lefed[...]*
- aláírás, [1906?] szept. 2,
- hátsó oldalán: *Jött szept. 4-én Kis torony. Párkányrajzok 14 – drb, piros ceruzával: 14*
- BENEDEK-PÁL 2021, 14. szám

SzUUEL 15.

Sz. Udvarhelyi unit. templom / Kupola feletti párkány / Orompárkány

- vékony, szakadt, gyűrt pauszpapír, ceruza, piros ceruzával: 15 – restaurált, 108 x 147 cm
- aláírás, 1906. szept. 19.
- hátsó oldalán: *Jött szept. 20. Kupola fölötti párkány 17 drb*
- BENEDEK-PÁL 2021, 15. szám

SzUUEL 19.

Udvarhelyi templom / Szobrásmunka részletek / A főbejárat feletti triglif /

A főbejáratnál a jön oszlopfej melletti oszlop / A hátsó tornyok oszlopai / A főbejárat melletti oszlopláb / A hátsó torony oszlopláb

- vékony, szakadt, gyűrt pauszpapír, ceruza, színes ceruza – restaurált, 112 x 142 cm
- aláírás, 1907. Márc. 25.
- magyarázó megjegyzések méretezéssel: *Az oszlopok törzs és oszlopfej alatti méretezett rajzai elküldettek (miután ez sem lett vissza küldve nem tudom megadni) de az alaprajzról kell leolvasni, a felső szélesség (mert felfele keskenyedik) 4-5 cm-rel keskenyebb.*
- hátdoldalon piros ceruzával: 19
- BENEDEK-PÁL 2021, 19. szám

SzUUEL 20.

Az udvarhelyi templom / A főbejáró Jon oszlop fej és láb / [1906?] Szept. 5.

- vékony, szakadt, gyűrt pauszpapír, ceruza – restaurált, 107 x 144 cm
- aláírással
- hátsó oldalán: *Jött szept. 7. Kőfaragó munka 16 drb, piros ceruzával: 20*
- BENEDEK-PÁL 2021, 20. szám

SzUUEL 25.

Az udvarhelyi templom füzérdíszének rajza

- szakadt, gyűrt, vékony pauszpapír, ceruza – restaurált, 96 x 122 cm
- aláírás, 1906 Márc. 26
- hátsó oldalon: oszlopláb és fejezet ceruzarajza, piros ceruzával: 25
- BENEDEK-PÁL 2021, 25. szám

SzUUEL 28.

A piramisok alatti postament / lábazat

- szakadt, gyűrt, vékony pauszpapír, ceruza, színes ceruza – restaurált, 43 x 85 cm
- megjegyzés 1: *Eddig persze jobb ha kőből jön, de ha nincs így felvéve s költség nincs reá hát készülhet téglából s ekkor horgany bádoggal bevonandó, ez olcsóbb és tartós.*
- megjegyzés 2: *35 kor 20 fillérrel több kőből*
- hátdoldalon piros ceruzával: 28
- BENEDEK-PÁL 2021, 28. szám

SzUUEL 29.

Torony óra feletti párkánya / Az óra alatti ablakkeret / Az óra alatti ablakkeret oszlop feletti párkány /

Ablakkeret alatt pillérfej – a rajzon feltüntetett profilok római számozása a SzUUEL 24 főhomlokzati rajzon van feltüntetve

– szakadt, gyűrött, vékony pauszpapír (jobb oldala hiányzik), ceruza, színes ceruza – restaurált, 110 x 116 cm

– aláírás, *Kolozsv 190[6?]*

hátsó oldalán: *Jött szept. 2. Párkány rajzok 14 drb.* piros ceruzával: 29

– BENEDEK-PÁL 2021, 29. szám

SzUUEL 30.

Az udvarhelyi templom / A torony harmadik emeleti főpárkánya / Consola a torony III. emeletén / a Consolák közti korong

– szakadt, gyűrött, vékony pauszpapír, ceruza, színes ceruza – restaurált, 102 x 120 cm

– „A torony harmadik emeleti főpárkánya” cím után: *nem tudom, erről ment rajz? ismét készítettem (persze ez nem találhat az előbb küldöttel)*

– aláírás, *1907. Marcz. 26*

Hátoldalon körkeret profilrajza megjegyzéssel: *Ide vagy óra jön, vagy semmi miután óra most nem jöhet, kell úgy készíteni mint martonoson, római betűkkel, két mánussal. Ablak semmi esetre sem kell ide. – A római betűkről annak idején kell írni, mert küldhetek rajzot – ha kell.*

hátoldalon piros ceruzával: 30

– BENEDEK-PÁL 2021, 30. szám

SzUUEL 31.

Az udvarhelyi templom / A főpárkány részlete / Az ablak fed-párkánya / Ablak keret / Ablak keret a közép kerek ablaknál a quaderezéssel / Az ablak könyöklő / Az ablak lábazat

– szakadt, gyűrött, vékony pauszpapír, ceruza, színes ceruza – restaurált, 60 x 148 cm

– aláírás, *1907. Aug. 7.*

hátsó oldalán: *Jött aug. 10. Ablak keret 6 drb [?],* piros ceruzával: 31

– Benedek-Pál 2021, 31. szám

SzUUEL 32.

Sz. udvarhely [...] bimbós fejezetű oszlop, virágos rozetta rajza

– szakadt, gyűrött, vékony pauszpapír eredetileg több darabban, ceruza, színes ceruza – restaurált, 147 x 165 cm

– aláírás, *1906. Aug. 31.*

hátsó oldalán: *Jött szept. 2. Kőfaragó munka részletrajza 13 drb,* piros ceruzával: 32

– BENEDEK-PÁL 2021, 32. szám

SzUUEL 33.

– [...]M

– párkányrajz (a profilnál körbevágva, cím levágva)

– szakadt, gyűrött, vékony pauszpapír, ceruza, színes ceruza, piros ceruzával: 33 – restaurált, 53 x 84 cm

– több megjegyzés, közte: *vagy egy fedlap kőből 15 cm mely 12 cm vastag [...] vagy az egész téglából és teteje beborítva zinkbádoggal, így is tartós*

– *1907. Márcz. 26.*

– BENEDEK-PÁL 2021, 33. szám

SzUUEL 35.

– a hátsó tornyok művezetési részletei

– szakadt, gyűrött, vékony pauszpapír, ceruza, színes ceruza – restaurált, 27 x 41 cm

– bejegyzések:

– *deszka gömbboltozat nádolva, vakolva képezi a mennyezetet*

– *közönséges deszkából összeszegzett fedél 0.70-0.75 cm magas. Burkolata cizinkeztetett vasbádóg. 4 ablak nyitva zsalu nélkül.*

„a” gerenda darab porondos mázolóssal min a falszíne. Az esetleges (csapó eső, szél) a víz levezetésére semmi csatorna nem kell. Belől simán levakolva meszelve.

– aláírás, 1906 Szept. 24.

hátsó oldalán: *Jött szept. 25. A kis tornyok ablakai / 25 drb*, piros ceruzával: 35

– BENEDEK-PÁL 2021, 35. szám

SzUUEL 37.

– *Sz. udvh. unit. templom / Torony főpárkány*

– szakadt, gyűrött, vékony pauszpapír, ceruza – restaurált, 103 x 148 cm

– megjegyzés: *Jött szept. 21. A torony főpárkány rajza / 19 drb*, piros ceruzával: 37

hátoldalon pilaszterfejezet ceruzarajza

– aláírás, 1906 szept. 20.

– BENEDEK-PÁL 2021, 37. szám

MUEKVGYLT 9.18

– szószék terve, szemből és oldalnézet, alaprajz

– karton, ceruza

SzUUEL 11.

– *Szószék Nézet / Oldalnézet*

– szakadt kékmásolat, piros ceruzával: 11 – restaurált, 44 x 39 cm

– olvashatatlan kézírás (feltehetőleg aláírás, dátum)

– BENEDEK-PÁL 2021, 11. szám

SzUUEL 40.

– szószék alaprajza *Az udvarhelyi unitárius templom szószéke / CD metszet* felirattal

– szakadt papír, kékmásolat, piros ceruzával: 40 – restaurált, 24,5 x 25,5 cm

– aláírás, pecsét, 1907 Apr 2

– fekete ceruzával a hátoldalon: *Az udvarh templom*

– BENEDEK-PÁL 2021, 40. szám

SzUUEL 41.

– szószék alaprajza *Az udvarhelyi unitárius templom szószéke / AB metszet* felirattal

– szakadt papír, kékmásolat – restaurált, 24 x 25 cm

– aláírás, pecsét, *Kolozsv 1907. Ápr 2.*

– BENEDEK-PÁL 2021, 11. szám

SzUUEL 50.

– alaprajzrészlet szószékekkel (leírást lásd a SzUUEL 55. lapon)

– vékony, szakadt, gyűrött pauszpapír, ceruza, színes ceruza, piros ceruzával: 50 – restaurált, 23,5 x 29 cm

– BENEDEK-PÁL 2021, 50. szám

OMF. K 12167.

– *Nézet / Oldalnézet / AB metszet / CD metszet*

– papír, fénymásolat

– pecsét

– a lap tetején kézzel írva utólag: *A tordai unit. templom*

SzUUEL 16.

– *Karzati mellvéd / Nézet / Metszet / A profilja / B. A kerekesség*

– vékony, szakadt, gyűrött pauszpapír, ceruza, piros ceruzával: 16 – restaurált, 35 x 54 cm

– aláírás, 1907. Márcz. 26.

– BENEDEK-PÁL 2021, 16. szám

SzUUEL 17.

- Sz. udvarhelyi unitárius templom / Padok elrendezési terve a megrendeléshez / Karzati alaprajz
 - vékony, szakadt, gyűrött pauszpapír, tus, színes ceruza – restaurált, 47 x 52 cm
 - aláírás, pecsét, 1907 Jan 10
- hátdoldalon piros ceruzával: 17
- BENEDEK-PÁL 2021, 17. szám

SzUUEL 18.

- Sz. Udvarhelyi unitárius templom / [...] Padok / Metszet A-B-nél / Padvégek D-nél
 - vékony, szakadt, gyűrött pauszpapír, tus, színes ceruza – restaurált, 44 x 60 cm
 - aláírás, pecsét, 1907. Jan. 10
- hátdoldalon piros ceruzával: 18
- BENEDEK-PÁL 2021, 18. szám

SzUUEL 55.

- leírás a szószékhez
 - pausz (alaprajzrészlettel, talán az SzUUEL 50-es rajzból), tus
- Az udvarhelyi unitárius templom szószéke

Magyarázat:

A szószék körül van 3 ülés. Az első a papi és a püspöki. A két falmelletti 2 presbiteri ülés.

A pap balfelől ül és balra megy a szószékbe a berajzolt lépcsőn fel. Elöl van egy kezdő lépcső. Falainban [?] egy tapet ajtó (El kell zárni a légáramlás miatt is egy ajtóval. 0.85 széles és 2.00 vagy 1.95 magas.

Innen indul fel a 15ik lépésre felérkeznek a szószék padozatára. – Tehát a feljáró lépcső áll 15 lépcsőből mérete = A lépcső széles = 0.80. A karfa ezen kívül. Egy lépcsőfok magassága = 15 cm a rálépés szélessége a közepén mérve 0.30 = 30 cm.

A lépcső (a szabadon álló rész) megerősítésének számos módja van. – A lépcső fenyő deszkából készül, stb.

A szószék körüli, közösség számára való padsorok annyiban változnak hogy rövidebbre kell szabni a szószék körül 0.60, 0.85 beugrásokkal, hogy a szószék körül szabadabb hely legyen. – Mindkétfelől. A szószék elhelyezése stb. a mellékelt tervezet szerint eszközölendő.

Kolozsvár 1907. Április hó 6.

Pákei

Eredeti rajz. Másolat nem vétetett ez is visszaküldendő.

- piros ceruzával: 55

SzUUEL 42.

- lépcsőterv: Alaprajz / metszet / papilak felőli rész
 - vékony, szakadt, gyűrött pauszpapír, ceruza, színes ceruza – restaurált, 66 x 80 cm
 - aláírás, 1907. Márcz 26.
- hátdoldalon piros ceruzával: 42
- BENEDEK-PÁL 2021, 42. szám

SzUUEL 44 (SzUUEL 48)

- művezetési skicc toronyhomlokzathoz
 - Jegyzet: Torony falvastagság a korinthuszi pillér beleszámításával 0.63-0.64 tehát 2 téglás, egészen az oszlop tetejéig onnan lehet a tervrajzon megadott vastagság, mert itt a fal a pillér vastagságában kiugrik s ily vastag egész körül
 - 2. A B pillér megszélesítésével az ablak kisebb lesz = 1.15 méter, valamivel alacsonyabban is jön.
 - 3. C falkirakás
 - 4. A zsalu olyan mélyen jön mint a többi ablakok a külső faltól.
- A torony 4 oldalán 2-2 zsalu jön, de a kettős ablakok közül egyik nyitható, másik befalazott a mint az alaprajz mutatja. –*
- A kör ablakrész esetlege lehet befalazott, de jobb ha a nyitott ablakoknál szintén nyitott marad.*
- vékony, szakadt, gyűrött pauszpapír, ceruza, tus, piros ceruzával: 44 – restaurált, 27 x 29 cm

– aláírás, 1906. szept. 23.

hátsó oldalán: *Jött szept. 25. A nagy torony harangablakainak részlete / 20 drb, piros ceruzával: 48*

– BENEDEK-PÁL 2021, 44, 48. szám

SZUUEL 45.

– *Sz.udvarhelyi unitárius templom / A kis torony kupolája / 1:10*

– vékony, szakadt, gyűrt pauszpapír, ceruza – restaurált, 42 x 53,5 cm

– tussal írt jegyzetek:

1. *A kistorony elmaradt gombrajza és a kis kupola köríveinek pontosabb mérete*

2. *A szept. 26-án hozzám intézett le. lapon kérdésére vonatkozólag:*

Most miután a legfelső torony (tégla)rész köríves ablakváll párkányába fel vett vastartó szükségtelen, mert egy ablak be lesz falazva tehát a tétel elmarad. Ahol nyitva marad az ablak – és a másikon is ezt a széles ab választó párkányt lehet fából készíteni és rabitzal burkolva, mert ez olyan színű kell legyen mintha falból volna, illetve kőből, de ezt festik porond és olajfestéssel. A vakablaknál esetleg kirakható téglával. A két nyílás felett terhelő ív kell jöjjön. –

Nem tudom írtam-e hogy az ablak fájának mélysége 16 cm² mert a rajzban 20at rajzoltak az irodába. Ha 20ra van véve úgy is jó csak minden ablak egyforma mélyen kell álljon a falszinttől.

Pákei

– aláírás, 1906. szept. 26.

hátsó oldalán: *Jött szept. 27. A kistornyok kupolája / 22 drb, piros ceruzával: 45*

– BENEDEK-PÁL 2021, 45. szám

SZUUEL 47.

– párkányrajz

– vékony, szakadt, gyűrt pauszpapír, ceruza, színes tus – restaurált, 50 x 60 cm

– színes tusbejegyzés: *ez hova jön, mert a fedkövek vastagsága csak 0.20 méter vastagra vannak elő írva*

piros ceruzával a hátoldalon: 47

– BENEDEK-PÁL 2021, 47. szám

SZUUEL 49.

– homlokzatrészlet *Az udvarhelyi templom / Az Iső emeleti rész*

– vékony, szakadt, gyűrt pauszpapír, ceruza, tus – restaurált, 25 x 36 cm

– aláírás, pecsét, 1906. Aug 7.

hátsó oldalán: *Jött aug. 10. Főbejárat terve / 7 drb, piros ceruzával: 49, halvány kivitelezői ceruzabejegyzés*

– BENEDEK-PÁL 2021, 49. szám

SZUUEL 51.

– *Tervrajz az unitárius egyház által építendő új harangozó lakról. Bethlen utca / Méret 1:100 / Alapzat / Földszinti alap. / Nézet az udvar / a, b metszet*

– vastag, sérült, gyűrt rajzpapír, tus, színezett, piros ceruzával: 51

– restaurált, 27 x 33 cm

– átvétel: *Székeludvarhely 1906. III/5 Fekete Beniamin*

hátsó oldalán:

Sz. 291–1906/Jan. jóváhagyatott a Magyarországi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsának Kolozsvárt 1906 évi április hó 8-án tartott ülésében. / Nagy Lajos egyházi főjegyző, h. elnök / Végh Mihály titkár

– pecsét: *Magyarországi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa*

– *sz.udvarhely 906. márt. 15. Deák Lajos gondnok / Vári Albert lelkész / Tanuk: Gábor Ferenc / Péter Lajos / Fekete Beniamin*

– BENEDEK-PÁL 2021, 51. szám

MUEKVGYLT 9.22

– kartonra ragasztott fotó (a templom bejárat felőli távlati képe)

OMF. K 12235.

Unitárius templom- és tervlapfotók, kartonra kasírozva. Ceruzával a fotó alá felírva: *Székelyudvarhely / Bölön / Brassó*

Székelyudvarhely u. t. (12 x 17 cm)

– Bölön u. t. (12 x 17 cm)

– Brassó u. t. főhomlokzata *Homlokzat* (12 x 17 cm)

Írott dokumentumok

SzUUEL 52.

Építési napló

– nyomtatvány, 20 oldal

– bejegyzések kézzel 1906. 06. 25 – 1907. 08. 18. között, piros ceruzával: 52

SzUUEL 53.

Vállalati feltételek

– vállalkozói szerződés I–IV. pontban, fogalmazvány, keltezés, aláírás nélkül – 2 oldal

– papír, toll, piros ceruzával: 53

SzUUEL 54.

Tervmagyarázat – műleírás-kézirat – 3 oldal

– papír, toll, piros ceruzával: 54; tintával: L

– aláírás, pecsét, *Kolozsvár 1902 Ápril hó. 16.*

hátsó oldalán: *Sz. udvarhely 906 mart 15-én*

SzUUEL 56.

– *Költség Számla a Székely-Udvarhelyen építendő Unitárius templom tervezési munkáiról*

– papír, toll, bélyeg – 1 oldal, piros ceruzával: 56

– pecsét, aláírás, *Kolozsvár, 1902 Julius hó 7-én*

SzUUEL 57.

– *Építési Anyagszükséglet (kivonat) a Székely-Udvarhelyen építendő Unitárius templomhoz*

– papír, toll, bélyeg – 1 oldal, piros ceruzával: 57

– pecsét, aláírás, *Kolozsvár, 1902 Jun hó*

SzUUEL 58.

Pákei Lajos levele Az udvarhelyi unitárius egyházközség tiszteletes Lelkészi Hivatalának

– papír, toll – 1 oldal, piros ceruzával: 58

– aláírás, *Kolozsvár 1906 Május 20.*

SzUUEL 59.

Építési vállalkozói Szerződés gépelt irata, tollal eszközölt javításokkal – 3 oldal, piros ceruzával: 59

– kelt: *Székelyudvarhelyt 1906 évi márczius 15-én* (átjavítva 15-re)

– aláírás: *Deák Lajos, Vári Albert, Fekete Benjámin / Tanuk: Gábor Ferencz, Péter Lajos*

SzUUEL 60.

Pákei Lajos levele A székelyudvarhelyi Unitárius Egyházközség tisztelendő Lelkészi Hivatalának

– papír, toll – 2 oldal, piros ceruzával: 60

– aláírás, pecsét, *Kolozsvár 1907 Jan 6.*

SzUUEL 61.

A Székely-Udvarhelyi Unitárius templom építéséhez [...] számontartott munkatervek és részletek / A munkatervek és részletek jegyzéke

- Pákei 38 tételes tervjegyzéke 1906. 05. 20 és 1907. 01. 10. közötti tervekről
- papír, toll, ceruza – 2 oldal, piros ceruzával: 61
- aláírás, *Kolozsvár 1908. Maj. 27.*

SZUUEL 62.

- Építési vállalkozói *Szerződés* gépelt irata – 3 oldal, piros ceruzával: 62
- kelt: *Székelyudvarhelyt 1906 évi márczius 14-én.*
- aláírás: *Deák Lajos, Vári Albert, Fekete Beniamin / Tanuk: Gábor Ferencz, Péter Lajos*

SZUUEL 63.

- Pákei Lajos 1906. május 4-én írt levele Vári Albertnek (*Tiszteletes Lelkész Úrnak*)
- papír, toll – 2 oldal, piros ceruzával: 63

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

KvÁLVt

A Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Kolozsvár) őrizetében a Pákei család levéltára. 402. sz. fond.

MÉM MDK

Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ.

MÉM

MÉM MDK Magyar Építészeti Múzeum.

MUEKvGyLt

Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára.

OMF

MÉM MDK Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtára.

SZUUEL

Székelyudvarhelyi belvárosi unitárius egyházközség levéltára.

IRODALOM

BENEDEK Á. – PÁL P.

- 2021 *A székelyudvarhelyi unitárius templom tervrajzainak restaurálása.* (Kézirat.) Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Restaurátor Műhelye. Csíksomlyó.

BORDÁS B.

- 2021 *A székelyudvarhelyi unitárius templom, Pákei Lajos építész egyik kiváló alkotása. Keresztény Magvető* 127. 1. 33–53.

FEHÉR J.

- 2015 *A bölöni unitárius templomvár.* Erdővidéki történelmi adatok 2/1. Barót–Bölön.

GY. DÁVID GY.

- 2019 *Pákei Lajos hagyatéka. Egy századfordulós kolozsvári építész tervrajzai, rajztervei, gyűjteményei.* Kolozsvár.
- 2021 Pákei vs. Pákey. *Unitárius Közlöny* 31. (91.) 4. (2021. április) 15–16.

HADNAGY É.

- 2021 Az épített örökség százéves emlékei.
<https://hargitanep.ro/az-epített-orokseg-szazeves-emlekei/?fbclid=IwAR01LGvgjQe1tkRDgQ-3GmFXmXH54gCQzAa32-gNtgNHduEVGW8XcjQEQP8> (Letöltve 2021. 04. 12.)

KEDEI M.

- 1999 A székelyudvarhelyi Unitárius Egyházközség megszervezése és templomépítésének története. In: András Gy. (szerk.): *Unitárius naptár 1999*. Kolozsvár, 108–112.

KOVÁCS Á.

- 2010 A székelyudvarhelyi unitárius templom. *Örökségünk* 4. 3. 4–5.

LŐRINCZ I.

- 2021 120 éves építészeti tervek Székelyudvarhelyen. *Erdélyi Művészet* 22. 1. 61–70.

MÁRK A.

- 2016 A székelyudvarhelyi unitárius templom orgonájának története.
<https://hargitanep.eu/a-szekelyudvarhelyi-unitarius-templom-orgonajanak-tortenete/> (Letöltve 2021. 02. 20.)

MEGYEGYŰLÉS JKV

Megyegyűlések Jegyzőkönyve. A Sz. Udvarhelyi unitária ekkleziáié kezdve 1873. Kisgyörgy Sándor papságában. (Kézirat.) Székelyudvarhely, 139–205.

RMIL

- 2010 *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, 5/2. Kolozsvár.

SIMÓ S.

- 2021 A múlt értékeinek megbecsülése. *Unitárius Közlöny* 31. (91.) 3. (2021. március) 12.

**„FOR THE ADORNMENT OF THE TOWN”
THE BUILDING HISTORY OF THE UNITARIAN CHURCH OF ODORHEIU SECUIESC
(Summary)**

Lajos Pákei (1853–1921) was the most important architect of Cluj during the turn of the 19th and 20th centuries, a claim that is supported by the fact that his oeuvre, the buildings and memorials designed by him, still define the image of Cluj to our day: the National Hotel, the Industrial School and Museum, the Unitarian College, the Kiosk and Skating Pavilion in Sétatér (today Central Park) are his most significant works; the memorials designed by him preserve the memories of Transylvania's great; and his contribution to the design of castles is also noteworthy.

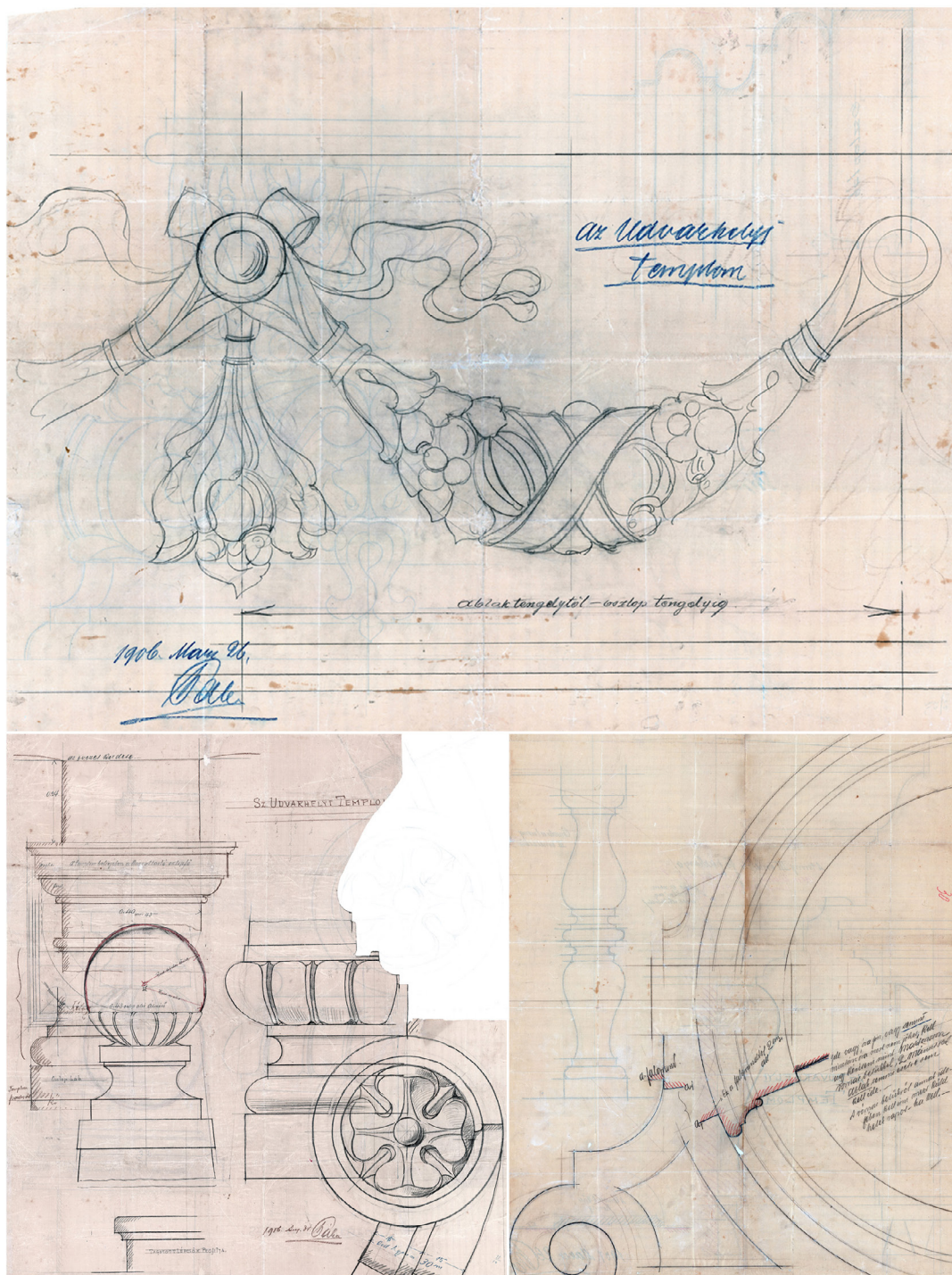
Within his wide-ranging activity, as a representative of historicism, he also made a significant contribution to church architecture. He was a Transylvanian pioneer of the central space design demanded by the Unitarian liturgy, and churches designed by him were built throughout Transylvania. According to current research, eight churches were built to his designs – only one of these is Roman Catholic, the others were built for his fellow believers in his own Unitarian religion –, however, there are also many churches that have remained in the design phase. One of the most important of those built is the Unitarian Church in Odorheiu Secuiesc, of which only a few design sheets have been preserved in the Pákei legacy, mainly copies of the originals. However, during the renovation of the church, which was started in 2020, a considerable folder was found with 52 items of original designs and documents that complete to a considerable extent not only the Pákei legacy, but also our knowledge regarding the church.

The preparation and implementation of the construction spanned a long period of time, with six years passing even from the first designs of Pákei to the building's completion. The discovered documents are highly varied: the designs cover the whole period, from the approval plans drawn with excellent drafting techniques to the 1:1 scale detail drawings on several square metres of paper, from the letters to the construction contract.

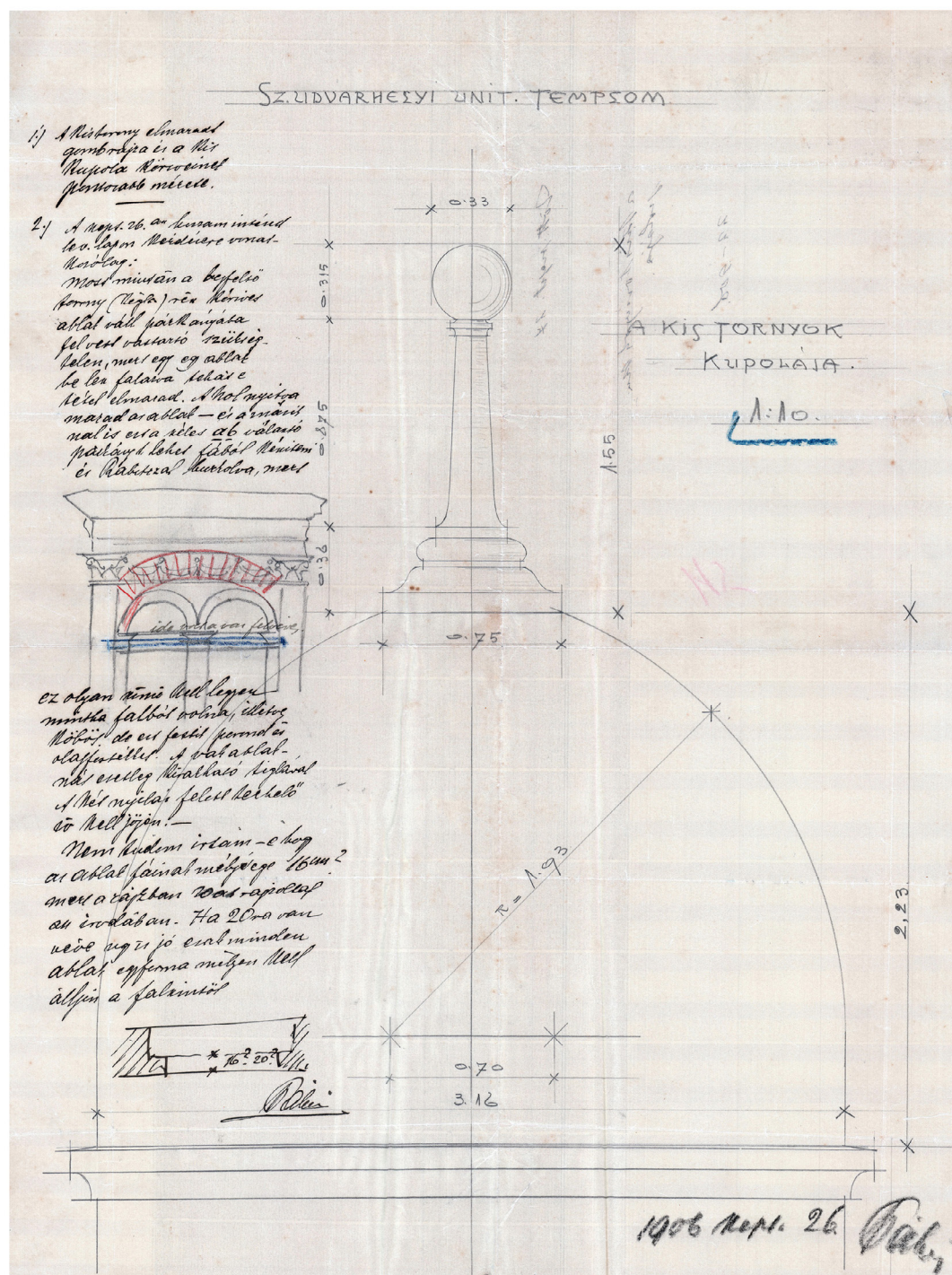
In addition to the floor plans, sections and façade drawings, the most significant part of the material consists of detailed drawings of the façade architecture. It is clear from this that even at a time when master builders still possessed the traditional, then still common skills required to create corni-

ces and plaster frames, Pákei considered it important to elaborate these architectural decorations in detail and to set out precise requirements for the contractor. And we should appreciate them too, as the drawings and design instructions, made in parallel with the construction, give us a behind-the-scenes glimpse of the building process, revealing the procedure by which a dream is transformed into an architectural design, which in turn is transfigured into stone and brick. It is rare that the starting point is the same as the arrival. Even Pákei's design was transformed over the years, sometimes to its advantage, while at other times we regret not seeing the original idea manifested. But the design process, as well as the construction itself, is a series of compromises that must be considered when we contemplate a building. It is from knowing these that the stone, glass and mortar in front of us comes to life.

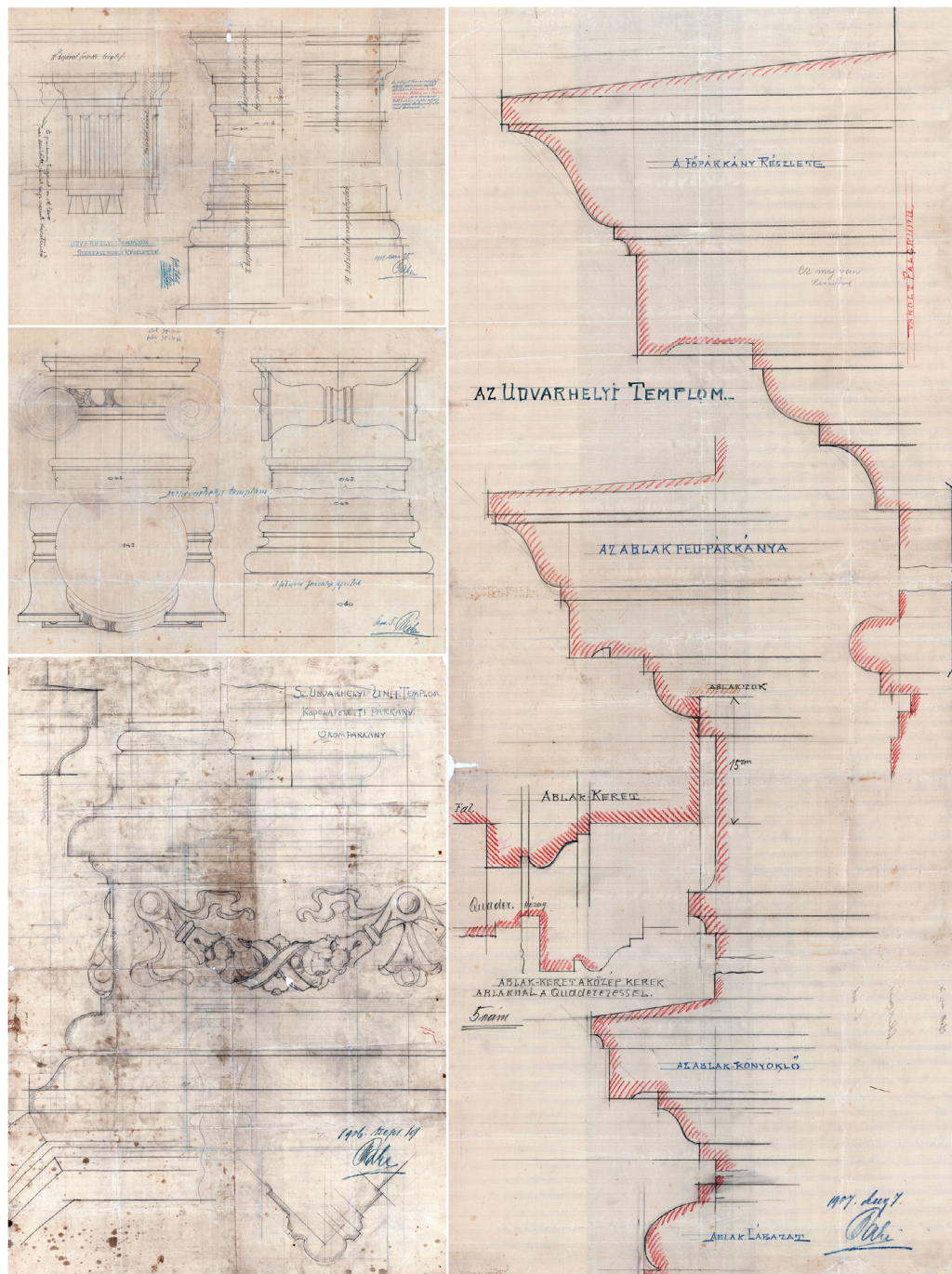
The availability of a rich documentation represents a huge opportunity for the researchers of a building's history. Therefore, with the help of these documents, we will try to retrace the building history of the Unitarian Church of Odorheiu Secuiesc step by step. We believe that this will provide important contributions not only to the study of Pákei's oeuvre, but also to the research of Unitarian church architecture in Transylvania, and will also be a step forward in the monographic study of Pákei's buildings.

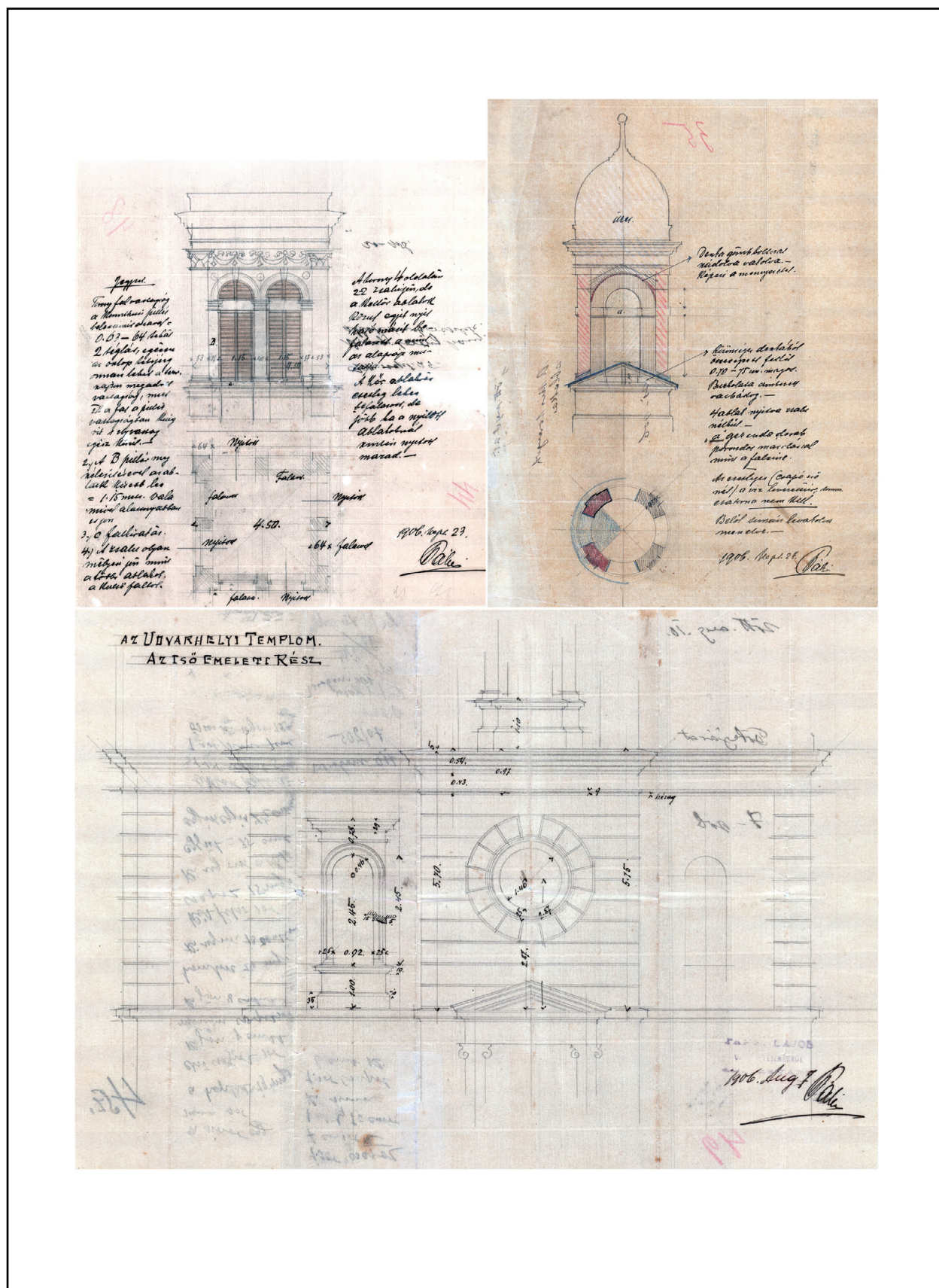
1. tábla 1. Füzérdísz rajza (SzUUEL 25); 2. Bimbós fejezetű oszlop rajza (SzUUEL 32); 3. Toronyóra keretezése (SzUUEL 30) / Pl. 1. 1. Drawing of a lawn ornament (SzUUEL 25); 2. Drawing of a column with a crocketed capital (SzUUEL 32); 3. The tower clock framing (SzUUEL 30)

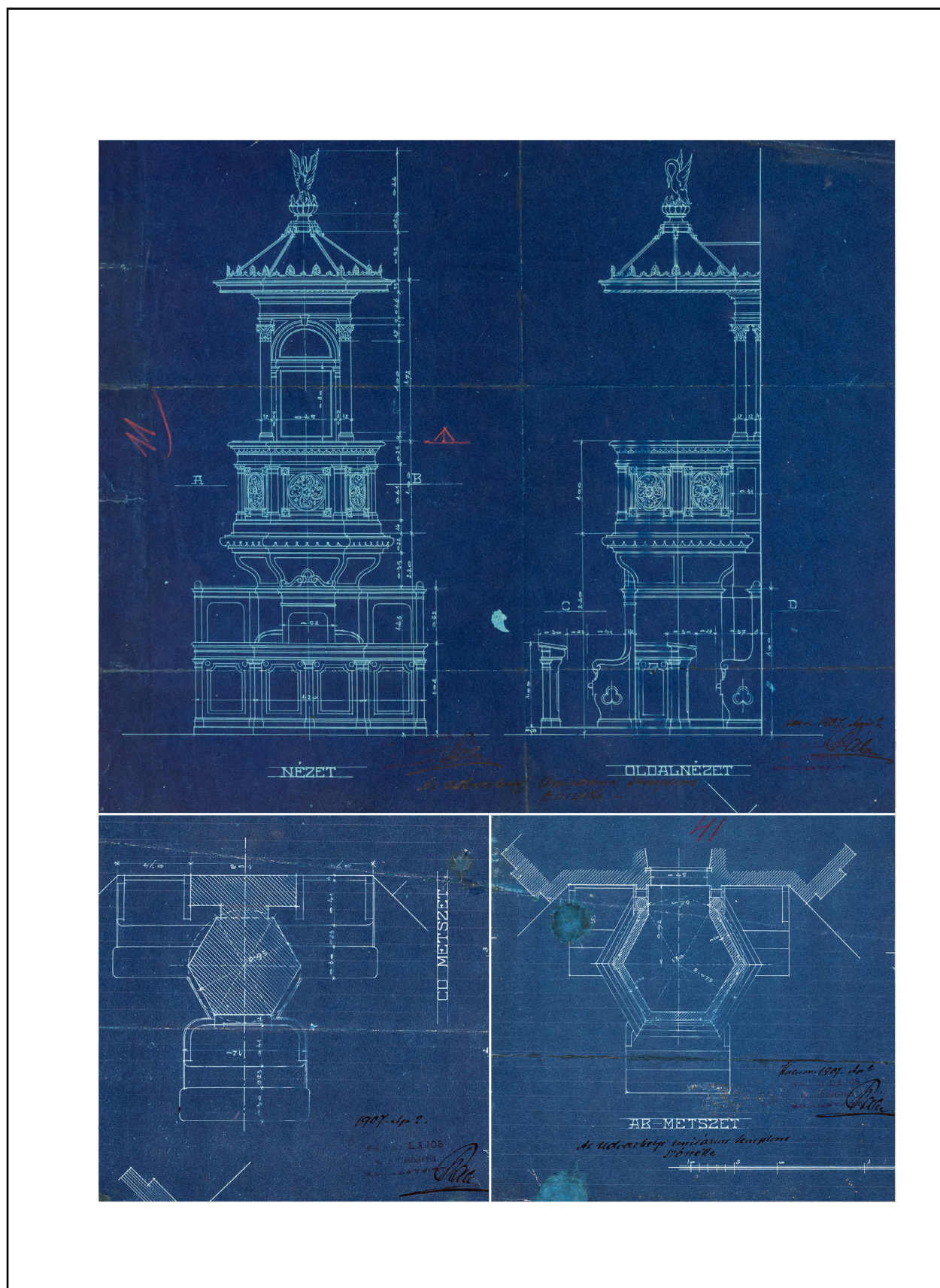
2. tábla. A kistornyok kupolája (SzUUEL 45) / Pl. 2. Domes of the small towers (SzUUEL 45)

3. tábla 1. Főbejárat részletek (SzUUEL 19); 2. Oszloprészletek (SzUUEL 20); 3. Latarnarészletek (SzUUEL 15); 4. Párkányrajzok (SzUUEL 31) / Pl. 3. 1. Details of the main entrance (SzUUEL 19); 2. Column details (SzUUEL 20); 3. Lantern details (SzUUEL 15); 4. Cornice drawings (SzUUEL 31)

4. tábla 1. Toronyablakok módosítása (SzUUEL 44); 2. Kistoronynyílások módosítása (SzUUEL 35); 3. Homlokzatarchitektúra (SzUUEL 49) / Pl. 4. 1. Modification drawing for tower windows (SzUUEL 44); 2. Modification drawing for the small tower's openings (SzUUEL 35); 3. Facade architecture (SzUUEL 49)

6. tábla 1. Szószék homlokzatai (SzUUEL 11); 2. Szószék lábazati alaprajza (SzUUEL 40); 3. Szószékkosár alaprajza (SzUUEL 41) / Pl. 6. 1. Pulpit elevations (SzUUEL 11); 2. Pulpit plinth plan (SzUUEL 40); 3. Plan of the pulpit basket (SzUUEL 41)

KÖNYVISMERTETŐ

Botár István: *Havasok keblében rejtező szép Csík. A Csíki-medence középkori településtörténete.* Opitz Archaeologica 15. Martin Opitz Kiadó. Budapest, 2019, 655 oldal, 598 kép. ISBN 978-963-9987-64-1

A kiadó régészeti sorozatának 15. kötete az első erdélyi témájú monográfia. A Martin Opitz ezúttal is példásan igényes kivitelű kötettel jelentkezett, méltó köntösbe öltöztetve a nem kevésbé értékes kéziratot.

Botár István neve ismerősen cseng a Székelyföld középkorával, Csík településtörténetével foglalkozó középkorász kutatók (történészek, régészek, művészettörténészek stb.) számára, hisz az említett térségek múltját fürkészi immár több mint két évtizede. A kötet az Eötvös Loránd Tudományegyetemen megvédett doktori disszertációjának bővített, helyenként átdolgozott kiadása.

A monográfia két nagy tartalmi egységre tagolható. Az első az értelmező-elemző, a kutatásokat strukturáltan bemutató, az eredményeket összegző rész, melyet egy több száz oldalas, igen részletes adattár követ. A tartalomjegyzék a dolgozat jól átgondolt, logikus szerkezetéről, a középkori településtörténet különböző vetületeinek alapos feldolgozásáról, a vállalkozás ambiciózus voltáról árulkodik.

A bevezető részben a térbeli és időbeli határok kijelölése mellett röviden a környezeti viszonyokról kapunk képet. Bár a kutatás kronológiai végpontjai a 10. századtól a 16. századig terjednek, a korszakhatárokat nem kezeli mereven, forrástípustól függően lefele (régészeti leletek) vagy fölfelé (írott források) tágitva azokat.

A kutatástörténeti előzmények, a helytörténeti, egyház- és művészettörténeti munkák, monográfiák mondhatni teljes körű, kritikus értékeléséből kiderül, hogy a Csíki-medence földrajzilag és gazdaságilag periférikus helyzete a múltkutatásban is tetten érhető. A középkorkutatás mostoha sorsa a szocializmus éveiben a középkoros régészet teljesítményével is jól illusztrálható. Szembeötlő az 1999 előtti, illetve az utána következő években, többnyire műemlék-felújítások keretében végzett régészeti kutatások száma közötti hatalmas kontraszt. Sarkosabban fogalmazva 1999 előtt nem beszélhetünk érdemi középkori régészeti kutatásról.

A kutatás forrásait és módszertanát taglaló fejezetben, a régészeti és történeti források nyújtotta értelmezési lehetőségek és korlátok pontos

felvázolásán túlmenően, a vizsgálódásba bevont forráscsoportok bősége és sokszínűsége tárul elénk. A Botár István által követett módszertan lényege, hogy a voltaképpen régészeti tárgyú dolgozatban, Csík középkori településtörténetének rekonstrukciójában a régészeti mellett történeti, helynévtani, környezettörténeti, egyháztörténeti és néprajzi forrásokat és módszereket is alkalmaz. Teszi mindezt kellő arányérzékkel és szakmai jártassággal, szerzőnk ugyanis mindvégig biztos kézzel nyúl a különböző tudományterületek forráskritikai és módszertani eszköztárához.

A sokoldalú megközelítést egyrészt Székelyföld, benne Csík történeti forrásadottságainak szegényes és kései volta, másrészt a régészeti értelmezés és vizsgálat korlátai teszik indokolttá. A csíki székelyeket 1324-ben említi először oklevél, és a következő évszázadban elvétve felbukkanó írott kútfők száma csupán a 16. században kezd szaporodni. Az ekkor születő adólisták, katonai összeírások, illetve a plébániatemplomok laj-

stroma alapján kirajzolódik előttünk az a csíki falurendszer, amelyet nagyjából napjainkban is ismerünk. A korábbiakban jelzett metodológiai sokrétűség a régészeti jelenségek és leletek értelmezését is meghatározza. A múzeumi gyűjtemény középkori leletanyagának feldolgozása, számos terepbejárás és régészeti ásatás mellett olyan korszerű módszerekkel is találkozunk, melyekkel olykor fontos (főként a korai időszakra, Árpád-korra vonatkozó) kérdéseket sikerült tisztázni: C14-es vizsgálatok, dendrokronológia, légi fotózás, embertani vizsgálatok, régi térképek felhasználása.

Önálló tanulmányként is fölfogható a régészeti források keretén belül vizsgált edényművesség. Lényegében ez az első átfogó, részletes, morfológiai jegyek alapján összeállított, megbízható keltezéssel rendelkező csíki középkori edénytípológia. A kutatás fontos eredménye, hogy az Árpád-kori kerámialeletek sem formavilágukban, sem keltezésükben nem különböznek az erdélyi edényművesség egyéb termékeitől, a szakirodalomban hangoztatott kerámiaarchaizálás pedig csak a 14. században igazolható.

A monográfia gerincét a Csíki-medence középkori településhálózatát alkotó elemek szisztematikus, alfejezetekbe szerkesztett tárgyalása, elemzése alkotja. Ennek nyitánya egy hiánypótló, Csík kora és késő népvándorlás kori településhálózatának és népesedési viszonyainak kérdéseit szintetizáló alfejezet.

A Kárpát-medencei középkori településhálózat alapegységének tekintett falvokról Botár kutatásai több fontos megállapítással szolgálnak. A leglényegesebb talán annak a rögzítése, hogy a földrajzi környezeti adottságok okán a csíki településhálózatban a középkor folyamán jelentékeny változások nem történtek, a települések szerkezetében azonban kitapintható és igazolható egy, bizonyos vonatkozásaiban további kutatásokat igénylő, belső dinamika. A régészeti adatok egyértelművé teszik, hogy e településrendszer kezdetei a 11–12. századra tehetők, míg a mai települések külterületéről hiányzó késő középkori leletek arra utalnak, hogy az Árpád-kor végére kialakultak a lényegében máig fennálló faluhatárok. Az egymás szomszédságában álló kisebb falvak a területnövekedés és halmazosodás folytán a középkor végén többnyire összeolvadtak, egyesültek. A székely beköltözés településtörténeti hatását elemezve Botár arra a következtetésre jut, hogy a csíki tájakra a 13. század első felében érkező székelyek kész településrendszert találtak, amelyet fenntartottak, illetve a későbbiekben bővítettek. A szegek és tízesek problémakörében is releváns megállapításokat olvashatunk: míg a szegek térben elkülönülő településrészt jelöltek, és korábban (akár a 13. században már) adatolhatók, a kétségtelenül középkori eredetű (katonai, társadalmi, gazdasá-

gi?) tízes szervezet többnyire belterületi alegységeket jelölt, és csak a kora újkortól használták különálló településrészek megnevezésére, így a középkorban nem tekinthető településtörténeti tényezőnek. A falvakat tárgyaló alfejezet a kora és késő középkori házak formai és szerkezeti jegyeik alapján készített tipológiájával zárul.

A településhálózat elemei közül az egyházi épületek és egyházszervezet kutatásának méltán tulajdonít kiemelt fontosságot a szerző, az abból nyerhető adatok ugyanis nem csupán az egyházi, hanem a világi realitások számos vetületét is érintik, így a településtörténeti vizsgálatok talán legfontosabb pillérét képezik. Egészen imponáló az utóbbi két évtizedben, a műemléki beavatkozások mentén megejtett régészeti ásatásokon, falkutatások során azonosított korai, 11–12., illetve 13. századi falrészletek (főként hajófalak) száma, akárcsak azon, korábban lappangó elemek (faragványok, építészeti részletek vagy éppen faelemek) mennyisége, amelyek a keltezések pontosítása mellett arról is tanúskodnak, hogy Csík Árpád-kori építészete eddigi elképzeléseinkkel ellentétben színesebb és színvonalasabb volt. Alapos és körültekintő elemzést kapunk az alaprajzi kategorizálásokon túl templomablakokról, keresztelődencékről, szentségtartó fülkékről, ajtókeretekről, oltárasztalokról, szobrokról stb., kisebb alfejezetekben a tornyokról és sekrestyékről. A cinteremfalak komolyabb védelmi funkciójának cáfolatára felhozott érvek megállják helyüket. A középkori egyházi topográfiában fontos szerepet betöltő kápolnák vizsgálata, alaprajzuk, elhelyezkedésük és rendeltetésük szerinti osztályozása is úttörő vállalkozás. A kötet számos megfontolandó egyháztopográfiai észrevétele közül csupán a falvak és plébániák viszonyát érintő elemzés egyik legjelentősebb következtetését emelném ki: a régészeti és helynévtani adatok, illetve bizonyos templomok topográfiai helyzete alapján joggal feltételezhető, hogy a csupán késő középkori forrásokban említett filiális települések kezdetei a plébániatemplomok építésének idejére helyezhetők. A 13. század második felében zajló templomépítési hullámot Botár a székelyek megtelepedésével hozza összefüggésbe. Az egyházi épületeknek szentelt fejezetben így ismételtén támogatást nyer a településhálózat kapcsán kifejtett koncepció, amelynek értelmében a Csíki-medencébe érkező székelyek az Árpád-kor korábbi századaiban kikristályosult világi és egyházi szervezeti kereteket találtak.

Az írott forrásokban csak az újkor hajnalán említett, régészetileg csupán néhány esetben kutatott késő középkori kúriákkal kapcsolatosan érdekes megfigyelés, hogy ezeknek nincs korábbi előzményük. Faluszéli topográfiai elhelyezkedésük pedig arra utal, hogy a csíki nemesi birtokok kialakulása, a nagyobb telekigényű kúriák építé-

se a falvak telek- és utcahálózatának a kialakulása után történt. Alaprajzilag az udvarházak több csoportba sorolhatók, a forrásokból pedig az is kiolvasható, hogy az építési anyaguk nem föltétlenül utal építőjük rangjára.

A csíki középkori várak kérdéskörét a szerző tágabb, székelylelvi viszonyításban elemzi. Az öt ismert (a falvaktól és főutaktól nagyobb távolságra fekvő, többnyire kisebb alapterületű) vár építését a székelylek érkezése előtti Árpád-kori elit ténykedéséhez köti, lényegében tehát magánváraknak tekinti. A középkori településtopoграфия utolsó elemeként a közlekedési útvonalak rekonstrukciójával találkozhatunk. Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó következtetése, hogy a medence belsőjében már a 14. század elejére kialakult a ma is használt jelentősebb utak hálózata.

A településtörténeti kutatások szempontjából releváns történeti helynevek kérdésköre önálló fejezetet kapott. Helytálló az a meglátás, amely a területre vonatkozó névtörténeti adatok és a régészeti források vallomása között feszülő ellentmondásokra mutat rá. Botár invenciózus elemzése arra figyelmeztet, hogy a kései (16–17. századi) írott forrásokban fennmaradt helynevek esetében nem zárható ki eleve a korai, akár Árpád-kori eredet, illetve, hogy a helynévtani és régészeti adatok összevetése érdemleges következtetésekhez segítheti a Csíkhöz hasonlóan káros forrásszegénységgel küszködő Székelyföld középkorának kutatóit.

A középkori környezeti viszonyoknak szánt fejezet két fontos következtetéssel szolgál. Az első, hogy a falvak részben pataki menti, hegylábai, másrészt síkságon, mocsaras árterek szélén fekvő települések, tehát párhuzamosan van jelen a hegyvidéki, síksági és ártéri gazdálkodás. A másik arra vonatkozik, hogy a középkorban a mainál jóval kedvezőbb klimatikus viszonyokkal kell számolni a Csíki-medencében, aminek a településtörténetre is jelentős hatása lehetett.

Az eddig részleteiben vizsgált témák után Botár István Csíki középkori településtörténetre vonatkozó végkövetkeztetései szintézissel zárja a könyv első tartalmi egységét. Ebben több, a székelylek előtörténetére, vándorlására és a mai Székelyföldön történő megtelepedésére vonatkozó, további elemzésre és vitára sarkalló felvetés is helyet kapott. A szerző Csíki középkori

településtörténeti rekonstrukcióját érintő kulcsfontosságú megállapításai: 1. A 11–12. századtól adatolható első települések, majd a 12. században megszilárduló falu- és templomhálózat a magyar királyság vármegyei intézményrendszerébe tagolódott, népességét pedig alapvetően a lovas-katonai feladatokat ellátó magyarok adták. 2. A 13. században a templom- és településhálózatban, valamint a helynévanyagban adatolt változások a székelylek betelepülésével magyarázhatók, akik átveszik és alakítják, vagy éppen felszámolják a korábbi településhálózat elemeit. 3. A késő középkor utolsó évtizedeiben a nagyobb, templomos falvak magukba olvasztották a szomszédos kisebb településeket. Ugyancsak a késő középkorban a helyi előkelők ténykedésére utalnak a templomátalakítások (szentélyek újjáépítése), a filiális falvakban felbukkanó kápolnák, illetve a falvak szélén, kiterjedt telkeken felépített, bonyolultabb alaprajzú udvarházak.

A kötet 365 oldalas, minden részletre kiterjedő, a középkori települések névsorrendje alapján rendszerezett adattárral folytatódik. Ebben a településekre (összesen 49) vonatkozó írott források és régészeti lelőhelyek (ezen belül a templomok, kápolnák) aprólékos ismertetésén túl gyakran rövid történeti értékelést is kapunk. Az adattári tételekhez rendkívül gazdag képanyag tartozik.

A kötet végén angol és román nyelvű összefoglaló, illetve kiterjedt bibliográfia szerepel.

Említésre méltó, hogy a szárazabb szakmai okfejtéseket a fejezeteket záró összegzések könnyedebb, közérthetőbb, olvasmányosabb stílusával elegyíti, így a könyv a tudományos közösség mellett a téma iránt érdeklődő szélesebb közönség számára is érthetővé, befogadhatóvá válhat.

Botár István monográfiája nem csak a Csíki-medence és a tágabb Székelyföld középkori történetét kutatók vagy az iránt érdeklődők számára megkerülhetetlen mű, hisz számos felvetésének, analógiát szolgáltató adatának erdélyi vagy akár Kárpát-medencei relevanciája van. Benkő Elek Székelyföld-szintézise és Keresztúr-széki topoграфияja, Sófalvi András sóvidéki dolgozata, illetve az udvarhelyszéki várakról és erődített helyekről írt monográfiája után Székelyföld középkortörténetének irodalma újabb referenciaművel gazdagodott.

Győrfi Zsolt

SZERZŐINK

Botár István régész, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda
botaristvan@yahoo.com

Gy. Dávid Gyula építész, Szigetszentmiklós
davidgyula2012@gmail.com

Győrfi Zalán, régész, Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely
gyorfizalan@gmail.com

Laczkó Nándor geodéta (topográfus), Cloudscale Digital KFT, Csíkszereda
cloudscaledigital@gmail.com

Nyarádi Zsolt régész, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely
nyaradi_zsolt@yahoo.com

Pánczél Szilamér régész, Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely
pszilamer@gmail.com

Pethe Mihály geofizikus, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
pethe.mihaly@mnmu.hu

Sidó Katalin régész, Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely
benjikatka@yahoo.com

Sófalvi András régész, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely
sofalvi@hotmail.com

Szabó Máté régész, HUN-REN BTK Régészeti Intézet, Budapest
szabo.mate@abtk.hu

Székely Miklós művészettörténész, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Budapest
szekely.miklos@abtk.hu

